คำนำ
(เมื่อพิมพ์ครั้งแรก)

วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ สีลนิเทสกับธุดงคนิเทส มหามกุฎราชวิทยาลัยได้พิมพ์แล้วเมื่อ พ. ศ. ก่อน บัดนี้ได้พิมพ์ภาค ๑ ตอน ๒ ขึ้นอีกเล่ม ๑ ตอน ๒ นี้มี ๕ นิเทส คือ กัมมฐานคหณนิเทส ปฐวีกสิณนิเทส เสสกสิณนิเทส อสุภกัมมฐานนิเทส ฉอนุสสตินิเทส จบภาค ๑

วิสุทธิมรรคมีความวิเศษสมกับที่เป็นปกรณ์พิเศษอย่างไรนั้น ได้กล่าวไว้ในคำนำ เมื่อพิมพ์ตอน ๑ นั้นแล้ว ในตอนนี้ขอกล่าวเพิ่มเติมในเรื่องการแปลให้ทราบไว้ด้วยว่า การแปลนี้มุ่งให้เป็นคู่มือนักศึกษาภาษาบาลีเป็นสำคัญ พร้อมกันนั้นก็พยายามเกลาสำนวนพอให้ผู้อ่านเพื่อศึกษาวิชาธรรมอ่านได้บ้าง แต่ผู้ยังไม่คุ้นกับสำนวนบาลีของท่านก็จะอ่านยากอยู่บ้าง ในตอนแรก ๆ ควรอ่านช้า ๆ เมื่อคุ้นกับสำนวนของท่านแล้ว ก็อาเข้าใจและได้รสอรรถธรรมอันมีอยู่บริบูรณ์

ขอความสำเร็จจงมีแก่นักศึกษาภาษาบาลี ขอความรู้ธรรมและสัมมาปฏิบัติจงมีแด่ผู้ศึกษาวิชาธรรมทุกเมื่อเทอญ

มหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๙

วิสุทธิมรรคแปล

ภาค ๑ ตอน ๒

กัมมฐานคหณนิเทส

เพราะเหตุที่สมาธิ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อ คือ จิต ตามพระบาลี (นิกเขปบท) ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญฺจ ภาวยํ *

นั้น อันพระโยคาวจรผู้ตั้งมั่นอยู่ในศีลนี้ ที่ผ่องแผ้วด้วยคุณทั้งหลาย มีความมักน้อยเป็นต้น อันตนทำให้ถึงพร้อมด้วยการรักษาธุดงค์อย่างนี้ แล้วควรบำเพ็ญต่อไป ก็แต่ว่าสมาธินั้น ไม่ง่ายแม้เพียงจะเข้าใจ จะกล่าวไยถึงจะบำเพ็ญเล่า เพราะทรงแสดงไว้ (ในพระคาถานั้น) ย่อนัก เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความพิสดาร และนัยแห่งการบำเพ็ญสมาธินี้ จึง (ขอ) ตั้งปัญหาขึ้นดังนี้ คือ (๑) อะไร เป็น

* คาถานี้ บาทต้นเป็นอินทรเชียรฉนท์ บาทนอกนั้นเป็นปัฐยาวัตรฉันท์ คาถานี้จะเป็นปัฐยาวัตรทั้ง ๔ บาท ถ้าตัด นโร หรือ สปญฺโญ ในบาทต้นนั้นออกไปเสียบทใดบทหนึ่ง ถ้าตัด นโร ออก ก็ยก ภิกฺขุ เป็นประธาน ยิ่งได้ความดีขึ้น เพราะไม่มี นโร อยู่ขัดเชิง แล้วนิปผันนรูป สปญฺโญ ที่ยังผิดอักขรวิธีอยู่เพราะฉันทานุรักษ์นั้น ก็ทำเสียให้ถูกเป็น สปฺปญฺโญ ได้ ส่วนปัญหาว่าอักขระเกินไป ๑ คือเป็น ๙ ไปนั้น ข้อนี้ท่านอนุญาต เมื่อไม่ขัดอุจจารณวิธี คือเชิงสวด มีตัวอย่างมาก เช่นบทคาถาว่า อริยมิตฺตกโร สิยา แม้ในคาถานี้ บาทท้าย คือ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ ก็เป็น ๙ (เคยเห็นเป็น วิชเฏ ก็มี เช่นนี้ก็ได้ ๘ พอดี หรือจะสนธิ โส อิมํ เป็น โสมํ เสียไม่ต้องแก้ วิชฏเย ก็ได้เหมือนกัน)

สมาธิ (๒) ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร (๓) อะไร เป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น (๔) สมาธิ มีกี่อย่าง (๕) อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไร เป็นความผ่องแผ้ว แห่งสมาธินั้น (๖) สมาธิ จะพึงบำเพ็ญขึ้น อย่างไร (๗) อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญ (สมาธิ)

ต่อไปนี้เป็นคำเฉลย ในปัญหาเหล่านั้น

[สมาธิโดยสรูป]

ข้อว่า อะไรเป็นสมาธิ แก้ว่า สมาธิมีหลายอย่างต่างประการ การจะเฉลยมุ่งให้สมาธินั้นแจ่มแจ้งไปทุกอย่าง จะไม่พึงเป็นประโยชน์ ที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ มิหนำ ซ้ำจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น เรามาพูดกันหมายเอาความที่ประสงค์ในที่นี้ทีเดียวเถิดว่า " ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล เป็นสมาธิ "

[อรรถแห่งสมาธิศัพท์]

ข้อว่า ชื่อว่าสมาธิเพราะอรรถว่ากระไร แก้ว่า ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ถามว่า ชื่อว่าตั้งมั่นนี้เป็นอย่างไร ตอบว่า ชื่อว่าตั้งมั่นนี้ คือการดำรงอยู่ อธิบายว่าตั้งอยู่สม่ำเสมอด้วย ถูกทาง ด้วย แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย ในอารมณ์อันเดียว เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่าจิตและเจตสิกเป็นธรรมชาติไม่ซัดส่ายและไม่ซ่านไป ตั้งอยู่

สม่ำเสมอและถูกทาง ด้วยอานุภาพแห่งธรรมใด[๑] การตั้งอยู่แห่งจิตเจตสิก สม่ำเสมอและถูกทาง ด้วยอานุภาพแห่งธรรมนั้น นี้ชื่อว่าความตั้งมั่น

[ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐานแห่งสมาธิ]

ส่วนในข้อว่า อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัฏฐาน เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น มีคำแก้ว่า สมาธิมีความไม่ซัดส่ายเป็นลักษณะ มีการกำจัดความซัดส่ายเป็นรส มีความไม่หวั่นไหวเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น คือความสุข ตามพระบาลีว่า จิตของผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น[๒] ดังนี้

[ประเภทแห่งสมาธิ]

ข้อว่า สมาธิมีกี่อย่างนั้น มีเฉลยว่า โดยลักษณะคือความไม่ซัดส่าย สมาธิก็มีเพียงอย่างเดียว (แต่) เป็น ๒ โดยบังคับแห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เช่นเดียวกัน โดยบังคับแห่งโลกิยสมาธิและโลกุตตรสมาธิ โดยบังคับแห่งสัมปีติกสมาธิ (สมาธิ

๑. ตรงนี้ปาฐะว่า ยสฺส ธมฺมสฺสานุภาเวน คำ ยสฺส นี้มีปัญหา เพราะเหตุที่ท่านมิได้เรียง ต ศัพท์ไว้ จึงอาจมีทางคิดได้อีกทางว่า ยสฺส โยคบุคคล ก็จะได้ความดีเหมือนกัน ดังนี้-จิตเจตสิกของบุคคลใด...ตั้งมั่นด้วยอนุภาพแห่งธรรม การตั้งมั่นแห่งจิตเจตสิกของบุคคลนั้น ชื่อว่า สมาธานํ แต่ว่าหากจะเป็นอย่างนี้ก็น่าจะเรียงศัพท์ไม่ให้มีปัญหาได้ คือเรียงว่า ยสฺส อมฺมานุภาเวน...

มหาฎีกาท่านไม่พูดถึงเสียเลย กลับไปแก้ อานุภาเวน ออกเป็น พเลน แล้วเท่านี้ท่านเห็นว่ายังไม่แจ่ม จึงไขต่อไปอีกว่า ปจฺจยภาเวนาติ อตฺโถ.

๒. ที.ปาฏิ๑๑/๒๕๔

สัมปยุตด้วยปีติ) และนิปปีติกสมาธิ (สมาธิไม่สัมปยุตด้วยปีติ) และโดยบังคับแห่งสมาธิที่เป็นสุขสหคตะ (สหรคตด้วยสุข) และ เป็นอุเบกขาสหคตะ (สหรคตด้วยอุเบกขา) เป็น ๓ โดยจัดเป็นอย่างทราม อย่างกลาง อย่างประณีต เช่นเดียวกัน โดยจัดตามองค์คือวิตกวิจาร มีสวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิยังมีวิตกวิจาร) เป็นต้น โดยจัดตามธรรมที่สรหคตมีปีติสหรคตสมาธิ (สมาธิสหรคตด้วยปีติ) เป็นต้น และโดยจัด (ตามคุณานุภาพ) เป็นปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ เป็น ๔ โดยจำแนกตามความปฏิบัติและความรู้ มีทุกขปฏิปทาทันธาภิญญสมาธิเป็นต้น เช่นเดียวกัน โดยจำแนกตามอานุภาพและอารมณ์ มีปริตตปริตตารมณสมาธิเป็นต้น โดยเป็นองค์แห่งจตุกฌาน โดยจำแนกตามฝ่ายมีหานภาคิยสมาธิเป็นต้น โดยจำแนกตามภูมิมีกามาวจรสมาธิเป็นต้น และโดยจำแนกตามอิทธิบาทที่เป็นอธิบดี เป็น ๕ โดยเป็นองค์แห่งปัญจกฌานในปัญจกนัย

ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิส่วนที่เป็นอย่างเดียว มีความตื้นอยู่แล้ว

[ทุกะ (สมาธิหมวด ๒) ที่ ๑]

อรรถาธิบายในสมาธิส่วนที่เป็น ๒ พึงทราบดังต่อไปนี้ เอกัคคตาแห่งจิต ที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจธรรมเหล่านี้ คือ อนุสสติฐาน ๖ มรณสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตุววัฏฐาน ก็ดี เอกัคคตาในส่วนเบื้องต้นแห่งอัปปนาสมาธิทั้งหลายก็ดี อันใด

เอกัคคตาอันนี้เป็นอุปจารสมาธิ ส่วนเอกัคคตาในลำดับแห่งบริกรรม ตามบาลีว่า บริกรรมแห่งปฐมฌาน เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งปฐมฌาน ดังนี้เป็นอาทิอันใด เอกัคคตาอันนี้เป็นอัปปนาสมาธิ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งอุปจารและอัปปนา

[ทุกะที่ ๒]

เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกุศลใน ๓ ภูมิ เป็นโลกิยสมาธิ เอกัคคตาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค เป็นโลกุตรสมาธิ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งโลกิยะและโลกุตระ

[ทุกะที่ ๓]

เอกัคคตาใน ๒ ฌานในจตุกนัย ใน ๓ ฌานในปัญจกนัย เป็นสัมปีติกสมาธิ เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือ เป็นนิปปีติกสมาธิ แต่อุปจารสมาธิ ลางที่เป็นสัปปีติกะ ลางทีเป็นนิปปีติกะ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งสัปปีติกะและนิปปีติกะ

[ทุกะที่ ๔]

เอกัคคตาใน ๓ ฌานในจตุกนัย ใน ๔ ฌานในปัญจกนัย เป็นสุขสหคตสมาธิ เอกัคคตาในฌานที่เหลือเป็นอุเปกขาสหคตสมาธิ แต่อุปจารสมาธิ ลางทีก็เป็นสุขสหคตะ ลางทีก็เป็นอุเปกขาสหคตะ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งสุขสหคตะและอุเปกขาสหคตะ

[ติกะ (สมาธิหมวด ๓) ที่ ๑]

สมาธิที่สักว่าได้ จัดเป็นสมาธิอย่างทราม สมาธิที่อบรมแล้วยังไม่ดีนัก จัดเป็นสมาธิอย่างกลาง สมาธิที่อบรมดีแล้วถึงความเป็นวสี จัดเป็นสมาธิอย่างประณีต อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัดเป็นอย่างทราม อย่างกลาง อย่างประณีต

[ติกะที่ ๒]

สมาธิในปฐมฌานกับอุปจารสมาธิ จัดเป็นสวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิมีทั้งวิตกทั้งวิจาร) สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย จัดเป็นอวิตักกวิจารมัตตสมาธิ (สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร) ก็บุคคลใดเห็นโทษแต่ในวิตกเท่านั้น ไม่เห็นโทษในวิจาร มุ่งอยู่แต่จะละวิตกอย่างเดียวล่วงปฐมฌานไป บุคคลนั้นย่อมได้สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร คำว่าสมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย จัดเป็นอวิตักกวิจาร-มัตตสมาธิ นั้น ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาสมาธิของบุคคลนี้ ส่วนเอกัคคตาใน ๓ ฌานในจตุกนัย มีทุติยฌานเป็นต้น และในปัญจกนัยมีตติยฌานเป็นต้น จัดเป็นอวิตักกอวิจารสมาธิ (สมาธิไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจาร) อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัดตามองค์คือวิตกวิจารมีสวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น

[ติกะที่ ๓]

เอกัคคตาในฌาน ๒ ข้างต้นในจตุกนัย และในฌาน ๓ ข้างต้นในปัญจกนัย จัดเป็นปีติสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบพร้อมกับปีติ)

เอกัคคตาในตติยฌาน และจตุตถฌานในจตุกนัยและปัญจกนัยนั้นแล จัดเป็นสุขสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบพร้อมกับสุข) เอกัคคตาในฌานสุดท้าย (ทั้ง ๒ นัย) จัดเป็นอุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบพร้อมกับอุเบกขา) แต่อุปจารสมาธิ ย่อมสหรคตด้วยปีติสุขบ้าง สหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัดตามธรรมที่สหรคตมีปีติสหคตสมาธิเป็นต้น

[ติกะที่ ๔]

เอกัคคตาในภูมิอุปจาร จัดเป็นปริตตสมาธิ (สมาธิมีคุณานุภาพน้อย) เอกัคคตาใน (ภูมิ) รูปาวจรและอรูปาวจรที่เป็นกุศล จัดเป็นมหัคคตสมาธิ (สมาธิมีคุณนุภาพใหญ่) เอกัคคตาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค จัดเป็นอัปปมาณสมาธิ (สมาธิมีคุณานุภาพหาประมาณมิได้) อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัด (ตามคุณานุภาพ) เป็นปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ

[จตุกกะ (สมาธิหมวด ๔) ที่ ๑]

พึงทราบว่า สมาธิที่มีปฏิปทาลำบาก ทั้งมีอภิญญาช้าก็มี สมาธิมีปฏิปทาลำบาก แต่มีอภิญญาเร็วก็มี สมาธิมีปฏิปทาสะดวก แต่มีอภิญญาช้าก็มี สมาธิมีปฏิปทาสะดวกทั้งมีอภิญญาเร็วก็มี ในคำว่าปฏิปทาและอภิญญานั้น สมาธิภาวนา (การบำเพ็ญสมาธิ) อันเป็นไปเริ่มแต่ปฐมสมันนาหาร (การประมวลจิตตั้งลงในกรรมฐานทีแรก) ไปจนถึงอุปจารแห่งฌานนั้นๆ เกิดขึ้น ท่านเรียกว่า ปฏิปทา

ส่วนปัญญาอันเป็นไปตั้งแต่อุปาจารจนถึงอัปปนา ท่านเรียกว่า อภิญญา* ก็แลปฏิปทานี้นั้น ย่อมเป็นการลำบาก คือเป็นการยาก หมายความว่า เจริญไม่สะดวกสำหรับคนบางคน เพราะธรรมอันเป็นข้าศึก มีนิวรณ์เป็นต้นยึด (จิต) โดย (เกิด) ขึ้นท่องเที่ยว (ในจิต) (แต่) เป็นการสะดวกสำหรับบางคน เพราะไม่มีธรรมอันเป็นข้าศึกนั้น อภิญญาเล่าก็ย่อมเป็นช้า คือเป็นเนือยๆ ไม่เป็นไปฉับพลัน สำหรับคนบางคน (แต่) เป็นเร็ว คือไม่เป็นเนือยๆ เป็นไปฉับพลันสำหรับบางคน

(พึงทราบวินิจฉัย) ในปฏิปทาและอภิญญานั้น (ดังนี้) ในบรรดาสิ่งสัปปายะและอสัปปายะทั้งหลายก็ดี บุพกิจทั้งหลายมีการตัดปลิโพธเป็นต้นก็ดี อัปปนาโกศลทั้งหลายก็ดี ซึ่งข้าพเจ้าจักพรรณนาข้างหน้า พระโยคาวจรผู้ใดได้เสพสิ่งอสัปปายะ ปฏิปทาของพระโยคาวจรผู้นั้นย่อมเป็นการลำบาก และอภิญญาของเธอก็เป็นช้า ปฏิปทาของพระโยคาวจรผู้ได้เสพสิ่งสัปปายะ ย่อมเป็นการสะดวก และอภิญญาก็เป็นเร็ว ส่วนว่าพระโยคาวจรผู้ใด เสพสิ่งอสัปปายะในเบื้องต้นแล้วได้เสพสิ่งสัปปายะในเบื้องปลาย พึงทราบว่าปฏิปทาและอภิญญาของพระโยคาวจรนั้นก็คละกัน นัยเดียวกันนั้น ปฏิปทาของพระโยคาวจรผู้ไม่ทำบุพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นให้พร้อมแล้วมาประกอบภาวนา ย่อมเป็นการลำบาก โดยบรรยายตรงกันข้ามก็เป็นการสะดวก อนึ่ง อภิญญาของผู้ไม่ทำอัปปนาโกศลให้ถึงพร้อม

* มหาฎีกาว่า ที่เรียกอภิญญา เพราะเป็นปัญญาที่วิเศษกว่าปกติปัญญา

ย่อมเป็นช้า ของผู้ทำอัปปนาโกศลให้ถึงพร้อม ย่อมเป็นเร็ว อนึ่ง ประเภทแห่งปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้น พึงทราบด้วยอำนาจแห่งตัณหาและอวิชชา และแม้ด้วยสามารถแห่งความสั่งสมที่เคยทำมาในสมถะและวิปัสสนา แท้จริง ปฏิปทาของผู้ถูกตัณหาครอบงำ ย่อมเป็นการลำบาก ของผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำ ย่อมเป็นการสะดวก และอภิญญาของผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมเป็นช้า ของผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำย่อมเป็นเร็ว อนึ่ง ผู้ใดมิได้ทำความสั่งสมมาในสมถะ* ปฏิปทาของผู้นั้นย่อมเป็นการลำบาก ของผู้มีความสั่งสมได้ทำไว้ย่อมเป็นการสะดวก ส่วนผู้ใดมิได้ทำความสั่งสมมาในวิปัสสนา อภิญญาของผู้นั้นย่อมเป็นช้า ของผู้มีความสั่งสมได้ทำไว้ย่อมเป็นเร็ว อนึ่งเล่า ประเภทแห่งปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้นพึงทราบด้วยอำนาจแห่งกิเลสและอินทรีย์ด้วย แท้จริง ปฏิปทาของผู้มีกิเลสกล้า แต่อินทรีย์อ่อน ย่อมเป็นการลำบาก ทั้งอภิญญาก็เป็นช้า แต่อภิญญาของผู้มีอินทรีย์แก่กล้าย่อมเป็นเร็ว ส่วนปฏิปทาของผู้มีกิเลสอ่อน และอินทรีย์อ่อน ย่อมเป็นการสะดวก แต่อภิญญาเป็นช้า แต่ว่าอภิญญาของผู้มีอินทรีย์กล้าย่อมเป็นเร็ว ดังนี้ ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ บุคคลใดได้สมาธิด้วยปฏิปทาลำบาก และด้วยอภิญญาช้า สมาธินั้นของบุคคลนั้นเรียกว่า **ทุกฺขาปฏิปโท ทนฺธาภิญฺโญ** ด้วยประการฉะนี้ นัยนี้พึงกล่าวแม้ในสมาธิ ๓ ที่เหลือ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามความปฏิบัติและความรู้ มีทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา-

* แปลตามมหาฎีกาซึ่งแก้ไว้ว่า อกตาธิกาโรติ ภวนฺตเร อกตปริจโย

สมาธิเป็นต้น

[จตุกกะที่ ๒]

พึงทราบว่าสมาธิเป็นปริตตปริตตารมณ์ (มีอานุภาพน้อยทั้งมีอารมณ์แคบสั้น) ก็มี สมาธิเป็นปริตตอัปปมาณารมณ์ (มีอานุภาพน้อยแต่มีอารมณ์กว้างขวาง) ก็มี สมาธิเป็นอัปปมาณปริตตารมณ์ (อานุภาพหาประมาณมิได้ แต่มีอารมณ์แคบสั้น) ก็มี สมาธิเป็นอัปปมาณอัปปมาณารมณ์ (มีอานุภาพประมาณมิได้ทั้งมีอารมณ์กว้างขวาง) ก็มี ในสมาธิ ๔ นั้น สมาธิใดยังไม่เชี่ยว ไม่อาจเป็นปัจจัยแห่งฌานเบื้องสูงได้ สมาธินี้จัดเป็นปริตตะ (มีอานุภาพน้อย) ส่วนสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ขยายตัว สมาธินี้ จัดเป็นปริตตารมณ์ (มีอารมณ์แคบสั้น) สมาธิใดเชี่ยว อันพระโยคาวจรอบรมดีแล้ว อาจเป็นปัจจัยแห่งฌานเบื้องสูงได้ สมาธินี้จัดเป็นอัปปมาณ (มีอานุภาพหาประมาณมิได้) อนึ่ง สมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายตัว สมาธินี้จัดเป็นอัปปมาณารมณ์ (มาอารมณ์กว้างขวาง) ส่วนนัยแห่งสมาธิที่คละกัน (ข้อ ๒ ข้อ ๓) พึงทราบโดยคละลักษณะแห่งสมาธิ (ข้อ ๑ ข้อ ๔) ที่กล่าวแล้วเข้ากัน อย่างนี้แลสมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามอานุภาพและอารมณ์ มีปริตต-ปริตตารมณ์สมาธิเป็นต้น

[จตุกกะที่ ๓]

ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจ วิตก วิจาร ปีติ สุข

และสมาธิอันข่มนิวรณ์ได้แล้ว ต่อนั้น ทุติยฌาน วิตก วิจาร สงบไป เหลือองค์ ๓ ต่อนั้น ตติยฌาน ปีติคลายไป เหลือองค์ ๒ ต่อนั้น จตุตถฌาน ละสุขเสีย เหลือองค์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอันประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา สมาธิ ๔ เป็นองค์แห่งฌาน ๔ นี้ ดังนี้ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยเป็นองค์แห่งจตุกฌาน

[จตุกกะ ที่ ๔]

สมาธิที่เป็นหานภาคิยะ (เป็นทางฝ่ายเสื่อม) ก็มี เป็นฐิตภาคิยะ (เป็นไปทางฝ่ายทรงตัวอยู่) ก็มี เป็นวิเสสภาคิยะ (เป็นไปทางฝ่ายวิเศษขึ้น) ก็มี เป็นนิพเพธภาคิยะ (เป็นไปทางฝ่ายจะให้รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ) ก็มี

ในสมาธิ ๔ นั้น ความที่สมาธิเป็นหานภาคิยะ พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความฟุ้งขึ้นมาแห่งปัจจนีกธรรม ความที่สมาธิเป็นฐิติภาคิยะ พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความหยุดอยู่แห่งสติเป็นสภาพควรแก่สมาธินั้น[๑] ความที่สมาธิเป็นวิเสสภาคิยะ พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความได้บรรลุธรรมวิเศษเลื่อนชั้นขึ้นไป และความที่สมาธิเป็นนิพเพธภาคิยะ พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความผุดขึ้นแห่งสัญญาและมนสิการ อันสหรคตด้วยนิพพิทา[๒] ดังท่านกล่าวว่า สัญญาและมนสิการอันสหรคตด้วยกามเกิดขึ้น

๑. แปลโดยนัยมหาฎีกาซึ่งแก้ไว้ว่า ตทนุธมฺมตายาติ ตหนุรูปตาภูตาย สติยา
๒. คือว่าเป็นวิปัสสนาขึ้น

ครอบงำบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา (ในปฐมฌานนั้น) ก็เป็นหานภาคินี (ไปข้างเสื่อม) สติอันเป็นสภาพควรแก่ปฐมฌานนั้นหยุดอยู่ ปัญญาก็เป็นฐิติภาคินี (ไปข้างทรงตัว) สัญญาและมนสิการที่สหรคตด้วยความไม่มีวิตกเกิดขึ้น (ดำเนินไป) ปัญญาก็เป็นวิเสสภาคินี (ไปข้างวิเศษขึ้น[๑]) สัญญาและมนสิการอันสหรคตด้วยนิพพิทาใกล้ต่อวิราคะ ผุดขึ้น (เป็นไป) ปัญญาก็เป็นนิพเพธภาคินี (ไปข้างรู้แจ้งแทงตลอด[๒]) ดังนี้ แม้สมาธิอันสัมปยุตด้วยปัญญานั้นก็เป็นสมาธิ ๔ (อีกนัยหนึ่ง) อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามฝ่าย มีหานภาคิยสมาธิเป็นต้น

[จตุกกะที่ ๕]

สมาธิ ๔ อย่างนี้ คือ สมาธิเป็นกามาวจร สมาธิเป็นรูปาวจร สมาธิเป็นอรูปาวจร สมาธิเป็นอปริยาปันนะ (ไม่เนื่องด้วยภูมิทั้ง ๓ นั้นคือเป็นโลกุตตระ) ในสมาธิ ๔ นั้น เอกัคคตาชั้นอุปจารทั้งปวงจัดเป็นกามาวจรสมาธิ เอกัคคตาแห่งกุศลจิตมีรูปาวจรจิตเป็นอาทิจัดเป็นสมาธิ ๓ นอกนี้ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามภูมิมีกามาวจรสมาธิเป็นต้น

[จตุกกะที่ ๖]

ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์

๑. คือว่าเข้าถึงทุติยฌาน ปัญจกนัย

๒. อภิ. วิ. ๔๑๕

เดียวไซร้ สมาธินี้เรียกว่าฉันทสมาธิ ถ้าภิกษุทำวิริยะให้เป็นใหญ่ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไซร้ สมาธินี้เรียกว่า วิริยสมาธิ ถ้าภิกษุทำจิตตะให้เป็นใหญ่ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไซร้ สมาธินี้เรียกว่าจิตตสมาธิ ถ้าภิกษุทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไซร้ สมาธินี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ[๑] อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามอิทธิบาทที่เป็นอธิบดี

[ปัญจกะ (สมาธิหมวด ๕)]

พึงทราบฌาน ๕ เพราะแบ่ง (ทุติยฌานในจตุกนัย) เป็น ๒ โดยวิธีอย่างนี้ คือ ทุติยฌานที่กล่าวในจตุกนัย (นั่นแลแบ่ง) เป็นทุติยฌาน เพราะวิตกอย่างเดียวล่วงไป เป็นตติยฌาน เพราะทั้งวิตกและวิจารล่วงไป สมาธิเป็นองค์แห่งฌาน ๕ นั้น จึงเป็นสมาธิ ๕ พึงทราบความที่สมาธิเป็น ๕ โดยเป็นองค์ปัญจกฌานอย่างนี้แล

[ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วแห่งสมาธิ]

ก็แลคำเฉลยในปัญหาข้อว่า " อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไรเป็นความผ่องแผ้วแห่งสมาธินั้น " นี้ท่านกล่าวไว้แล้วในวิภังค์จริงอยู่ ในวิภังค์นั้นกล่าวไว้ว่า หานภาคิยธรรม (ธรรมอันเป็นไปทางฝ่ายเสื่อม) ชื่อว่า ความเศร้าหมอง วิเสสภาคิยธรรม (ธรรมอันเป็นไปทางฝ่ายวิเศษขึ้น) ชื่อว่าความผ่องแผ้ว ดังนี้ ในธรรม ๒

๑. อภิ.วิ ๓๕/๒๙๖

๒. อภิ.วิ ๓๕/๔๖๕

อย่างนั้น หานภาคิยธรรมพึงทราบตามนัยนี้ว่า " สัญญาและมนสิการอันสหรคตด้วยกามเกิดขึ้นครอบงำบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา (ในปฐมฌานนั้น) ก็เป็นหานภาคินี "[๑] (ส่วน) วิเสสภาคิยธรรมพึงทราบตามนัยนี้ว่า " สัญญาและมนสิการที่สหรคตด้วยความไม่มีวิตกเกิดขึ้น (ดำเนินไป) ปัญญาก็เป็นวิเสสภาคินี "[๒] ดังนี้

[การเจริญสมาธิ]

ส่วนคำเฉลยในปัญหาข้อว่า " สมาธินั้นจะพึงเจริญอย่างไร " นี้พึงทราบต่อไปนี้ สมาธิใดอันสัมปยุตด้วยอริยมรรค ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ก่อนแล้วในทุกสมาธิ มีข้อว่า " นี้สมาธิเป็น ๒ โดยเป็นโลกิยะและโลกุตระ " ดังนี้เป็นอาทิ นัยแห่งการเจริญอริยมรรค-สมาธินั้นสงเคราะห์เข้ากับนัยแห่งการเจริญปัญญาได้ทีเดียว เพราะว่าเมื่อเจริญปัญญาแล้ว มรรคสมาธินั้นก็ย่อมเป็นอันเจริญด้วยแท้ เพราะเหตุนั้น เราจะไม่ม่งเอามรรคสมาธินั้นมากล่าวแยกไว้ต่างหาก ว่ามรรคสมาธินั้นจะพึงเจริญอย่างนี้ๆ ส่วนว่าสมาธิอันเป็นโลกิยะนี้ใด โลกิยะสมาธินั้น อันพระโยคาวจรผู้ยังศีลทั้งหลายให้หมดจดโดยนัยที่กล่าวแล้ว ตั้งอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้ว บรรดาปลิโพธ ๑๐ ประการ ปลิโพธใดของเธอมีอยู่ ตัดปลิโพธนั้นเสียแล้วเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐานผู้เป็นกัลยาณมิตร ถือเอากรรมฐาน ๔๐ ข้อใดข้อหนึ่งซึ่งอนุกูลแก่จริยาของตน ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิเสีย

๑. อภิ.วิ๓๕/๔๔๗

๒. อภิ.วิ๓๕/๔๔๘

อยู่ในวิหารอันเหมาะ ตัดความกังวลเล็กๆ น้อยๆ (เสียให้หมดด้วย) แล้วพึงเป็นผู้ไม่ทำภาวนาวิธีทั้งปวงให้บกพร่องไป เจริญขึ้นเถิด นี้เป็นความสังเขปในการเจริญสมาธินั้น ส่วนความพิสดารดังต่อไปนี้

[ปลิโพธ ๑๐]

วินิจฉัยในข้อที่ว่า " บรรดาปลิโพธ ๑๐ ประการ ปลิโพธใด ของเธอมีอยู่ ตัดปลิโพธนั้นเสีย " นี้ก่อน

เครื่องกังวลนั้น คือ อาวาส ตระกูล ลาภ คณะ
และการงานเป็นที่ ๕ การเดินทาง ญาติ อาพาธ
การเล่าเรียน และฤทธิ รวมเป็น ๑๐

เครื่องกังวล ๑๐ นี้แล ชื่อว่า ปลิโพธ ในปลิโพธ ๑๐ นั้น อาวาสนั่นเอง เรียกว่าอาวาสปลิโพธ นัยในปลิโพธ นอกนี้มีตระกูลเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้

อรรถาธิบายในปลิโพธ ๑๐ เหล่านั้น พึงทราบดังนี้

[อาวาสปลิโพธ]

แม้ห้อง (นอนได้) เล็กๆ ห้องหนึ่ง ก็เรียกว่า อาวาส แม้บริเวณๆ หนึ่งก็เรียกว่าอาวาส แม้สังฆารามทั้งหมดก็เรียกว่า อาวาส[๑] อาวาสนี้นั้นหาเป็นปลิโพธต่อภิกษุทั้งปวงไปไม่ ก็แต่ภิกษุใด

๑. คำว่าอาวาส ต้องแปลว่า " ที่อยู่ " ไม่แปลว่า " วัด " คำว่า โอวรกะที่แปลว่า ห้องเล็กๆ นั้น น่าจะหมายเอากุฏิเล็กๆ อยู่ได้รูปเดียว ซึ่งมักเห็น ตามวัดหรือสำนักฝ่ายวิปัสสนาธุระในบ้านเมืองเรานี้ บริเวณได้แก่ที่อยู่ มีกุฏิหลังเดียว หรือหลายหลังก็ตาม มีกำหนดที่เป็นเขตแดน น่าจะตรงกับที่เราเรียกว่าคณะในวัดต่างๆ บัดนี้ สังฆาราม ก็คือวัดทั้งหมด อาจมีหลายบริเวณ หลายโอวรกะก็ได้

ความกังวลของภิกษุลางรูป อาจมีเฉพาะแต่โอวรกะที่ตนอยู่ ลางรูปกังวลกว้าง ออกไปถึงบริเวณที่ตนอาศัยอยู่ ลางรูปกังวลหมดทั้งวัดที่เป็นสำนักของตน

ต้องขวนขวายในการงานต่างๆ มีการก่อสร้างเป็นต้นในอาวาสนั้นก็ดี มีการสั่งสมสิ่งของไว้มากในอาวาสนั้นก็ดี มีความอาลัยใจผูกพันอยู่ในอาวาสนั้นด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง*ก็ดี อาวาสนั้นจึงเป็นปลิโพธสำหรับภิกษุนั้นเท่านั้น หาเป็นแก่ภิกษุนอกนั้นไม่ เรื่อง (ต่อไป) นี้เป็นนิทัศนะในความที่อาวาสไม่เป็นปลิโพธนั้น

มีเรื่องเล่าว่า กุลบุตร ๒ คนออกจากเมืองอนุราธปุระ (เดินทางไป) จนได้ไปบวชอยู่ในวัดถูปาราม บรรพชิต ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งเรียนมาติกาได้คล่อง ๓ มาติกา เป็นผู้มีพรรษาครบ ๕ ปวารณาแล้วไปสู่ชนบทชื่อปาจีนขัณฑราชี รูปหนึ่งคงอยู่ในถูปารามนั้น รูปที่ไปปาจีนขัณฑราชี อยู่ที่นั่นนาน (จน) เป็นพระเถระแล้วคิดว่า " ที่นี่เป็นที่เหมาะสมแก่การจะเร้นอยู่ มาเราจะบอกความนั้นแก่ภิกษุผู้สหายด้วยเถิด " แล้วออกจากชนบทนั้น (เดินทางไป) จนย่างเข้าสู่ถูปาราม พระเถระผู้ร่วมพรรษาเห็นท่านกำลังเดินเข้าวัดมาก็ไปต้อนรับช่วยรับบาตรจีวร ทำ (อาคันตุก) วัตร พระเถระอาคันตุกะเข้าสู่เสนาสนะ (ที่พัก) แล้วคิดว่า " ประเดี๋ยวสหายของเราจะต้องส่งเนยใสหรือน้ำอ้อย หรือน้ำปานะมาให้หรอก เพราะเธอเป็นผู้อยู่มานานในนครนี้ " (คอย) จนกลางคืน ท่านก็ไม่ได้รับ (สิ่งที่คิดไว้) ตอนเช้าจึงคิด (ใหม่) ว่า " ทีนี้ เธอจะต้องส่งข้าวต้มและกับที่พวกอุปฐากส่งมาให้ (เรา) ละ " แม้ข้าวต้มและกับที่คิดนั้นก็ไม่ได้เจอ จึงคิด (ต่อไป)

* มหาฎีกาช่วยขยายความไว้ว่า ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งเช่นว่ามีรมเงาเย็นสบายดี น้ำท่าสมบูรณ์ ภิกษาหารหาง่าย ฯลฯ

ว่า " เออนะ ของส่งมาไม่มี พวกอุปัฏฐากคงจะ (คอย) ถวาย เมื่อเธอเข้าไป (บิณฑบาต) กระมัง " (ตกลง) เข้ากรุง (เพื่อบิณฑบาต) กับพระเถระเจ้าถิ่นนั้นแต่เช้าท่านทั้งสองเดินไปในถนนสายหนึ่งได้ข้าวต้มกระบวยเดียว ก็ (ไป) นั่งดื่มกันในโรงฉัน ถึงบัดนั้น ท่านอาคันตุกะก็ยังคิดอยู่ว่า " ข้าวต้มประจำทีจะไม่มี ในเวลาฉันข้าวสวยนี้แหละ คนทั้งหลายคงจะถวายข้าวอย่างประณีตละ "แต่แล้ว แม้ถึงเวลาฉันข้าวสวย ท่านก็ได้ฉันอาหารที่ไปบิณฑบาตได้มานั่นเอง (นิ่งต่อไปไม่ไหว) จึงเอ่ยถามขึ้นว่า " ท่านผู้เจริญ ท่านเลี้ยงอัตภาพมาอย่างนี้ตลอดกาลหรือ " เมื่อพระเถระรับว่าเป็นอย่างนั้น จึงออกปากชวนว่า" ท่านผู้เจริญ ชนบทปาจีนขัณฑราชีเป็นที่ผาสุก เราไป (อยู่) ที่นั่นกันเถิด " พระเถระ (รับปาก ตกลงไป) ก็ออกจากพระ-นครทางประตูด้านใต้ เดินไปตามทางที่จะไปหมู่บ้านช่างหม้อ* (เลยทีเดียว ไม่ต้องกลับวัดไปเสียก่อน)พระอาคันตุกะจึงท้วงว่า " อย่างไรท่านจึงเดินไปทางนี้เล่า " พระเถระตอบว่า " อาวุโส ! ท่านกล่าวสรรเสริญชนบทปาจีนขัณฑราชีมิใช่หรือ (จะไปชนบทนั้นก็ต้องเดินไปทางนี้นะซิ) " ท่านอาคันตุกะ (ประหลาดใจที่ท่านไม่กลับไปเก็บของที่วัด) จึงว่า " ก็ในที่ๆ ท่านอยู่มานานถึงเพียงนี้ อดิเรกบริขารสักอย่างไม่มีดอกหรือ " ท่านรับว่า จ้ะ อาวุโส เตียงตั่ง (ที่เรา

* ที่ว่าผู้แต่งคัมภีร์นี้ เป็นชาวชมพูทวีป และไปถึงสีหลทวีปไม่นานเท่าไรก็แต่งคัมภีร์นี้ ไฉนท่านจึงรู้เรื่องราวภูมิประวัติของสีหลดีอย่างกับเป็นชาวสีหล เรื่องที่จะนำมาเล่าเป็นนิทัสสนะ น่าจะมีพระชาวสีหลช่วยด้วย ในความอำนวยการของท่าน

ใช้) ก็เป็นของสงฆ์ เราก็เก็บมันเรียบร้อยแล้วของอะไรๆ อื่นก็ไม่มี (จึงไม่จำต้องกลับไปวัดก่อน) " ท่านอาคันตุกะบอกว่า " แต่ไม้เท้าและกระบอกน้ำมันรองเท้า ถลกบาตรของกระผม ยังอยู่นั่น " พระเถระว่า " อาวุโส ท่าน (มาพัก) อยู่วันเดียว ยังมีของมาไว้ถึงเท่านั้น (เทียวนะ) " ท่าน (อาคันตุกะ) รับว่าอย่างนั้น มีจิตเลื่อมใสไหว้พระเถระแล้วกล่าวว่า " ท่านผู้เจริญ สำหรับภิกษุอย่างท่านอรัญญวาส (การอยู่อย่างอยู่ป่า) ย่อมเป็นได้ในทุกแห่งไป ถูปารามเป็นที่บรรจุพระธาตุของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์* ได้ฟังธรรมที่เป็นสัปปายะในโลหปราสาท ได้ชมพระมหาเจดีย์ และได้พบพระผู้ใหญ่เป็นไปราวกะพุทธกาล ขอท่านจงอยู่ (ต่อไป) ในถูปารามนี่เถิด (อย่าต้องไปปาจีนขัณฑราชีกับกระผมเลย) "ดังนี้แล้ว วันรุ่งขึ้นก็ถือบาตรจีวร (กลับ) ไปแต่ผู้เดียว อาวาสย่อมไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุเช่น (พระเถระผู้อยู่ในถูปาราม) นี้แล

[กุลปลิโพธ]

ตระกูลญาติก็ดี ตระกูลอุปฐากก็ดี ชื่อว่ากุละ จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูปผู้อยู่คลุกคลี (กับคนในตระกูล สนิทจนใจผูกพันกัน) โดยนัยว่า เมื่อเขาเป็นสุขก็สุขด้วย ดังนี้เป็นต้น แม้แต่ตระกูลอุปฐากก็เป็นปลิโพธได้ (จะกล่าวอะไรถึงตระกูลญาติเล่า) ภิกษุ (เช่น) นั้น

* มหาฎีกาท่านบอกไว้ว่า เป็นบริโภคธาตุ ๓ คือ ประคต กระบอกกรอง ผ้าชุบสรง (ของ ๓ พระพุทธองค์ข้างต้นโดยลำดับ) เป็นสรีระธาตุ ๑ คือ อัฐิรากขวัญ (ของพระองค์ปัจจุบัน)

จะพรากจากคนในตระกูลไปแม้แต่วิหารใกล้เคียง เพื่อฟังธรรมก็ไม่ได้ (ส่วน) สำหรับภิกษุลางรูป แม้ (แต่) โยมผู้หญิงโยมผู้ชายก็หาเป็นปลิโพธไม่ ดังเช่นภิกษุหนุ่มผู้หลานของพระติสสเถระผู้อยู่ ณ โกรันทกวิหาร

มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุผู้หนุ่มรูปนั้นได้ไปโรหณชนบทเพื่อเรียนบาลี ฝ่ายอุบาสิกา (โยมผู้หญิง) ผู้เป็นน้องสาวของพระเถระ ก็ถามข่าวเธอกะพระเถระอยู่ร่ำไป (จน) วันหนึ่งพระเถระ (ท่านรำคาญ) คิดว่าจะต้อง (ไป) นำภิกษุหนุ่มกลับมา (เสียที) จึงออกเดินมุ่งหน้าไปโรหณ-ชนบท ข้างภิกษุหนุ่มก็คิดว่า เราอยู่ที่นี่มาก็นานแล้ว บัดนี้เราจะต้อง (ไป) เยี่ยมพระอุปัชฌายะและทราบข่าวอุบาสิกาแล้ว (ค่อยกลับ) มา ดังนี้ แล้วก็ออกจากโรหณชนบทมา ท่านทั้งสองมาเจอกันที่ฝั่งแม่น้ำ (แห่งหนึ่ง) ภิกษุหนุ่มนั้นก็ทำ (อุปัชฌาย) วัตรแด่พระเถระที่โคนไม้ต้นหนึ่ง ท่านถามว่าจะไปไหน ก็เรียนความ (ที่คิด) นั้น (ให้ทราบ) พระเถระจึงว่า เธอทำดีแล้ว แม้อุบาสิกาก็ถาม (ถึงเธอ) อยู่มิได้ขาด ถึงตัวฉันมานี่ก็เพื่อ (ความกลับไปของเธอ) นั่นแหละ เธอไปเถิด ส่วนฉันจะพักจำพรรษานี้ (ในวิหารแห่งใดแห่งหนึ่ง) ในถิ่นนี้ละ ดังนี้ แล้วส่งภิกษุหนุ่มนั้นไป เธอ (ไป) ถึง (โกรันทก)วิหารนั้นในวันเข้าพรรษาพอดี แม้เสนาสนะที่ได้แก่เธอ ก็คือเสนาสนะที่โยมผู้ชายของเธอให้สร้างไว้นั่นเอง ครั้นวันรุ่งขึ้น (จากวันเข้าพรรษา) โยมผู้ชายของเธอมาถาม (พระเสนาสนคาหาปกะ) ว่า " ท่านเจ้าข้า เสนาสนะของข้าพเจ้าได้แก่ใคร " ได้ยินว่าได้แก่ภิกษุหนุ่มอาคันตุกะ

จึงไปหาเธอ ไหว้แล้วกล่าวว่า " ท่านเจ้าข้า สำหรับภิกษุผู้เข้าพรรษาในเสนาสนะของข้าพเจ้า มีวัตร (ที่จะพึงปฏิบัติ) อยู่ " เธอซักถามว่า " วัตรว่ากระไร ท่านอุบาสก " โยมผู้ชายจึงบอกว่า " (วัตรนั้นคือ) พึงรับภิกษาที่เรือนของข้าพเจ้าแห่งเดียว ตลอดไตรมาส (ประการ ๑) ปวารณาแล้วเวลาจะไปต้องบอกลา (ประการ ๑) " เธอรับโดยดุษณีภาพ ฝ่ายอุบาสก (กลับ) ไปเรือน บอก (อุบาสิกา)ว่า " พระคุณท่านอาคันตุกะรูปหนึ่งเข้าพรรษาในอาวาสของเรา พึงบำรุงโดยเคารพเถิด " อุบาสิกาก็รับคำว่าสาธุแล้วให้จัดขาทนียะโภชนียะอันประณีตไว้ ข้างภิกษุหนุ่มถึงเวลาฉันก็ไปเรือนของญาติ ไม่มีใครจำเธอได้สักคนเธอฉันบิณฑบาตที่เรือนนั้น จำพรรษาจนตลอดไตรมาสแล้วก็บอกลาว่า อาตมาจะไปละ ครั้งนั้นพวกญาติของเธอขอร้องว่า " พรุ่งนี้ค่อยไปเถิด เจ้าข้า " วันรุ่งขึ้นเลี้ยงเธอที่เรือนนั้นแล้ว เติมน้ำมันให้เต็มกระบอก ถวายน้ำอ้อยก้อน ๑ และผ้าสาฎกยาว ๙ ศอก (ผืน ๑) แล้วจึงอนุญาตให้เธอไป เธอทำอนุโมทนาแล้วก็มุ่งหน้าไปโรหณชนบท

ฝ่ายพระอุปัชฌายะของเธอ ปวารณาแล้วเดินย้อนทางมาก็ได้พบเธอในที่ๆ เคยพบกันนั่นเอง เธอไหว้พระเถระแล้วได้ทำ (อุปัชฌาย) วัตรแด่พระเถระที่โคนไม้แห่งหนึ่ง (เช่นเคย) ครั้นแล้วพระเถระถามเธอว่า " อย่างไรพ่อภัทรมุข (ผู้มีหน้าแจ่ม) เธอได้พบอุบาสกและอุบาสิกาของเธอแล้วหรือ " เธอรับว่าได้พบแล้ว แล้วก็เล่าประพฤติการณ์ทั้งปวงถวาย ทาเท้าของพระเถระด้วยน้ำมันนั้น ทำปานะด้วย

น้ำอ้อย (ถวาย) ถวายผ้าสาฎกผืนนั้นแหละแด่พระเถระ ไหว้แล้ว เรียนว่า โรหณชนบทเท่านั้นเป็นที่สัปปายะสำหรับผม ขอรับ แล้วก็ (ลา) ไป ข้างพระเถระก็มาสู่ (โกรันทก) วิหาร รุ่งขึ้นจึงเข้าไปหมู่บ้านโกรันทกคาม

ฝ่ายอุบาสิกาหวังใจว่า หลวงพี่ของฉันจะพาพระลูกชายของฉันมาประเดี๋ยวนี้ละ ก็เฝ้ายืนมองหนทางอยู่ทุกวี่วัน(วันนั้น) นางเห็นท่านมาองค์เดียว สำคัญเอาว่า ชะรอยบุตรของตัวตายเสียแล้ว พระเถระนี้จึงมาแต่ผู้เดียว ก็ฟุบลงร้องไห้คร่ำครวญอยู่แทบเท้าพระเถระ พระเถระนึกรู้ว่า " ภิกษุหนุ่ม (มาแล้ว) ไม่ให้ใครรู้จักตัว เพราะความมักน้อย (กลับ) ไปเสียแล้วละซิหนอ " จึงปลอบนาง (ให้คลายปริเทวะ) แล้วเล่าประพฤติเหตุทั้งปวง (ให้ฟัง) แล้วนำผ้าสาฎก (ผืนนั้น) ออกจากถลกบาตรแสดง (ให้เห็นเป็นพยาน) อุบาสิกา (ทราบความจริงเช่นนั้น) เกิดความเลื่อมใส หันหน้าไปทางทิศที่พระลูกชายไป ก้มลงนมัสการ[๑] พลางกล่าวว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า คงทรงทำภิกษุผู้เช่นดังบุตรเรา (นี่แหละ) หนอ ให้เป็นกายสักขี (ผู้ถูกชี้เป็นตัวพยาน) ตรัส รถวินีตปฏิปทานาลกปฏิปทา ตุวัฏฏกปฏิปทา[๒] และ

๑. อุเรน นิปชฺชิตฺวา นมสฺสมานา ฟังดูท่วงทีจะเป็นไหว้ด้วยอัษฎางคประดิษฐ์กระมัง ?

๒. มหาฎีกาว่า วินีตปฏิปทา หมายเอาการปฏิบัติวิสุทธิ ๗ อันมาในรถวินีตสูตร (มัชฌิมนิกาย) ซึ่งกล่าวถึงกถาวัตถุ ๑๐ มีความมักน้อยเป็นต้นไว้ตอนต้นสูตร

นาลกปฏิปทา หมายเอา (โมไนย) ปฏิปทา ที่ตรัสแก่พระนาลกเถระ ด้วยพระคาถาว่า โมเนยฺยนฺเต อุปญฺญิสฺสํ เป็นอาทิ (ในขุททกนิกาย)

ตุวฏฺฏกปฏิปทา หมายเอาปฏิปทาที่ตรัสด้วยพระคาถาว่า มูลํ ปปญฺจสงฺขาย เป็นอาทิ (ในขุททกนิกาย สุตตนิบาต)

ทั้งหมดนี้ มุ่งหมายถึง อัปปิจฉกถา ซึ่งมีกล่าวไว้ในสูตรนั้น ๆ อันเป็นปฏิปทาแห่งพระลูกชายของนาง

มหาอริยวงสปฏิปทา อันแสดงความสันโดษด้วยปัจจัย ๔ และความยินดีในภาวนา น่าสรรเสริญ แม้ฉันอาหารอยู่ในเรือนของมารดาบังเกิดเกล้าแท้ๆ ถึง ๓ เดือน เธอก็มิได้ปริปากว่า ฉันเป็นบุตรของท่าน ท่านเป็นมารดา โอ อัจฉริยมนุษย์ !" สำหรับภิกษุ (ผู้มีจิตไม่ติดข้อง) อย่างนี้แล แม้ (แต่) มารดาบิดา ยังหาเป็นปลิโพธไม่ จะกล่าวไยถึงตระกูลอุปฐากอื่น ด้วยประการฉะนี้

[ลาภปลิโพธ]

ปัจจัย ๔ ชื่อว่า ลาภ ถามว่า ปัจจัย ๔ นั้นเป็นปลิโพธได้อย่างไร? แก้ว่า ก็ในที่ ๆ ภิกษุผู้มีบุญไป ๆ คนทั้งหลายย่อมถวายปัจจัยมีของบริวารมาก เธอมัวอนุโมทนา มัวแสดงธรรมแก่คนเหล่านั้น ย่อมไม่ได้โอกาสจะทำสมณธรรมตั้งแต่อรุณขึ้นจนถึงปฐมยาม (ต้อง) เกี่ยวข้องกับคนมิได้ขาดสาย ซ้ำตอนเช้ามืดเล่า พวกภิกษุผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตรประเภทพาหุลลิกะ (มักมากด้วยปัจจัย) ก็พากันมาบอกว่า " ท่านผู้เจริญ อุบาสกโน้น อุบาสิกาโน้น อำมาตย์โน้น บุตรอำมาตย์โน้น ธิดาอำมาตย์โน้น ใคร่จะเห็นท่าน " เธอ (ขัดเขาไม่ได้) ก็บอกภิกษุเหล่านั้นให้ช่วยถือบาตรจีวรแล้ว เป็นผู้เตรียมที่จะไปทีเดียว เป็นผู้ (ต้อง) ขวนขวาย (ในการสงเคราะห์ผู้อื่น) อยู่เป็นนิจ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมเป็นปลิโพธต่อภิกษุนั้นดังนี้* อันภิกษุ (เช่น) นั้น ต้องละทิ้งคณะเสีย จาริกไปแต่ผู้เดียวในถิ่นที่คนไม่รู้จักเธอ อย่างนี้เธอจึงจะตัดปลิโพธนั้นเสียได้

* นิเทศแห่งลาภปลิโพธนี้ ที่แก้ว่า ลาภ หมายเอาปัจจัยทั้ง ๔ นั้น น่าจะมากไป เพราะ-

[คณปลิโพธ]

คณะภิกษุผู้เรียนพระสูตรก็ดี คณะภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรมก็ดี ชื่อว่า คณะ ภิกษุใดมัวให้อุเทศบ้าง ปริปุจฉาบ้างแก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสสำหรับสมณธรรม คณะจึงเป็นปลิโพธต่อภิกษุนั้น คณ-ปลิโพธนั้น เธอพึงตัดเสียด้วยอุบายดังต่อไปนี้ ถ้างาน (เรียน) ของภิกษุเหล่านั้นเสร็จไปแล้วมาก งานที่เหลือน้อยไซร้ เธอพึงทำงานนั้นเสียให้เสร็จแล้วเข้าป่าไปเสียเถิด ถ้างานที่เสร็จแล้วน้อย ที่เหลือมากไซร้ เธอ (พึงไปหาคณวาจก (ผู้สอนหมู่) อื่นให้สอนแทน) อย่างพึงไป (ไกล) เลย ๑ โยชน์ เข้าไปหาคณวาจกอื่น (ซึ่งตั้งสำนักอยู่) ภายในที่กำหนด ๑ โยชน์ขอร้องให้ท่านช่วยสงเคราะห์ภิกษุในคณะของตนด้วยสังคหวิธีมีให้อุเทศเป็นต้น (แทนตน) เถิด แม้นไม่ได้อย่างว่ามานี้ ก็พึงบอก (ภิกษุเหล่านั้น) ว่า "อาวุโสทั้งหลาย กิจอย่างหนึ่งของข้าพเจ้ามีอยู่ (ไม่อาจสอนท่านทั้งหลายต่อไปได้) เชิญท่าน

เสนาสนะซ้ำกับอาวาส น่าจะหมายเอาปัจจัย ๓ เท่านั้น

ที่ท่านแก้ไว้นั้น ดูจะจำกัดว่า ลาภนั้นเป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้มีบุญเท่านั้น หาเป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้มีบุญไม่ ซึ่งความจริงไม่น่าจะจำกัดเช่นนั้น เพราะแม้ภิกษุผู้ไม่มีบุญใครถวายอะไรนิดหน่อย แปลว่ามีลาภน้อย ก็อาจติดใจข้องอยู่ในลาภนิด ๆ หน่อย ๆ นั้น เกิดเป็นกังวลขึ้น จนไม่อาจตัดไปได้ เช่นนี้จะไม่จัดเป็นลาภปลิโพธหรือ แต่ก็อาจเป็นได้ว่าท่านมุ่งแสดงเป็นตัวอย่างว่า ลาภเกิดเป็นปลิโพธได้อย่างไรเท่านั้น หาได้มุ่งจำกัดความเช่นว่าไม่

ที่ว่า ถวายปัจจัยของบริวารมากนั้น มหาฎีกาให้ความหมายว่า เจตนามุ่งถวายปัจจัยอย่างหนึ่ง แต่ถวายของอื่น ๆ ให้เป็นบริวารปัจจัยนั้นไปด้วย เช่นถวายบิณฑบาตก็ถวายสบงจีวรและของใช้อื่น ๆ เป็นบริวารบิณฑบาตไปด้วย นี้ก็เป็นอย่างที่เราทำอยู่ทุกวันนี้ คำถวายทานทานต่าง ๆ ก็มีคำเช่นนี้แสดงไว้ด้วย เช่น อิมานิ มยํ ภนฺเต สปริวารานิ ภตฺตานิ

ทั้งหลาย (แยกย้าย) ไปหาที่ (เรียน) ตามสะดวกเถิด " ดังนี้แล้ว ละทิ้งคณะ (ไป) ทำงานของตนเถิด

[กัมมปลิโพธ]

นวกรรม (การก่อสร้าง) ชื่อว่า กัมมะ (การงาน) อันภิกษุผู้ทำนวกรรมนั้น จำต้องรู้ทัพสัมภาระที่คนงานมีช่างไม้เป็นต้นได้ไว้แล้วและยัง (หา) ไม่ได้ ต้องขวนขวาย (ดูแล) ในงานที่เขาทำเสร็จแล้วและยังไม่ได้ทำผู้ทำนวกรรมต้องมีปลิโพธไปเสียทุกอย่างดังนี้แหละ แม้กัมมปลิโพธนั้น ก็พึงตัดเสียด้วยอุบายดังต่อไปนี้ ถ้างานเหลือน้อยพึงทำเสียให้เสร็จ ถ้าเหลือมาก หากเป็นนวกรรมของสงฆ์ไซร้ พึงมอบหมายแก่สงฆ์ หรือภิกษุผู้นำภาระ (ในสังฆกิจ) ทั้งหลาย[๑] หากเป็นนวกรรมส่วนตัว พึงมอบแก่ผู้นำภาระของตน ไม่มีภิกษุผู้นำภาระเช่นนั้น ก็พึงสละ(งาน) ให้แก่สงฆ์แล้วไปเถิด

[อัทธานปลิโพธ]

การเดินทาง ชื่อว่า อัทธานะ ก็บรรพชาเปกขะของภิกษุใดมีอยู่ที่ไหนก็ดี ปัจจัยชนิดไรๆ อันภิกษุใดจะพึงได้อยู่ที่ไหนก็ดี ถ้าภิกษุนั้นยังไม่ได้ (พบ) บรรพชาเปกขะและปัจจัยนั้น เธอไม่อาจหยุดยั้งอยู่ได้ อันคมิกจิต (ความคิดจะไป) แม้แห่งภิกษุผู้เข้าป่าทำสมณธรรมอยู่ ก็เป็นของยากที่จะบรรเทาได้[๒] เพราะฉะนั้น เธอพึงไปจัดทำกิจนั้น

๑. ภารหารกภิกษุผู้เป็นเจ้าหน้าที่ (?)
๒. เข้าใจว่า การเดินทางในที่นี้ หมายเอาการเดินทางไปเป็นกิจ เช่นเป็นอุปัชฌายะไปทำการบรรพชาอุปสมบท ไปในกิจนิมนต์ ไม่ใช่เดินทางเพื่อจาริก มหาฎีกาว่า ในสีหลทวีปนั้น การบรรพชากลทารก (บาชเณร ?) เขาจัดเป็นงานเอิกเกริก คล้ายงาอาวาหะวิวาหะ มีวันกำหนดนัดหมายกัน เพราะฉะนั้น พระอุปัชฌายาจารย์ ถ้าอยู่ในวัดไกลจะต้องเดินทางไปให้ทันวันกำหนดเขา เมื่อยังไม่ได้เดินทางไปจัดกิจอันนั้น จึงเป็นปลิโพธอยู่ ในกิจนิมนต์ก็ในเดียวกัน

ให้เสร็จแล้ว จึงทำความขวนขวายในสมณธรรมเถิด

[ญาติปลิโพธ]

บุคคลทั้งหลายที่จำต้องรู้จัก มีดังนี้คือ ใน (ฝ่าย) วัด พระอาจารย์ พระอุปัชฌายะ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก ภิกษุร่วมอุปัชฌายะ ภิกษุร่วมอาจารย์ ใน (ฝ่าย) บ้านเรือน มารดา บิดา พี่น้องหญิง พี่น้องชาย เป็นต้น ชื่อว่า ญาติ บุคคลเหล่านั้น (เกิด) เป็นไข้ขึ้น จึงเป็นปลิโพธแก่ภิกษุนี้ เพราะเหตุนี้ ปลิโพธนั้น เธอพึงตัดด้วยการอุปัฏฐาก ทำบุคคลเหล่านั้น (ผู้เป็นไข้) ให้ (หาย) เป็นปกติเสีย

ในบุคคลเหล่านั้น (ว่าถึง) พระอุปัชฌายะเป็นไข้ก่อน ถ้าท่านไม่หายเร็ว พึงปรนนิบัติท่านตลอดชีวิตเถิด พระบรรพชาจารย์ พระอุปสัมปทาจารย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิกที่ตน (สวดกรรมวาจา) ให้อุปสมบทและให้บรรพชา และภิกษุร่วมอุปัชฌายะ (เป็นไข้) ก็พึงปรนนิบัติอย่าง (อุปัชฌายะ) นั้นเถิด ส่วนพระนิสยาจารย์พระอุเทสาจารย์ นิสยันเตวาสิก อุเทสันเตวาสิก และภิกษุร่วมอาจารย์ พึงปรนนิบัติเพียงที่นิสัยและอุเทศยังไม่ขาด (แต่) เมื่อสามารถ ก็ควรปรนนิบัติต่อไปอีกแท้

ในมารดาบิดา พึงปรนนิบัติเหมือนในอุปัชฌายะเถิด จริงอยู่ มารดาบิดานั้น แม้หากท่านเป็นผู้สถิตอยู่ในราชสมบัติ ถ้าท่าน (ประชวร) หวังได้รับการอุปัฏฐากแต่บุตรไซร้ ภิกษุก็ควรทำ (ให้ท่าน) แท้ อนึ่ง ยาของท่านไม่มี ก็พึงให้ยาอันเป็นของๆ ตน เมื่อ

ยาของตนไม่มี ก็ควรแม้แสวงหาด้วยภิกขาจารมาให้ (ท่าน) จงได้เถิด

แต่สำหรับพี่น้องชายหญิง (เป็นไข้) พึงประกอบยาอันเป็นของ ๆ เขานั้นแหละให้ (เขา) ถ้า (ของ ๆ เขา) ไม่มี จึงให้ของ ๆ ตนเป็นของยืม เมื่อ (หา) ได้ภายหลัง จึงถือเอา (คืน) เมื่อ (หา) ไม่ได้ก็อย่าทวงเลย จะทำยา จะให้ยาแก่สามีของพี่น้องหญิงผู้มิใช้ญาติย่อมไม่ควร แต่พึงให้แก่พี่น้องหญิง บอก (เขา) ให้ให้แก่สามีของเขานัยแม้ในภริยาของพี่น้องชาย ก็ดุจนัยนี้ ส่วนบุตรทั้งหลายของเขาเป็นญาติของเธอแท้ เพราะฉะนั้น ทำ (ยา) ให้บุตรทั้งหลายของเขาเหล่านั้นย่อมควร

[อาพาธปลิโพธ]

โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง ชื่อว่า อาพาธ โรคนั้นมันเบียดเบียนเอาจึงชื่อว่า ปลิโพธ เพราะเหตุนั้น พึงตัดมันเสียด้วยการทำเภสัช แต่ถ้าแม้เมื่อภิกษุทำเภสัช (รักษาอยู่) สองสามวัน อาพาธไม่สงบไซร้ ก็พึงติเตียนอัตภาพว่า ข้าไม่ใช้บ่าว ไม่ใช่ลูกจ้างของเจ้า ก็ข้าเลี้ยงเจ้านี้แหละ จึงได้รับทุกข์ในสังสารวัฏอัน (ยาวนาน) ไม่ปรากฏเงื่อนต้นเงื่อนปลาย (นี้) ดังนี้แล้ว ทำสมณธรรมเถิด

[คันถปลิโพธ]

การบริหารปริยัติ ชื่อว่า คันถะ การบริหารปริยัตินั้น ย่อมเป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้ขวนขวายอยู่เป็นนิจ ด้วยกิจมีการสาธยายเป็นต้นเป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้ขวนขวายอยู่เป็นนิจ (ผู้ไม่ได้ขวนขวาย) ไม่ เรื่อง

เหล่านี้ (เป็นนิทัศนะ) ในความที่คันถะไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวาย

ได้ยินมาว่า พระเทวเถระผู้เป็นมิชฌิมภาณกะ (สวดมัชฌิมนิกาย) ไปสู่สำนักของพระเทวะเถระชาวมลัยขอ (เรียน) กรรมฐาน พระเถระถามว่า อาวุโส ท่านเป็นผู้ (ได้) ขนาดไหนในปริยัติ พระมิชฌิมภาณกะตอบว่าท่านผู้เจริญ มัชฌิมนิกาย ข้าพเจ้าชำนาญ พระเถระกล่าวว่า อาวุโส อันมัชฌิมนิกายนั้นบริหารยาก เมื่อสาธยายมูลปัณณาสกะ มัชฌิมปัณณาสกะก็มา (คละ) สาธยายมัชฌิม-ปัณณาสกะเล่า อุปริปัณณาสกะก็มา (ปน*) (เมื่อยุ่งอยู่ไม่รู้จบเช่นนั้น) ที่ไหนกรรมฐานจักมีแก่ท่านได้เล่า พระมิชฌิมภาณกะปฏิญญาว่า ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้กรรมฐานในสำนักของพระคุณท่านแล้ว จักไม่เหลียวแล (คันถะนั้น) ต่อไปละ ดังนี้แล้ว รับเอากรรมฐาน(ไปทำความเพียร) มิได้ทำการสาธยายถึง ๑๙ ปี ต่อปีที่ ๒๐ ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว (วันหนึ่ง) กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายผู้พากันมาเพื่อจะสาธยาย (สอบ) ว่า อาวุโสทั้งหลาย เมื่อเรามิได้เหลียวแลปริยัติมาถึง ๒๐ ปี แต่ว่าเรามีการสั่งสมได้ทำไว้ในปริยัตินั้น เชิญท่านทั้งหลายเริ่ม (สาธยายไป) เถิด (เมื่อภิกษุเหล่านั้น สาธยายไปปรากฏว่า ท่านยังจำปริยัตินั้นได้ดี) ท่านมิได้มีความเคลือบแคลงแม้

* มหาฎีกาว่า ที่เป็นเช่นนั้น เพราะหลงสุตตปเทส (ตำแหน่งพระสูตร ?) และวาน (ตอน) ซึ่งคล้าย ๆ กันก็มี (ทำให้สาธยายเวียนวนไป จบไม่ลง ?)

เรื่องอย่างนี้ พวกเราไม่ใคร่จะเข้าใจ เพราะเราเกิดมาในสมัยที่พระไตรปิฎกพิมพ์เป็นเล่มสมุดแล้ว ไม่มีความจำเป็นจะต้องท่องจำมากมายเช่นนั้น

ในพยัญชนะสักตัวเดียว ตงแต่ต้นจนจบ

แม้พระนาคเถระ ผู้อยู่ ณ ภูเขากุรุนธิยคิรี ทอดทิ้งปริยัติถึง ๑๘ ปี แล้วมาแสดงธาตุกถาแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้น (จำเอาไป) สอบเทียบกับพระเถระคามวาสิกทั้งหลาย[๑] ปรากฏว่า ปัญหาแม้ข้อหนึ่ง ซึ่งมาผิดลำดับ ก็ไม่มี

แม้ในมหาวิหาร พระเถระชื่อจูฬาภัยผู้เป็นติปิฎกะ (ทรงปิฎก ทั้ง ๓ ?) มิได้เรียนอรรถกถาเลย (คิดอย่างไรขึ้นมา) ให้คนตีสุวรรณ-เภรีร้องป่าวไปว่า จักปริวัตร[๒]ปิฎก ๓ ในวง (ผู้ศึกษา) ปัญจนิกาย[๓] หมู่ภิกษุด้วยกัน (ทราบว่า พระจูฬาภัยไม่มีครูอาจารย์) จึงแสร้งกล่าว (ค้าน) ว่า " ได้เรียนต่ออาจารย์ไหนมา พระจูฬาภัยก็จงว่าแต่ที่ได้เรียนต่ออาจารย์ของตนเถิด เราทั้งหลายไม่ย่อมให้ว่าไปนอกนี้ " แม้พระอุปัชฌาย์ ก็ได้ถามเธอมาอุปฐากตนว่า อาวุโส เธอหรือให้ตีเภรี เธอรับว่า ใช่ พระอุปัชฌาย์จึงถามอีกว่า เพราะเหตุอะไร เธอกราบเรียนว่า เธอจักปริวัตรธรรม (ให้คนฟัง) พระอุปัชฌาย์ (ลอง) ถามว่า แน่ะอาวุโสอภัย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวบทนี้อย่างไร เธอตอบ (ทันที) ว่า กล่าวอย่างนี้ พระอุปัชฌาย์แสร้งปฏิเสธด้วยเสียงว่า หึหึ เธอก็ตอบใหม่โดยปริยายอื่นๆ ว่า กล่าวอย่างนี้ๆ ถึง ๓ ครั้ง พระเถระก็ปฏิเสธด้วยเสียง หึหึ ทั้งหมด แล้วกล่าวว่า แน่ะอาวุโส ทางที่เธอกล่าวตอบครั้งแรกนั่นแหละเป็นอาจริยมรรค[๔]ละ แต่เพราะเธอ

๑. มหาฎีกาว่า หมายถึงพระเถระทั้งหลายที่อยู่วัดในกรุงอนุราธปุระ

๒. ปริวตฺเตสามิ มหาฎีกาแก้ว่า วณฺณยิสฺสามิ จักพรรณนา เราเคยแปลว่า " แปล" คือเปลี่ยนภาษา

๓. ปญฺจนิกายมณฺฑเล มหาฎีกาแก้ว่า ทีฆาคมาทิเก ปญฺจนิกาเย สิกฺขิตปริสาย แก่บริษัทผู้ศึกษาในนิกาย ๕ มีทีฆนิกายเป็นอาทิ

๔. อาจริยมคฺโค มหาฎีกาไขความว่า อาจริยานํ กถามคฺโค กถามรรคของอาจารย์

ไม่ได้เรียนต่ออาจริยมุข (ปากของอาจารย์) จึงไม่อาจยืนยันว่า อาจาย์ทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ (เพราะฉะนั้น) เธอจงไปฟังในสำนักแห่งอาจารย์ทั้งหลาย(ที่ควรจะเป็นอาจารย์) ของตนเถิด[๑] เธอกราบเรียนถาม (หารือ) ว่า จะไปที่ไหน (ดี) พระอุปัชฌาย์จึงบอกว่า พระเถระชื่อ มหาธรรมรักขิต ผู้เชี่ยวชาญปริยัติทั้งปวง[๒] อยู่ประจำ ณ วัดเขา-ตุลาธารบรรพตในโรหณชนบทฟากแม่น้ำข้างโน้น เธอจงไปสู่สำนักของท่านเถิด

พระจูฬาภัยรับคำ กราบพระเถระแล้ว (ต่อมา) ไปสู่สำนักพระ (ธรรมรักขิต) เถระ พร้อมด้วยภิกษุ (บริวาร) ๕00 (ครั้นไปถึงแล้วเข้าไป) กราบแล้ว นั่งลง พระเถระถามว่า มาทำไม ก็ทราบเรียนว่ามาเพื่อฟังธรรม พระเถระจึงว่า อาวุโสอภัย ภิกษุทั้งหลายมาถามฉันในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย (บ้าง) เป็นครั้งเป็นคราวส่วนสูตรที่เหลือฉันไม่เคยเหลียวแลมาประมาณ ๓๐ ปีแล้ว เอาอย่างนี้เถิด กลางคืนเธอ (มา) ปริวัตรในสำนักของฉัน กลางวันฉันจักกล่าวแก่เธอ (ให้ฟังว่าผิดถูกอย่างไร) พระจูฬาภัยตกลงทำอย่างนั้น พวกชาวบ้านให้ทำ

๑. อตฺตโน อาจริยานํ จะแปลตรง ๆ ว่า "แห่งอาจารย์ของตน"ไม่ได้กับความจริง เพราะพระจุฬาภัย ไม่มีอาจารย์ และท่านที่พระเถระจะแนะนำให้ไปหา ก็ยังไม้ได้เป็นอาจารย์ของพระจุฬาภัย มหาฎีกาท่านก็เห็นเช่นนี้ จึงแนะให้เติมข้อความ อตฺตโน กเถตุํ ยุตฺตานํ อาจริยานํ (แห่งอาจารทั้งหลาย ผู้ควรจะกล่าวแก้แก่ตน) ในที่นี้เห็นว่า บท อตฺตโน เดิมรูปจะเป็น ฉัฏฐีวิภัติ แต่ที่ มหาฎีกาแก้ไปนั้น กลายเป็นจตุตถีวิภัติไป เพื่อจะให้บท อตฺตโน คงเป็น ฉัฏฐี จึงคิดเติมข้อความไปอีกท่อนหนึ่งดังนั้น โดยอาศัยนัยแห่ง มหาฎีกาเป็นเค้า

๒. สพฺพปริยตฺติโก มหาฎีกาท่านไขว่า ก็ เตปิฏโก นั้นเอง (เพราะถ้าไม่ทรงพระไตร-ปิฎกแล้ว จะยกให้เป็นผู้เชียวชาญสรรพปริยัติหาได้ไม่)

ปะรำใหญ่ที่ข้างประตูบริเวณแล้ว มาฟังธรรมกันทุกวัน พระเถระเอาสูตรที่พระจูฬาภัยปริวัตรในกลางคืน มากล่าว (สอบ) ในกลางวัน (ไม่มีผิด) เรื่อยๆ ไปจนจบ (พระสูตร) แล้ว (คงจะสังเกตเห็นว่าพระจูฬาภัยมีปฏิภาณสูงกว่าตน จึงวันหนึ่งเข้าไป) นั่งบนเสื่อ[๑]ใกล้ๆ พระอภัยเถระกล่าวว่า " อาวุโส ท่านจงบอกกรรมฐานแก่ฉันด้วยเถิด " พระจูฬาภัยจึงว่า " พระคุณท่านพูดอะไร เจ้าข้า กรรมฐานนั้น ข้าพเจ้าก็ฟังมาในสำนักของพระคุณท่านนั่นเอง มิใช่หรือ ข้าพเจ้าจักบอกกรรมฐานอะไร (อีก)เล่า ที่พระคุณท่านยังไม่รู้" ทีนั้น พระเถระจึงกล่าว (ให้ชัดขึ้น) ว่า "อาวุโส อันทางของบุคคลผู้ไปถึงแล้วนั่นเป็นอย่างหนึ่ง[๒] (ที่ท่านกล่าวเช่นนี้ก็เพราะ) ทราบกันว่า เวลานั้นพระอภัยเถระ เป็นพระโสดาบัน

ครั้งนั้น พระจูฬาภัยให้กรรมฐานแก่พระเถระแล้ว ก็ (กลับ) มาปริวัตรธรรมที่โลหประสาท (กรุงอนุราธปุระ) (ต่อมา) ได้ยินข่าวว่า พระเถระ (สำเร็จพระอรหัต) ปรินิพพานแล้ว ครั้นได้ยิน (เช่นนั้น) จึงบอก (ศิษย์)ให้หยิบจีวรมาให้ ห่มจีวร (เป็นปริมณฑล) แล้ว กล่าวสรรเสริญพระเถระ (ในท่ามกลางภิกษุทั้งหลาย) ว่า

๑. มหาฎีกาช่วยเสริมคำว่า ทีแรกนั่งบนตั่ง (ในฐานเป็นอาจารย์แล้วทีนี้จะขอเป็นศิษย์บ้างก็ต้องลด) ลงนั่งบนเสื่อที่พื้น (ให้เสมอกับอาจารย์)

๒. หมายความว่า ผู้ปฏิบัติบรรลุมรรคผลแล้ว ย่อมจะบอกทางปฏิบัติได้ถูกตรงดีกว่าบอกตามทางปริยัติ

๓. มหาฎีกาว่า ก่อนจะพูดถึงอาจารย์ ห่มจีวรให้เรียบร้อยเสียก่อน เพื่อแสดงความ.เคารพยำเกรง

" อาวุโสทั้งหลาย พระอรหัตมรรคควรแก่ท่านอาจารย์ของเราแล้วละ ท่านอาจารย์ของเราเป็นผู้ซื่อตรง เป็นอาชาไนยบุคคล[๑] ท่านจึงยอม นั่งบนเสื่อใกล้ธัมมันเตวาสิกของตน กล่าวว่า " เธอจงบอกกรรมฐาน แก่ฉันด้วยเถิด " อาวุโสทั้งหลายพระอรหัตมรรค สมควรแก่พระเถระ ท่านแล้ว "

คันถะ ย่อมไม่เป็นปลิโพธแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มีคุณธรรมเช่นนี้[๒]

[อิทธิปลิโพธ]

คำว่า อิทธิ หมายเอาฤทธิ์อันมีในปุถุชน อันฤทธิ์ที่มีในปุถุชน นั้น เป็นสิ่งที่รักษายาก ดุจเด็กอ่อนที่ยังนอนแบเและดุจข้าวกล้าอ่อน ย่อมจะแตกได้ด้วยเหตุเพียงเล็กน้อย ก็แลฤทธิ์นั้น ย่อมเป็นปลิโพธ ต่อวิปัสสนา หาเป็นปลิโพธต่อสมาธิไม่ เพราะฤทธิ์นั้น บุคคลบรรลุ สมาธิแล้วจึงได้ เพราะเหตุนั้นแล อิทธิปลิโพธ พระโยคาวจรผู้ ประสงค์วิปัสสนาจำต้องตัด (ส่วน) ปลิโพธ (๙) ที่เหลือ พระโยคา- วจรผู้ประสงค์สมถะพึงตัด

นี่แล ความพิสดารในเรื่องปลิโพธ พึงทราบเป็นอันดับแรก

ส่วนในข้อว่า " เข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐาน ผู้เป็นกัลยาณ- มิตร " นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

๑. มหาฏีกาว่า ท่านซื่อ เพราะไม่มีสาไถย คือไม่อวดดี นับเป็นอาชาไนย เพราะรู้เหตุ ที่ควรรู้ ไม่มัวงมอยู่)

๒. หมายถึงท่านพระธรรมรักขิตเถระผู้ปรินิพานไปแล้ว เรื่องพระจุฬาภัยนี้ ท่าน ผู้แต่งเล่าด้วยสำนวนโวหารที่ฟังเข้าใจยาก ตั้งแต่ต้นจนจบ ต้องใช้เวลาอ่านทำความ เข้าใจมากอยู่ ซึ่งในที่สุดก็ต้องใช้วิธีเติมข้อความเอาตามที่เข้าใจว่าจะเป็นเช่นนั้น

[กัมมฐาน ๒ และกัมมฐานทายกะ]

กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกกัมมฐาน ๑ ปาริหาริยกัมมฐาน ๑ ในกรรมฐาน ๒ อย่างนั้น (กรรมฐานคือ) เมตตา (อันแผ่ไป) ในประชาชนต่างๆ มีหมู่ภิกษุเป็นต้น ก็ดี มรณสติก็ดี ชื่อว่าสัพพัตถกกัมมฐานอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อสุภสัญญา (เป็นสัพพัตถกกัมมฐาน) ก็มี จริงอยู่ เมตตา (นั้น) ขั้นแรก ภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐาน พึงกำหนดเอาหมู่ภิกษุนั้นแล้ว เจริญไปในหมู่ภิกษุผู้อยู่ในสีมา (เดียวกันกับตน) โดยนัยว่า ขอภิกษุผู้อยู่ในสีมาทั้งหลายจงเป็นผู้มีความสุข ไม่เบียดเบียนกันเถิด ต่อนั้นจึงเจริญไปในหมู่เทวดาผู้อยู่ในสีมา (นั้น) แต่นั้นจึงเจริญไปในหมู่อิสรชนในโคจรคามแล้วจึงเจริญไปในคน (ชาวบ้าน)[๑] ในโคจรคามนั้น ตลอดไปถึงสัตว์ (ดิรัจฉาน) ทั้งปวง ก็แล ด้วยเมตตา (ที่เธอเจริญไป) ในหมู่ภิกษุเธอย่อมทำให้ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกันเกิดมีจิตอ่อนโยน (ในตัวเธอได้)[๒] เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุเหล่านั้นก็เป็นสุขสังวาส (มีการอยู่ร่วมกันเป็นสุข)สำหรับเธอ ด้วยเมตตา (ที่เจริญไป) ในหมู่เทวดาผู้อยู่ในสีมานั้น เธอจะเป็นผู้ที่เทวดาทั้งหลายผู้มีจิตอันเมตตานั้นทำให้อ่อนโยนแล้ว จัดการรักษาอย่างดี โดยการรักษาที่เป็นธรรมด้วยเมตตา (ที่เจริญไป) ในอิสรชนในโคจรคาม เธอจะเป็นผู้ที่

๑. ตรงนี้ ปาฐะที่พิมพ์ไว้เป็น มนุสฺเส น่าจะเป็น มนุสฺเสสุ ปาฐะต่อไปก่อนที่จะแสดงผลก็ยันอยู่ว่า มนุสฺเสสุ เมตฺตาย

๒. ปาฐะว่า สหวาสีนํ มุทุจิตฺตตํ ชเนติ แปลโดยพยัญชนะว่ายังความที่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ด้วยกัน เป็นผู้มีจิตอ่อนโยน (ในตัวเธอ) ให้เกิด

อิสรชนทั้งหลาย ผู้มีจิตสันดานอันเมตตานั้นทำให้อ่อนโยนแล้ว รักษาล้อมกันอย่างดี โดยการรักษาอันเป็นธรรม ด้วยเมตตา (ที่เจริญไป) ในคนทั้งหลายในโคจรคามนั้น เธอย่อมจะเป็นผู้ที่คนเหล่านั้นผู้มีจิตอันเมตตานั้น ทำให้เลื่อมใสแล้ว ไม่รังแก เที่ยวไป (ไหนได้ตามสบาย) ด้วยเมตตา (ที่เจริญไป) ในสัตว์ (ดิรัจฉาน) ทั้งปวง เธอจะเป็นผู้มีการเที่ยวไปไม่ถูกขัดขวางในที่ทั้งปวง อนึ่ง ด้วยมรณสติ เธอคิดอยู่ว่า **อวสฺสํ มยา มริตพฺพํ** (เราต้องตายแน่) ดังนี้ จะละอเนสนาเสียได้ มีความสังเวชเพิ่มขึ้นๆ เป็นผู้มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน (ในสัมมาปฏิบัติ) อนึ่ง เมื่อเธอมีจิตอันได้สั่งสม (อบรม) แล้วในอสุภสัญญา อารมณ์ทั้งหลายแม้เป็นทิพย์ย่อมไม่ยึดจิต (ของเธอ) โดยทำให้อยากได้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ กรรมฐาน ๓มีเมตตาเป็นต้น ท่านจึงเรียกว่า สัพพัตถกกัมมฐาน เหตุเป็นกรรมฐานที่พึงต้องการ คือพึงปรารถนาในภาวนานุโยคทั้งปวง เพราะความเป็นกรรมฐานมีอุปการะมากประการ ๑ เหตุเป็นที่ตั้ง[๑] แห่งการงาน คือการประกอบเนืองๆ ซึ่งโยคภาวนาที่ประสงค์ประการ ๑ ส่วนว่ากรรมฐานข้อใดในกรรมฐาน ๔๐ อนุกูลแก่จริยา ของภิกษุใด กรรมฐานข้อนั้น ท่านเรียกว่า ปาริหาริยกัมมฐานของภิกษุนั้น เพราะเป็นกรรมฐานที่เธอต้องบริหารเป็นนิจ[๒] และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งงานภาวนาเบื้องสูงของเธอด้วย ท่านผู้ใดให้กรรมฐานทั้ง ๒ อย่าง

๑. ฐานํ มหาฎีกาแก้ว่า นิพฺพตฺติ เหตุเกิด

๒. มหาฎีกาขยายความว่า ปาริหาริยกัมมฐานนี้ต้องบริหาร คือประกอบบำเพ็ญอยู่ตลอดกาล ไม่งดเสียบ้างลางคราวก็ได้ ดุจสัพพัตถกกัมมฐาน

ดังกล่าวมานี้ ท่านผู้นี้ชื่อว่า (กัมมฐานทายกะ) ผู้ให้กรรมฐาน
พระโยคาวจร พึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐานนั้น

[กัลยาณมิตร]

คำว่า ผู้เป็นกัลยาณมิตร คือผู้เป็นมิตรที่ดี ผู้ตั้ง (ตน) อยู่ใน ฝ่ายเจริญ แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล (ผู้อื่น) ไปฝ่ายเดียว กอบด้วยคุณ มีคุณอย่างนี้ คือ

น่ารัก ๑ น่าเคารพ ๑ น่ายกย่อง ๑ เป็น
ผู้ว่ากล่าว (คนอื่น ไม่เฉยเมย) ๑ เป็นผู้ยอม
ให้ (คนอื่น) ว่ากล่าว (ไม่หัวดื้อ) ๑ แต่ง
(ธรรม) ถกาอันลึกซึ้งได้ ๑ ไม่ชักชวน
(ผู้อื่น) ในที่อันไม่ควร ๑

เป็นอาทิ ก็เพราะพระพุทธพจน์ว่า ดูกรอานนท์ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อาศัยเราเป็นกัลยาณมิตรแล้ว ย่อม พ้นจากความเกิดได้ ดังนี้เป็นต้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว จึงเป็นกัลยาณมิตรที่ถึงพร้อมด้วยอาการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น เมื่อ พระองค์ยังเสด็จอยู่ กรรมฐานที่ถือเอาในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า นั้นเท่านั้น จึงเป็นอันถือเอาอย่างดี แต่เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว บรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ พระมหาสาวกองค์ใดยังทรงชีพอยู่ ถือเอา (กรรมฐาน) ในสำนักพระมหาสาวกองค์นั้น จึงควรแม้นพระ มหาสาวกนั้นไม่มี ตนใคร่จะถือกรรมฐานบทใด ก็พึงถือเอาในสำนัก พระขีณาสพผู้ที่ทำจตุกฌานหรือปัญจกฌานให้เกิดด้วยอำนาจ

กรรมฐานบท (เดียวกับที่ตนใคร่จะถือ) นั้นแล้ว เจริญวิปัสสนา อันมีฌานนั้นเป็นปทัฏฐาน (จน) ได้บรรลุอาสวักขัย (นั้น) เถิด

ถามว่า ก็พระขีณาสพ (ท่าน) ประกาศตนว่า อาตมาเป็นพระขีณาสพหรือ ?

ตอบว่า จะต้องพูดอะไรกันเล่า ด้วยว่า พระขีณาสพ (องค์หนึ่ง) รู้ความที่ (ภิกษุรูปหนึ่ง) เป็น (การกบุคคล) ผู้ทำจริงแล้ว ก็ประกาศ (ตนออกมา) พระอัสสคุตตเถระ (นั่นอย่างไร) รู้ว่ากรรมฐานอันภิกษุนี้เริ่มแล้ว ภิกษุนี้เป็นผู้ทำจริงดังนี้แล้ว (เหาะขึ้นไป) ลาดจัมมขัณฑ์ในอากาศ นั่งโดยบัลลังก์ (ขัดสมาธิ) ณ จัมมขัณฑ์นั้นบอกกรรมฐานให้มิใช่หรือ ?

เพราะฉะนั้น ถ้าพระโยคาวจรได้พระขีณาสพ (เป็นผู้ให้กรรมฐาน) ไซร้ การได้อย่างนี้ นั่นเป็นการดี ถ้าไม่ได้ไซร้ พึงถือเอา (กรรมฐาน) ในสำนัก พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้ได้ฌาน ผู้ทรงไตรปิฎก ผู้ทรงทวิปิฎก ผู้ทรงเอกปิฎกหลั่นกันลงมา แม้นว่าผู้ทรงเอกปิฎกไม่มี ภิกษุใดชำนาญ (พระสูตร) แม้นิกาย ๑ พร้อมทั้งอรรถกถา และตัวเธอเองเป็นลัชชีด้วย ก็พึงถือเอาในสำนักภิกษุนั้นเถิด เพราะว่า ภิกษุ (ผู้เป็นพหูสูตและเป็นลัชชี) เช่นนี้ ย่อมเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งแบบแผน ตามรักษาวงศ์ รักษาประเพณี เป็นอาจารย์ผู้ถือตามพระไตรปิฎก (เป็นสำคัญ) ไม่ถือแต่อัตตโนมัติ เพราะเหตุนั้นแหละ พระเถระในปางก่อนทั้งหลายจึงได้กล่าว (คติพยากรณ์) ไว้เป็น ๓ คาบว่า **ลชฺชี รกฺขิสฺสติ ลชฺชี รกฺขิสฺสติ ลชฺชี รกฺขิสฺสติ**

ภิกษุลัชชีจักรักษา ภิกษุลัชชีจักรักษา ภิกษุลัชชีจักรักษา ดังนี้

ก็ในการให้กรรมฐานนี้ ภิกษุ (ผู้บรรลุมรรคผล) มีพระ-ขีณาสพ เป็นต้นที่กล่าวมาก่อน (นั้น) ย่อมบอกได้แต่ทางที่ตนได้บรรลุมาเท่านั้น แต่ภิกษุพหูสูต เพราะความที่เธอได้เข้าไปหาอาจารย์นั้นๆ สอบอุคคหะและปริปุจฉา (อรรถกถา) มาอย่างวิเศษแล้ว (ก่อนจะให้กรรมฐาน เธอ) จะต้องกำหนดพระสูตร (คือข้อความที่กล่าวไว้ในพระสูตร อันสมควรแก่กรรมฐานนั้น) และเรื่องราวเนื่องด้วยการบำเพ็ญกรรมฐานที่มีมาในพระสูตร แต่ที่นี่บ้าง ที่นั่นบ้าง (ใน ๕ นิกาย รวบรวมมา) ประกอบเข้าให้เป็นข้อที่เป็นสัปปายะมากน้อย[๑] (แก่ผู้เรียน)แล้วแสดง (กัมมฐานวิธี) เป็นทางกว้าง บอกกรรมฐานให้ อุปมาเหมือนช้างใหญ่เดินไปในที่ป่ารก ย่อมแสดงทางที่มันไปเป็นช่องกว้าง ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐานผู้เป็นกัลยาณมิตรอย่างนั้น ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้ว ถือเอากรรมฐาน (ในสำนักของท่านนั้น) เถิด ก็แล ถ้าพระโยคาวจรได้ท่านผู้ให้กรรมฐานนั้น (อยู่)ในวัดเดียวกัน การได้อย่างนี้ นั่นเป็นการดี[๒] ถ้าไม่ได้ไซร้ ท่านอยู่ที่ใด ก็พึงไปที่นั่น ก็แลเมื่อจะไป ไม่พึงสวมรองเท้าด้วยทั้งเท้าที่ล้างและทา (น้ำมัน) แล้ว กั้นร่ม ใช้คนถือ

๑. จากศัพท์ว่า สปฺปายาสปฺปายํ โยเชตฺวา บท สปฺปายาสปฺปายํ นั้น มหาฎีกาท่านแก้เป็น อุปการานุปการํ เป็นอุปการะมากน้อย

๒. อิจฺเจตํ กุสลํ แปลว่า "การได้อย่างนี้ นั่นเป็นกุศล" ตรง ๆ ก็ดูจะได้ความดีในภาษาไทยเหมือนกัน

เครื่องใช้และเภสัช มีกระโหลกน้ำมันและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น มีอันเต-วาสิกห้อมล้อมไป แต่พึงบำเพ็ญคมิกวัตรแล้วถือบาตรจีวรของตน (ไป) เองทีเดียว เข้าไปสู่วัดใดๆ ในระหว่างทาง ก็ทำวัตรปฏิบัติทุกแห่ง* เป็นผู้มีบริขารเบา มีความประพฤติทางขัดเกลาอย่างยิ่งไป เมื่อจะเข้าสู่วัด (ที่อาจารย์อยู่) นั้น พึงวานใครทำไม้ชำระฟันให้เป็นกัปปิยะในระหว่างทางนั่นแหละถือเข้าไป (ด้วย) และไม่ควรเข้าไปบริเวณอื่น ด้วยคิดว่า จักพักทำสรีรกิจมีล้างและทาเท้าเป็นต้นจึงไปหาอาจารย์ ดังนี้เลย ถามว่า เพราะเหตุอะไร ? ตอบว่า เพราะถ้าภิกษุทั้งหลายที่ไม่ถูกกับอาจารย์นั้น จะพึงมีอยู่ในบริเวณนั้นไซร้ พวกเขาถาม (ทราบ) เหตุแห่งการมา (ของเธอ) แล้ว ก็จะพึงเปิดเผยเรื่องเสียหายของอาจารย์ (ให้เธอฟัง) แล้วพูด (เป็นที่ทักท้วง) ว่า " จบกันละท่าน ถ้าท่านมาหาอาจารย์รูปนั้นละก็ " ทำความผิดหวังให้เกิด (แก่เธอจน) เป็นเหตุให้เธอกลับไปเสียจากที่นั้นก็ได้ เพราะเหตุนั้น ถาม (ทราบ) ที่อยู่ของอาจารย์แล้ว พึงตรงไป ณ ที่นั้นทีเดียวเถิด

ถ้าอาจารย์อ่อน (พรรษา) กว่า อย่าพึงยินดีสามีจิกรรมมีการรับบาตรจีวรเป็นต้น (ที่อาจารย์นั้นจะทำให้)ถ้าอาจารย์แก่ (พรรษา) กว่า ไปถึงแล้วพึงไหว้อาจารย์แล้วยืนอยู่ ท่านบอกให้วางบาตรจีวรจึงวาง ท่านบอกให้ดื่มน้ำ ถ้าต้องการ ก็พึงดื่ม (แต่เมื่อ) ท่านบอกให้ล้างเท้า อย่าเพิ่งล้าง เพราะถ้าน้ำ (ล้างเท้านั้น) จะพึงเป็น

* มหาฎีกา ท่านช่วยขยายความว่า บำเพ็ญวัตรต่าง ๆ ตามสมควร เช่น เมื่อเข้าไปก็บำเพ็ญอาคันตุกวัตร เมื่อจะออกจากวัดไป ก็บำเพ็ญคมิกวัตร

น้ำที่อาจารย์ตักมาไซร้ ก็เป็นการไม่สมควร ต่อท่านบอกว่า " ล้างเถิด อาวุโส น้ำนั่นมิใช่ฉันตักมา คนอื่นตักดอก " ดังนี้แล้ว พึงไปนั่งในที่ๆ อาจารย์มองไม่เห็น จะเป็นที่ว่างอันมีสิ่งปิดบัง หรือว่ากลางแจ้ง ทางท้ายๆ วัดก็ได้ ล้างเท้าเถิด ถ้าอาจารย์นำกระโหลกน้ำมัน (มาให้) พึงลุกขึ้นรับโดยเคารพด้วยมือทั้ง ๒ เพราะถ้าเธอไม่รับ กะโหลกน้ำมันนั้น อาจารย์จะเกิดความกินแหนงว่า " ภิกษุนี้ทำสมโภค (การใช้ร่วมกัน)ให้เสียไปตั้งแต่บัดนี้เทียวนะ " แต่ครั้นรับมาแล้ว ก็ไม่ควรทาเท้าเข้าก่อนทีเดียว เพราะถ้าน้ำมันนั้น จะพึงเป็นน้ำมัน สำหรับชะโลมตัวอาจารย์ไซร้ ก็จะเป็นการไม่สมควรไป เพราะฉะนั้น พึงทาศีรษะก่อน แล้วจึงทาอวัยวะอื่นมีคอเป็นต้น (ต่อไป) ต่อท่าน บอกว่า " อาวุโส น้ำมันนี่เป็นน้ำมันสำหรับใช้ได้ทุกอย่าง ทาเท้าก็ได้ " ดังนี้ จึงแตะที่ศีรษะหน่อยหนึ่ง ต่อนั้นจึงทาเท้า (เสร็จ) แล้ว พึงเรียน (ท่าน) ว่า จะเก็บกะโหลกน้ำมัน (ที่ไหน เพื่อท่านจะได้ชี้ที่เก็บให้ แต่) เมื่ออาจารย์รับเอาไป (จะเก็บเอง) ก็ให้ (ท่าน) ไปเถิด

ไม่ควรเร่งเร้าให้ท่านบอกกรรมฐานให้ตั้งแต่วันที่มาถึง แต่ว่า ตั้งแต่วันที่สองไป ถ้า (ภิกษุ) อุปัฏฐากประจำของอาจารย์มีอยู่ พึงขอกะเธอ ทำวัตร (อาจารย์บ้าง) ถ้าแม้ขอแล้ว เธอไม่ยอมให้ ก็พึงคอยทำเมื่อได้โอกาสก็แล้วกัน ก็แลเมื่อจะทำ พึงน้อมถวายไม้ ชำระฟันทั้ง ๓ ขนาด คือขนาดเล็กขนาดกลางและขนาดใหญ่ น้ำล้าง หน้าและน้ำอาบเล่า ก็พึงจัดถวายทั้ง ๒ อย่าง คือ อย่างเย็น อย่างอุ่น อาจารย์ใช้ไม้ชำระฟันและน้ำ (อย่าง) ใดตลอดสามวัน ต่อนั้นไป

พึงเข้าไปตั้งไม้ชำระฟันและน้ำอย่างนั้นถวายเป็นนิจไป เมื่อท่านไม่
พิถีพิถันใช้อะไรก็ได้ ก็พึงน้อมถวายของตามแต่จะได้เถิด จะว่ากันมาก
ไปไย สัมมาวัตร (วัตรอันชอบ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติ
ไว้แล้วในมหาขันธกะว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิก พึงทำวัตร
อันชอบในอาจารย์ นี้เป็นการทำวัตรชอบในข้อนั้น คือ อันเตวาสิก
พึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ทำอุตตราสงค์เฉวียงบ่าแล้ว (เข้าไป)
ถวายไม้ชำระฟัน ถวายน้ำล้างหน้า ปูอาสนะ ถ้ายาคูมีอยู่ พึงล้าง
ภาชนะ น้อมยาคูเข้าไปถวาย ดังนี้เป็นต้นนั้นอันใด พึงทำสัมมาวัตร
นั้นทุกข้อเถิด

อันศิษย์ผู้ยังครูให้พอใจอยู่ด้วยวัตรสมบัติอย่างนี้ ในเวลาเย็น
ท่านปล่อยให้ (กลับ) ไป จึงกราบ (ลา)ไป เมื่อใดท่านถามว่า
เธอมาเพื่ออะไร จึงเรียนเหตุแห่งการมาเมื่อนั้น ถ้าท่านไม่ถามเสียเลย
แต่ว่าท่านยินดี(การทำ) วัตรไซร้ เมื่อล่วง ๑๐ วัน หรือปักข์หนึ่ง
ไปแล้ว (ได้โอกาส) ณ วันหนึ่ง แม้ท่านปล่อย (ในตอนเย็น)แล้ว
ก็อย่าไป ให้ท่านทำโอกาสแล้ว เรียนบอกเหตุแห่งการมา หรือว่า
เธอแสร้งไป (หาท่าน) ผิดเวลา (เพื่อจะให้) ท่านถามว่า มาทำไม
จึงกราบเรียน (เหตุแห่งการมาให้ท่านทราบ) ถ้าท่านสั่งให้มาตอนเช้า
ก็พึงไปแต่เช้า แต่ถ้าในเวลานั้น ท้องของเธอร้อน เพราะน้ำดีเบียนเอา[๑]
ก็ดี อาหารไม่ย่อยเพราะไฟ (ธาตุ)อ่อนก็ดี[๒] โรคอะไรอื่นๆ เบียนเอา

๑. ปิตฺตาพาเธน เห็นจะอย่างที่เราเข้าใจว่า เวลาท้องว่างต้องการอาหาร น้ำย่อยออกมา
ทำให้ท้องร้อน กระมัง?
๒. ข้อนี้จะมีอาการเป็นอย่างไร คงจะท้องเพื้อเปรี้ยวคลื่นเหียน กระมัง?

ก็ดี พึงเปิดเผยอาพาธนั้น (ให้อาจารย์ทราบ) ตามที่มันเป็น เรียนบอก เวลาที่ (กายใจ) สบายสำหรับตน แล้วไปหา (ท่าน) ในเวลานั้น เพราะว่าในเวลาที่ไม่สบาย แม้ท่านบอกกรรมฐานให้ เธอก็ไม่อาจ มนสิการ (ใส่ใจ) ได้ นี่เป็นความพิสดารในข้อว่า " เข้าไปหาท่านผู้ให้ กรรมฐานผู้เป็นกัลยาณมิตร " นั้น

[จริยา และ จริต ๖]

บัดนี้ พึงทราบความพิสดารในข้อว่า " กรรมฐานอันอนุกูลแก่ จริยาของตน " นั้นต่อไป

คำว่า จริยา ได้แก่จริยา ๖ คือ ราคจริยา โทสจริยา โมหจริยา สัทธาจริยา พุทธิจริยา วิตกจริยา แต่อาจารย์ลางพวกประสงค์เอา จริยา ๑๔ ทั้งจริยา ๘ นี้ โดยสังสัคคะ (ความระคนกัน) และ สันนิบาต (ความรวมกัน)แห่งวัตถุ ๓ ข้างหน้ามีราคะเป็นต้น ได้จริยา ๔ หมวด ๑ แห่งวัตถุ ๓ ข้างหลัง มีสัทธาเป็นต้น ก็ได้จริยา ๔ อีกหมวด ๑ เหมือนกัน[๑] แต่เมื่อจะกล่าวประเภทออกไปอย่างนี้ จริยา

๑. มหาฎีกาว่า จริยา ๖ นั้น อาจารย์พวกหนึ่ง แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม ๓ ข้างหน้า คือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นกลุ่ม ๑ ๓ ข้างหลัง คือ สัทธา พุทธิ วิตก เป็นกลุ่มหนึ่ง แต่ละกลุ่มจัดแบ่งตามที่มันระคนกัน และตามที่มันเกิดร่วมกันได้ ได้อีก กลุ่มละ ๔ ๒ กลุ่มเป็น ๘ รวมกับมูลจริยา๖ จึงเป็นจริยา ๑๔

กลุ่มหน้า ๔ นั้น โดยระคนกัน ๒ โดยเกิดร่วมกัน ๒ โดยระคนกัน ๒ คือ ราคโมห-จริยา และโทสโมหจริยา หมายความว่า รักเจือหลงก็มี โกรธเจือหลงก็มี โดยเกิดร่วมกัน ๒ คือ ราคโทสะจริยา และราคโทสโมหจริยาหมายความว่า รักกับโกรธ หรือรักโกรธหลง มันเกิดต่อเนื่องเป็นอันเดียวกัน และรุนแรงหนักหนาปานๆ กันมีในคนๆ เดียวก็ได้ กลุ่มหลัง ๔ ก็นัยเดียวกัน คือ สัทธาพุทธิจริยา สัทธาวิตกจริยา พุทธิวิตกจริยา-สัทธาพุทธิวิตกจริยา หมายความว่า ความเชื่อเจือความฉลาดก็มี ความเชื่อเจือความคิด มากก็มี และความฉลาดกับความคิดมาก หรือ ความเชื่อความฉลาดความคิดมาก มันเกิดต่อเนื่อง เป็นอันเดียวกันได้ และเกิดมีในสันดานคนๆ เดียวปานๆ กันก็ได้

ก็ย่อมจะมีได้มากหลาย เพราะระคนด้วยวัตถุ ๓ ข้างหน้ามีราคะเป็นต้น เข้ากับวัตถุ ๓ ข้างหลัง มีสัทธาเป็นต้นอีกก็ได้[๑] เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า โดยสังเขป จริยาก็มี ๖ เท่านั้น

คำว่า จริยา ปกติ อุสฺสนฺนตา (ความหนา) (๓ นี้) โดยความก็อันเดียวกัน

เนื่องด้วยจริยา ๖ นั้น บุคคลก็มี ๖ เหมือนกัน คือ คนราคจริต คนโทสจริต คนโมหจริต คนสัทธาจริต คนพุทธิจริต คนวิตกจริต เพราะเหตุที่ในบุคคล ๖ จำพวกนั้น คนราคจริต ในเวลาประพฤติกุศล ย่อมศรัทธากล้า เพราะศรัทธาเป็นคุณที่บางใกล้ต่อราคะ จริงอยู่ในฝ่ายอกุศล ราคะเป็นโทษที่สดใส ไม่มอซอ ฉันใด ในฝ่ายกุศล ศรัทธาก็เป็นคุณที่แจ่มใส ไม่มัวซัว ฉันนั้น ราคะย่อมแส่หาวัตถุกาม ฉันใด ศรัทธาก็แสวงหาสีลาทิคุณฉันนั้น ราคะไม่ทิ้งสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูล ฉันใด ศรัทธาก็ไม่สละสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น คนสัทธาจริตจึงมีส่วนเสมอกันแห่งคนราคจริต[๒] ส่วนว่าคนโทสจริต ในเวลาประพฤติกุศล ย่อมมีปัญญากล้า เพราะปัญญาเป็นคุณใกล้ต่อโทสะ จริงอยู่ในฝ่ายอกุศลโทสะเป็นโทษที่ไม่มีเยื่อใย ไม่ติดพัน

๑. มหาฎีกาว่า เช่น ราคสัทธาจริต (รักก็ง่าย เชื่อก็ง่าย) โทสสัทธาจริยา (โกรธก็ง่าย เชื่อก็ง่าย) ฯลฯ ท่านว่าระคนกันไประคนกันมาได้ถึง ๓๖ หรือมากกว่านั้น

๒. ที่ว่าสัทธาใกล้ราคะ นั้น มิได้หมายความว่า ใกล้จะกลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะความจริงนั้นฝ่ายหนึ่งเป็นกุศล ฝ่ายหนึ่งเป็นอกุศล ไม่มีวันจะเป็นอันเดียวกันได้ มหาฎีกาท่านว่า คำว่าใกล้นั้น หมายความว่าเป็นสภาค คือมีส่วนเสมอกัน เสมอกันโดยอะไรบ้าง ? ก็โดยความนุ่มนวล ความแสวงหา ความไม่ทอดทิ้ง ที่ท่านไขความไว้นั่นเอง ท่านว่า สิ่งที่มีอะไรเสมอกัน ถึงไกลกันก็เหมือนใกล้กัน

อารมณ์ ฉันใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาก็เป็นคุณที่ไม่มีเยื่อยาง ไม่พัวพันอารมณ์ฉันนั้น อนึ่ง โทสะส่ายหาแต่โทษ แม้ที่ไม่เป็นจริงฉันใด ปัญญาก็สอดหาโทษแต่ที่เป็นจริง ฉันนั้น[๑] โทสะเป็นไปโดยอาการไม่เอื้อสัตว์ (คน) ฉันใด ปัญญาก็เป็นไปโดยอาการไม่เอื้อสังขาร ฉันนั้น[๒] เพราะเหตุนั้น คนพุทธิจริต จึงมีส่วนเสมอกันแห่งคนโทสจริต ฝ่ายว่าคนโมหจริต เมื่อพยายามทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นอยู่ วิตกทั้งหลายที่เป็นอันตราย (ต่อการทำกุศล) มักจะเกิดขึ้น (ทั้งนี้) เพราะวิตกมีลักษณะใกล้ต่อโมหะ จริงอยู่ โมหะไม่ปักลงไปได้ เพราะมัววุ่นวายอยู่ (ไม่แน่ลงไปได้) ฉันใด วิตกก็ไม่หยุดลงได้ เพราะมัวตรึกไปมีประการต่างๆ (ไม่รู้จบ) ฉันนั้น อนึ่ง โมหะเป็นโทษที่โอนเอน เพราะความไม่ปักใจมั่น ฉันใด วิตกก็เป็นธรรมที่ไหวไปมา เพราะความคิด (เปลี่ยนเรื่อง) เร็วฉันนั้น เพราะเหตุนั้น วิตกจริต จึงมีส่วนเสมอกันแห่งโมหจริต แล

อาจารย์อีกพวก ๑ กล่าวว่า จริยา ๓ อย่างอื่นอีกก็มี โดยเนื่องด้วยตัณหามานะทิฏฐิ (แต่ว่า) ใน ๓ อย่างนั้นตัณหาก็คือราคะนั่นเองมานะเล่าก็สัมปยุตตราคะนั้น เพราะฉะนั้น ตัณหา มานะ ทั้ง ๒ นั้น

๑. น่าจะหมายความว่า เกิดโทสะขึ้นแล้วก็เพ่งโทษคนอื่น หาความผิดให้คนอื่นแม้จะเป็นเรื่องไม่จริงก็ตาม ส่วนปัญญานั้นพิจารณาหาดูโทษ (ในตนหรือในสังขาร) ตามที่เป็นอยู่อย่างไร เพื่อจะปล่อยวาง ดังนี้กระมัง ?

๒. หมายความว่า โทสะเกิดขึ้นแล้วก็ไม่เอื้อ คือคิดร้ายต่อสัตว์ต่อคน ปัญญาเกิดขึ้นก็ไม่เอื้อ คือเบื่อหน่ายในสังขาร คิดเพิกสังเกตว่า ปัญญาที่ท่านว่า ๆ นี้เป็นปัญญาเบื้องสูงทั้งนั้น น่าสงสัยว่าพุทธินั้น ท่านหมายเอาปัญญาสูง ๆ เช่นนี้ หรือหมายเพียงว่า คนที่มีความฉลาดในสันดาน?

ก็ไม่นอกเหนือราคจริยาไป ส่วนทิฏฐิจริยาก็ไปตามโมหจริยานั่นเอง เพราะทิฏฐิมีโมหะเป็นต้นเหตุ

ถามว่า ก็จริยาเหล่านี้นั้น มีอะไรเป็นต้นเหตุ และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นราคจริต บุคคลนี้เป็นจริตอย่างใดอย่างหนึ่งในจริตที่เหลือมีโทสจริตเป็นต้น และอะไรเป็นสัปปายะของบุคคลจริตอะไร ?

[ต้นเหตุแห่งจริยา]

ในจริยา ๖ นั้น จะแก้จริยา ๓ ข้างต้นก่อน อาจารย์ลางพวกกล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้นนั้น มีอาจิณกรรมในภพก่อนเป็นต้นเกตุประการ ๑ มีธาตุและโทษ (ในร่างกาย) เป็นต้นเหตุประการ ๑

ว่ากันว่า คนที่มากไปด้วยประโยค (คือการกิริยาวาจา ?) น่าพอใจ และกรรมที่ดีงามมาแต่ในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากสวรรค์มาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี ย่อมเป็นคนราคจริต คนมากไปด้วยกรรมอันเป็นเวร คือ ฟันเขา ตีเขา ฆ่าเขา จองจำเขาในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากนรก หรือกำเนิดงูมาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี ย่อมเป็นคนโทสจริต คนที่มากไปด้วยการดื่มน้ำเมา และละเลยในการฟังและการไต่ถาม ในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากกำเนิดดิรัจฉานมาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี ย่อมเป็นคนโมหจริต โดยนัยดังนี้แล ท่านจึงกล่าวว่า จริยา ๓ มีอาจิณกรรมคนโมหจริตเป็นต้นเกตุ อนึ่ง บุคคลย่อมเป็นโมหจริต เพราะธาตุ ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ และอาโปรธาตุหนา เป็นโทสจริตเพราะธาตุ ๒ อย่างนอกนี้หนา

เป็นราคจริต เพราะธาตุทั้งปวงเสมอกัน โดยนัยดังนี้ ๑ ในโทษทั้งหลายเล่า คนที่ยิ่งด้วยเสมหะย่อมเป็นราคจริต คนที่มีด้วยลมเป็นโมหจริต หรือว่าคนที่ยิ่งด้วยเสมหะเป็นโมหจริต คนที่ยิ่งด้วยลมเป็นราคจริต โดยนัยดังนี้ ๑ ท่านจึงกล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้น มีธาตุและโทษ (ในร่างกาย) เป็นต้นเหตุ

(แต่) เพราะว่าในบุคคลเหล่านั้น แม้คนทั้งหลายที่มากไปด้วยประโยคอันน่าพอใจและกรรมที่ดีงามในปางก่อน และแม้คนทั้งหลายที่จุติจากสวรรค์มาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี หาได้เป็นราค-จริตไปทั้งหมดไม่ หรือว่าคนทั้งหลายนอกนี้ (คือคนที่มากไปด้วยกรรมอันเป็นเวร มีฟันเขาเป็นต้น และคนที่จุติจากนรกเป็นต้นมาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้) ก็มิได้เป็นโทสจริต และโมหจริตไปทุกคน อนึ่ง การกำหนดจริยาด้วยความหนาแห่งธาตุทั้งหลาย โดยนัยตามที่กล่าวนั้นก็มีไม่ได[๑] และในการกำหนด (จริยา) ด้วยโทษ (ในร่างกาย) ท่านก็กล่าวไว้แต่ ๒ คือ ราคจริต และโมหจริตเท่านั้น แม้คำที่กล่าวในตอนนี้เล่า คำหน้ากับคำหลังก็ผิดกันทีเดียว[๒] ส่วนในจริยา ๒ ข้างปลาย ท่านไม่กล่าวต้นเหตุไว้เลยสักข้อเดียว เพราะฉะนั้น คำทั้งหมดนั่นจึงเป็นคำ (ที่กล่าวโดย) มิได้กำหนด (ให้เด็ดขาด)

๑. มหาฎีกาช่วยขยายความ ดูเหมือนจะว่าดังนี้มีไม่ได้
เพราะจะวัดจำนวนหรือวัดขนาด
กันได้อย่างไร ว่าอะไรหนาเท่าใด อีกอย่าง ธาตุทั้ง ๔ นั้นย่อมอาศัยกันเป็นไป
จะแยกให้เด็ดขาดออกจากกันเอามาประมาณขนาดได้อย่างไร
๒. คือคำหน้าว่า คนที่ยิ่งด้วยเสมหะเป็นราคจริต และคำหลังกลับว่า คนที่ยิ่งด้วยลมเป็นราคจริตอีกเล่า

ส่วนความต่อไปนี้ เป็นวินิจฉัยตามแนวมติของอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ในปัญหาว่าจริยาทั้งหลายมีอะไรเป็นต้นเหตุนั้น แท้จริง ใน อุสฺสทกิตฺตนะ (ตอนว่าด้วยความหนาในวิปากกถา) ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ โดยนิยามแห่งเหตุในปางก่อน ย่อมเป็นผู้หนาด้วยโลภะก็มี หนาด้วยโทสะก็มี หนาด้วยโมหะก็มี มากด้วยอโลภะก็มี มากด้วยอโทสะก็มี มากด้วยอโมหะก็มี จริงอยู่ ในขณะพยายามทำกรรม ผู้ใดมีโลภะกล้า อโลภะอ่อน (แต่ว่า) อโทสะอโมหะกล้า โทสะโมหะเบาอโลภะอันอ่อนของบุคคลนั้นย่อมไม่อาจข่มโลภะได้ แต่อโทสะอโมหะกล้าย่อมอาจข่มโทสะโมหะได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น (เมื่อ) เกิดมาด้วยอำนาจปฏิสนธิที่กรรมนั้นอำนวย ย่อมเป็นคนโลภ (แต่) เป็นคนใจเย็น* ไม่มักโกรธ ฉลาดหลักแหลมราวกะเพชร ส่วนบุคคลใด ในขณะพยายามทำกรรม มีโลภะและโทสะกล้า อโลภะอโทสะอ่อน แต่อโมหะกล้า โมหะเบา บุคคลนั้น โดยนัยก่อนนั่นแล (คือเกิดมาด้วยอำนาจปฏิสนธิที่กรรมนั้นอำนวย) ย่อมจะเป็นคนโลภด้วย เป็นคนฉุนเฉียวด้วย แต่ว่าเป็นคนฉลาดหลักแหลมราวกะเพชร ดุจพระทัตตาภยเถระ ฉะนั้น บุคคลใด ในขณะพยายามทำกรรม มีโลภะและโมหะกล้า นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้น โดยนัยก่อนเหมือนกัน ย่อมเป็นคนโลภด้วย เป็นคนทึบด้วย แต่เป็นคนใจเย็นไม่มักโกรธ โดยนัยนั้น บุคคลใด ในขณะพยายามทำกรรม มีโลภะโทสะโมหะกล้าทั้ง ๓ ฝ่ายอกุศล

* สุขสีโล มหาฎีกาแก้เป็น สขิโล (อ่อนหวาน ?)

มีอโลภะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้น โดยนัยก่อนเหมือนกัน ย่อมจะเป็นคนโลภด้วย ฉุนเฉียวด้วย ลุ่มหลงด้วยส่วนผู้ใด ในขณะพยายามทำกรรม มีอโลภะ และโทสะโมหะกล้า นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้นโดยนัยก่อนเหมือนกัน ย่อมจะเป็นคนไม่โลภและมีกิเลสน้อย เห็นอารมณ์แม้เป็นทิพย์ก็นิ่งเฉยอยู่ได้ แต่เป็นคนฉุนเฉียวและปัญญาทึบ บุคคลใด ในขณะพยายามทำกรรม มีอโลภะอโทสะและโมหะกล้านอกนั้นอ่อน บุคคลนั้น โดยนัยก่อนเหมือนกันย่อมจะเป็นคนไม่โลภด้วย ใจเย็นด้วย แต่เป็นคนทึบ โดยนัยเดียวกัน บุคคลใดในขณะพยายามทำกรรม มีอโลภะ โทสะ อโมหะกล้า นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้นโดยนัยก่อนเหมือนกันย่อมจะเป็นคนไม่โลภด้วย ฉลาดด้วย แต่เป็นคนฉุนเฉียวมักโกรธ ส่วนบุคคลใด ในขณะพยายามทำกรรม มีฝ่ายกุศลทั้ง ๓ มีอโลภะอโทสะอโมหะกล้า ฝ่ายอกุศลมีโลภะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นย่อมจะเป็นคนไม่โลภ ไม่ฉุนเฉียว และฉลาดด้วย ดุจพระ-มหาสังฆรักขิตเถระ ฉะนั้น ดังนี้

ก็แล บุคคลที่เรียกใน อุสฺสทกิตฺตน ว่า คนโลภ นั้น (พึงทราบว่า) ได้แก่คนราคจริต (ในจริยาวิจารนี้) ส่วนที่เรียกว่า คนฉุนเฉียวและคนทึบ ได้แก่คนโทสจริต และคนโมหจริต ที่เรียกว่าคนฉลาดได้แก่คนพุทธิจริต ที่เรียกว่า คนไม่โลภและไม่ฉุนเฉียว ได้แก่คนสัทธาจริต เพราะคนไม่โลภและไม่ฉุนเฉียวนั้นมีปกติแจ่มใส* อนึ่ง พึงทราบ ปฏิสนธิชนกกรรม อันมีบุพเหตุมีโลภะเป็นต้นอย่างใด

* มหาฎีกาช่วยขยายความอีกว่า เพราะมีศรัทธาเป็นพื้นใจอยู่ อโลภะ อโทสะ จึงเกิดและมีกำลังขึ้นได้

อย่างหนึ่งเป็นเครื่องแวดล้อมกันและกัน เป็นต้นเหตุแห่งจริยาทั้งหลาย โดยนัยดังนี้ คือ คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีอโมหะเป็นเครื่องแวดล้อม ย่อมเป็นคนพุทธิจริตฉันใด คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีพลวสัทธาเป็นต้นเครื่องแวดล้อม ย่อมเป็นสัทธสาจริต คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีวิตกมีกามวิตกเป็นต้นเป็นเครื่องแวดล้อม ย่อมเป็นคนวิตกจริต คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีเครื่องแวดล้อมมีโลภะเป็นต้นเจือกัน ย่อมเป็นคนโวมิสสจริต (จริตเจือ) ฉันนั้นแล

[ลักษณะแห่งจริต]

ส่วนข้อใดที่ว่า " และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นราคจริต " ดังนี้เป็นต้น พึงทราบนัยในข้อนั้น ดังต่อไปนี้

[มาติกาแห่งลักษณะ]

บัณฑิตพึงบอกแจ้งจริยาทั้งหลายได้ โดย
อิริยาบถ โดยกิจ โดยการบริโภค โดยอาการ
มีการดูเป็นต้น และโดยธรรมประวัติ (ความ
เป็นไปแห่งธรรม) นั่นแล

[ลักษณะโดยอิริยาบถ]

ในข้อว่า " โดยอิริยาบถ " พึงทราบนัยดังนี้ ก็คนราคจริต เมื่อเดินไปโดยปกติ ย่อมเดินโดยอาการน่ารัก ค่อยวางเท้า วางเท้ายกเท้าสม่ำเสมอ และรอยเท้าของเขาเป็นรอยกระโหย่งกลาง

คนโทสจริต เดินราวกะขุด (ดิน) ด้วยปลายเท้า วางเท้ายกเท้าด้วยอาการผลุบผลับ และรอยเท้าของเขาเป็นรอยขยุ้ม

คนโมหจริต เดินท่าทางเงอะงะ วางเท้ายกเท้าราวกะคนหวาดสะดุ้ง และรอยเท้าของเขาเป็นรอยเลอะเลือน

จริงอยู่ ในเรื่องต้น มาคันทิยาสูตร พราหมณีก็ได้กล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ก็รอยเท้าของคนเจ้าราคะ เป็นรอยกระโหย่งกลาง
รอยเท้าของคนเจ้าโทสะ เป็นรอยขยุ้ม รอยเท้า
ของคนเจ้าโมหะ เป็นรอยเลอะเลือน (แต่) รอยเท้า
เช่นนี้นี่เป็นรอยเท้าของท่านผู้มีหลังคา (คือกิเลส)
อันเปิดแล้ว ดังนี้

แม้การยืนแห่งคนราคจริต ก็มีอาการนุ่มนวลน่าเลื่อมใส แห่งคนโทสจริต มีอาการกระด้าง แห่งคนโมหจริต มีอาการส่ายไปมา แม้ในการนั่ง ก็มีนัยดุจนัยนี้

ส่วน (การนอน) คนราคจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนเรียบร้อยแล้วค่อย (เหยียดกาย) นอน รวบองคาพยพ(วาง) ไว้ดี นอน (หลับ) ด้วยอาการน่าเลื่อมใส และเมื่อถูกปลุกให้ลุก ก็ไม่ลุกทันที (คือค่อยลุก) ให้คำตอบเบาๆ ราวกะคนมีความรังเกียจ

คนโทสจริต (จะนอน) ก็รีบปูที่นอนแต่พอดีพอร้ายแล้วทิ้งตัวลงทำหน้านิ่วหลับไป และเมื่อถูกปลุกให้ลุกก็ลุกเร็ว ให้คำตอบราวกะคนโกรธ

คนโมหจริต ปูที่นอนไม่เป็นรูป นอนเก้งก้าง คว่ำหน้าเป็นส่วนมาก และเมื่อถูกปลุกให้ลุก ทำเสียงหือๆ (อยู่นั่น)ลุกขึ้นอืดอาด

ก็เพราะบุคคล ๓ ข้างปลาย มีคนสัทธาจริตเป็นต้น เป็นสภาคแห่ง คน ๓ ข้างคนมีคนราคจริตเป็นต้น เพราะเหตุนั้น อิริยาบถแม้แห่ง บุคคล ๓ ข้างปลายมีคนสัทธาจริตเป็นต้นนั้น ก็เป็นเช่นเดียวกันนั่นแล บัณฑิตพึงบอกจริยาด้วยอิริยาบถ ดังกล่าวมานี้ เป็นอันอับแรก

[ลักษณะโดยกิจ]

พึงทราบนัยในข้อว่า " โดยกิจ " ต่อไป ก็แลในกิจทั้งหลาย เช่นว่า การกวาด คนราคจริตจับไม้กวาดพอดี(ไม่แน่นไม่หลวม) ไม่รีบเร่ง ไม่ฟาดทราย (ให้กระจาย) กวาดสะอาดเรียบราวกะลาด เสือดอกย่างทราย

คนโทสจริต จับไม้กวาดแน่น เร่งร้อน (กวาดกด) ทำให้ทราย นูนออก ๒ ข้าง มีเสียงเกรี้ยวกราด กวาดสะอาด แต่ไม่เรียบ

คนโมหจริต จับไม้กวาดหลวม ปัดไปปัดมา กวาด (ทั้ง) ไม่ สะอาด (ทั้ง) ไม่เรียบ

ก็แล ในการกวาดเป็นฉันใด ในกิจทั้งปวงมีการย้อมและซัก จีวรเป็นต้น ก็เป็นฉันนั้น คนราคจริต มักทำละเอียดละออเรียบร้อย และทำโดยความเคารพ คนโทสจริต มักทำแน่นหนาแข็งแรง แต่ไม่เรียบ ร้อย คนโมหจริต มักทำไม่ละเอียด ยุ่ง ไม่เรียบร้อย และไม่รู้จัก แล้ว และการทรงจีวรแห่งคนราคจริตเล่า ก็ไม่รัดนัก ไม่หย่อนนัก เป็นปริมณฑลน่าเลื่อมใส แห่งคนโทสจริต รัดมากและไม่เป็น ปริมณฑล แห่งคนโมหจริต หย่อนยานรุ่มร่าม แม้บุคคล ๓ ที่เหลือ มีคนสัทธาจริตเป็นต้น ก็พึงทราบตามแนวแห่งบุคคล ๓ ที่กล่าวแล้ว

นั่นเถิด เพราะมีส่วนเสมอกันแล บัณฑิตพึงบอกจริยาโดยกิจ ด้วยประการฉะนี้

[ลักษณะโดยการบริโภค]

ข้อว่า " โดยการบริโภค " มีนัยดังนี้ คนราคจริต ชอบของกินที่บรรจงจัด และของหวาน เมื่อบริโภคเล่า ก็ทำคำข้าวกลมกล่อมไม่ใหญ่นัก เป็นคนรู้จักรส (อาหาร*) บริโภคไม่รีบร้อน ได้ของกินดีนิดหน่อยก็ดีใจ

คนโทสจริตชอบของกินของที่หยาบๆ (ง่ายๆ) และของเปรี้ยว เมื่อบริโภคเล่าก็ทำคำข้าว (ใหญ่จน) เต็มปาก เป็นคนไม่รู้จักรส (อาหาร) รีบบริโภค ได้ของกินไม่ดีนิดหน่อยก็เสียใจ

คนโมหจริต เป็นคนชอบของกินไม่แน่นอน เมื่อบริโภคเล่าก็ทำคำข้าวเล็กๆ ไม่กลมกล่อม ปล่อยเม็ดข้าว (ให้ร่วง) ลงในภาชนะ (ที่ใส่ข้าว) ทำปากเลอะ ความคิดฟุ้งซ่าน ตรึกตรองเรื่องนั้นๆ ไปกินไป แม้บุคคล ๓ ที่เหลือมีคนสัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบตามแนวแห่งบุคคล ๓ ที่กล่าวแล้วนั้นเถิด เพราะมีส่วนเสมอกันแล บัณฑิตพึงบอกจริยาโดยการบริโภค ด้วยประการฉะนี้

[ลักษณะโดยอาการมีการดูเป็นต้น]

ข้อว่า " โดยอาการมีการดูเป็นต้น " นั้นมีนัยดังนี้ คนราคจริต เห็นรูปที่น่ารื่นรมย์ใจแม้สักหน่อย ก็จ้องดูเสียนานราวกะว่าเกิดความ

* รสปฏิสํเวที หมายความว่า เป็นคนรู้ว่ารสอร่อยของอาหารชนิดไหน เป็นอย่างไร สามารถชิมและติชมปรุงแต่งอาหารได้ ส่วน อรสปฏิสํเวที อันเป็นลักษณะของคนโทส-จริตนั้น ก็ได้แก่คนที่เรียกกันว่า "ลิ้นจระเข้" นั่นเอง

พิศวงติดใจในส่วนดี (ของรูปนั้น) แม้เล็กน้อย ไม่ถือส่วนเสียของมัน แม้ (มองเห็น) โต้งๆเมื่อจะจากไปเล่าก็ไม่ใคร่จะพ้นไปได้ จาก ทั้งที่มีความอาลัย

คนโทสจริต เห็นรูปไม่รื่นรมย์ใจแม้สักหน่อย ก็ดูอยู่นาน ไม่ได้ ทำท่าราวกะเหน็ดเหนื่อย เดือดใจในส่วนเสีย (ของรูปนั้น) แม้นิดเดียว ไม่ถือส่วนดี (ของมัน) แม้ (มองเห็น) เด่นๆ เมื่อ จะจากไปเล่า ก็ใคร่จะพ้นไปเสียทีเดียว จากไปไม่มีอาลัย

คนโมหจริต เห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเข้า ก็สุดแต่คนอื่น ได้ยิน เขาติ ก็ติ (บ้าง) ได้ยินเขาชม ก็ชม (บ้าง)แต่ส่วนตนเป็นคน เฉยๆ โดยอญาณุเบกขา (อุเบกขาโง่) นัยนี้พึงทราบแม้ในอาการ ทั้งหลายมีฟังเสียงเป็นต้น ส่วนบุคคล ๓ ที่เหลือมีคนสัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบตามแนวแห่งบุคคล ๓ ที่กล่าวมาแล้วนั่นเถิด เพราะมีส่วนเสมอกัน บัณฑิตพึงบอกจริยาโดยอาการมีการดูเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

[ลักษณะโดยธรรมประวัติ]

ข้อว่า " และโดยธรรมประวัตินั่นแล " นั้น มีนัยดังนี้ ก็ธรรม ทั้งหลายคือ **มายา สาเฐยฺยะ มานะ ปาปิจฺฉตา** (ความปรารถนา ลามก) **มหิจฺฉตา** (ความมักมาก) **อสนฺตุฏฺฐิตา** (ความไม่สันโดษ) สิงคะ (ความแง่งอน) **จาปลฺยะ** (ความโอ่อ่า*) อย่างนี้เป็นต้น ย่อม เป็นไปมากแก่คนราคจริต

* แปลโดยนัยแห่งมหาฎีกาว่า อตฺตโน สรีรสฺส จีวราทิปริกฺขารสฺส จ มณฺฑนวเสน ปวตฺตํ โลลุปฺปํ จาปลฺยํ ความโลภอันแสดงออกทางการตกแต่งร่างกายและบริขารของตน ชื่อ จาปัลยะ ดังนี้ จึงถือเอาความว่า โอ่อ่า

ธรรมทั้งหลายคือ **โกธะ อุปนาหะ มกฺขะ ปลาสะ อิสฺสา มจฺฉริยะ** ดังนี้เป็นต้น ย่อมเป็นไปมากแก่คนโทสจริต

ธรรมทั้งหลายคือ **ถีนมิทธะ อุทฺธจฺจกุกกุจฺจะ วิจิกิจฺฉา อาทานคาหิตา** (ความถือผิด) **ทุปฺปฏินิสฺสคฺคิตา** (ความรั้น) ดังนี้เป็นต้นย่อมเป็นไปมากแก่คนโมหจริต

ธรรมทั้งหลายคือ **มุตฺตจาคตา** (ความสละปล่อยเลย) **อริยานํ ทสฺสนกามตา** (ความใคร่ที่จะได้พบพระอริยะทั้งหลาย) **สทฺธมฺมํ โสตุกามตา** (ความใคร่จะฟังพระธรรม) **ปาโมชฺชพหุลตา** (มีความชื่นบานในธรรมมาก) **อสถตา** (ความไม่โอ้อวด) **อมายาวิตา** (ความไม่มีมายา) **ปสาทนีเยสุ ฐาเนสุ ปสาโท** (ความเลื่อมใสในฐานะทั้งหลายที่ควรจะเลื่อมใส) ดังนี้เป็นต้น ย่อมเป็นไปมากแก่คนสัทธาจริต

ธรรมทั้งหลายคือ **โสวจสฺสตา กลฺยาณมิตฺตตา โภชเนมตฺตญฺญุตา สติสมฺปชญฺญะ ชาคริยานุโยค สํเวชนีเยสุ ฐาเนสุ สํเวโค** (สังเวชในฐานะทั้งหลายอันควรจะสังเวช) **สํวิคฺคสฺส โยนิโส ปธานํ** (เมื่อสังเวชแล้วควรทำความเพียรอย่างแยบคาย) ดังนี้เป็นต้น เป็นไปมากแก่คนพุทธิจริต

ธรรมทั้งหลาย **ภสฺสพหุลตา** (พูดมากกว่าทำ) **คณารามตา** (ชอบคลุกคลีในหมู่คณะ) **กุสลานุโยเค อรติ** (หน่ายทำกุศล) **อนวฏฺฐิตกิจฺจตา** (จับจด) **รตฺติธุมายนา** (กลางคืนบังหวนควัน) **ทิวาปชฺชลนา**

(กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว ๑) **หุราหุรํ ธาวนา** (พลุ่งพล่าน ๒) ดังนี้ เป็นต้น เป็นไปมากแก่คนวิตกจริต บัณฑิตพึงบอกจริยาโดยธรรม ประวัติ ด้วยประการฉะนี้เทอญ

แต่เพราะว่า วิธีบอกจริยานี้ มิได้มาในพระบาลี มิได้มาใน อรรถกถาทุกอาการ๓ ข้าพเจ้าว่าไปตามแนวอาจริยมัติเท่านั้น เพราะ เหตุนั้น บัณฑิตจึงไม่จำเป็นต้องเชื่อเอาเป็นสาระ ด้วยว่า แม้คนจริต ต่างๆ มีโทสจริตเป็นต้น ที่ไม่เผลอตัว ก็อาจ (ฝืน) ทำอะไรต่างๆ มี อิริยาบถเป็นอาทิ ที่กล่าวไว้สำหรับคนราคจริตได้ และอาการทั้งหลาย

๑. ตอนกลางคืนครุ่นคิดไปว่า พรุ่งนี้จะทำกิจอย่างนั้นๆ เปรียบได้กับสุมไฟแต่พอเป็น ควันกรุ่นอยู่ ครั้นถึงกลางวันลุกขึ้นประกอบกิจนั้นๆ ตามที่คิดไว้ เปรียบได้กับไฟที่สุมมาแต่ตอนกลางคืนนั้นลุกเป็นเปลวขึ้น เรียกว่า ทิวาปชฺชลนา

ศัพท์ ทิวาปชฺชลนา ในที่อื่น ๆ มีความดังกล่าวนี้ทั้งนั้น แต่ในที่นี้จะคงถือเอา ความอย่างนั้น ไม่ได้กับความจริงในคนวิตก มหาฎีกาท่านก็เห็นเช่นนี้ จึงแก้ไว้ว่า ตถาวิตกฺกิตานํ เตสํ ทิวสภาเค อนุฏฐานํ ทิวาปชฺชลนา ไม่ลุกขึ้นทำกิจที่คิดอย่างนั้น ในตอนกลางวัน ชื่อว่า ทิวาปชฺชลนา ดังนี้ก็เท่ากับแนะให้ตัดบทว่า ทิวา อปชฺชลนา นั่นเอง จึงแปลว่า กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว เป็นลักษณะคนวิตกจริต ซึ่งได้แต่งคิด ๆ แล้วก็ไม่ค่อยทำตามคิด

ในฐานะอย่างนี้ ถ้าเป็น ทิวา อปชฺชลนา ก็จะเป็นการดี ไม่ต้องมีปัญหา

๒. คำ หุราหุรํ ธาวนา นี้ มหาฎีกาท่านหมายเอาเป็นกิริยาของจิต แก้ไว้ว่า อิโต จิโต จ ตตฺถ ตตฺถ อารมฺมเณ จิตฺตโวสฺสคโค ปล่อยจิตไปทางนั้นทางนี้ คือในอารมณ์นั้น ๆ ถ้าอย่างนี้ ก็ต้องแปลว่า ความคิดพลุ่งพล่าน (หรือใจลอย) แต่ที่แปลไว้ว่า พลุกพล่าน นั้น หมายถึงกิริยาทางกาย เนื่องมาจากความจับจด ได้แต่คิด ๆ แล้วก็แล่นไปแล่นมา ให้พล่านไป ไม่เป็นอันทำอะไรให้เป็นชิ้นเป็นอัน ทั้งนี้ด้วยเห็นว่า เรื่องคิดนั้นรวมอยู่ใน รตฺติธุมายนา แล้ว คำนี้จึงไม่น่าเป็นเรื่องคิดซ้ำอีก นักศึกษาพิจารณาดูเถิด

/๓. สพฺพาการเรน มหาฎีกาท่านว่า คำนี้ส่อว่า จริยาวิภาวนวิธาน นั้น ใคร ๆ ไม่อาจปฏิเสธ ได้ว่า มิได้มาในบาลีและอรรถกถาเสียเลย ความจริงก็มีมาบ้างเป็นความเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่เป็นสรรพากรอย่างอาจริยมัติที่นำมาพรรณนาไว้ในวิสุทธิมรรคนี้ แต่ความเข้าใจ อย่างนี้ ขัดกับคำท่อนหลังที่ท่านปฏิเสธด้วยศัพท์ เกวลํ

มีอิริยาบถเป็นอาทิ ที่มีลักษณะแตกต่างกัน จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีจริตระคนคนเดียวไม่ได้เลยทีเดียวแหละ ส่วนวิธีบอกจริตอันใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย วิธีบอกจริยานั้นเท่านั้นควรเชื่อถือเป็นสาระได้จริงอยู่ ท่านกล่าวไว้ (ในอรรถกถา) ว่า อาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณ รู้จริยา (ของอันเตวาสิก) แล้วจึงบอกกรรมฐานให้ อาจารย์นอกนั้น (ผู้ไม่ได้เจโตปริยญาณ) จำต้องซักถามอันเตวาสิกเอา (ให้รู้จริยาแล้วจึงบอกกรรมฐานให้เขา) ดังนี้ เพราะฉะนั้น จะรู้ว่าบุคคลนี้เป็นราคจริต บุคคลนี้เป็นคนจริตอย่างใดอย่างหนึ่งในจริตที่เหลือ มีโทสจริตเป็นต้นได้ ก็ด้วยเจโตปริยญาณ หรือมิฉะนั้นก็ซักถาม (เจ้าตัว) บุคคลนั้นเอา จึงจะรู้ ด้วยประการฉะนี้

[สัปปายะของบุคคลจริตต่าง ๆ]

ส่วนวินิจฉัยในปัญหาข้อว่า " และอะไรเป็นสัปปายะของบุคคลจริตอะไร " นั้น พึงทราบต่อไปนี้

[สัปปายะของคนราคจริต]

สำหรับคนราคจริต อันดับแรก เสนาสนะ เป็นเสนาสนะที่มียกพื้นอันมิได้เช็ดล้าง เสนาสนะที่ตั้งอยู่กะพื้นดิน เงื้อมเขาที่มิได้ตกแต่ง บรรดาเสนาสนะเลวๆ ทั้งหลาย มีกุฎิหญ้าละโรงใบไม้เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เสนาสนะอันเกลื่อนไปด้วยฝุ่นละอองเต็มไปด้วย (มูล) ค้างคาว หักๆ พังๆ สูงเกิน หรือไม่ก็เตี้ยเกินแห้งแล้ง น่าระแวงภัยทางเดินก็ไม่สะอาดและขรุขระ ในเสนาสนะใดแม้เตียงตั่งก็โย้เย้ครํ่าคร่า เต็มไปด้วยเรือด คนมองเห็นเสนาสนะใด

เข้าเท่านั้น ความเกลียดก็เกิดขึ้น เสนาสนะเช่นนั้น (แล) เป็นสัปปายะ

ผ้านุ่งห่มที่ริมขาดแล้ว (ทอหยาบๆ) เกลื่อนไปด้วยเส้นด้ายห้อยอยู่รุ่งริ่งไปอย่างกับขนมร่างแห สัมผัสหยาบราวกะป่านดิบ คร่ำหนัก ใช้ลำบาก (นั่นแล) เป็นสัปปายะ

แม้บาตร ก็เป็นบาตรดินสีเลอะๆ หรือมิฉะนั้นก็บาตรเหล็กที่พรุนไปด้วยลิ่มและหมุด หนัก ทรวดทรงเลว น่าเกลียด ดูประหนึ่งกะโหลกศีรษะ (นั่นแหละ) เหมาะ

แม้ทาง (เดินไป) ภิกขาจาร ก็เป็นทางไม่น่าชอบใจ ไม่ใกล้หมู่บ้าน ขรุขระ (นั่นแล) เหมาะ

หมู่บ้านที่ภิกขาจารเล่า ก็เป็นหมู่บ้านชนิดที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยว (ภิกขาจาร) ไป (ไม่มีวี่แววว่าใครจะถวายภิกษา) ราวกะว่า คนทั้งหลายไม่เห็น เป็นหมู่บ้านชนิดที่คนทั้งหลายนิมนต์ภิกษุผู้ไม่ได้รับภิกษาในตระกูลเดียวแล้ว (กลับ) ออกไป ให้เข้าโรงฉันด้วยคำ (ห้วนๆ) ว่า " มานี่ ท่าน " ถวายข้าวยาคูและภัตรแล้วเมื่อจะไปก็ไป (อย่าง) ไม่แยแส คล้ายต้อนนางโคเข้าคอกแล้วก็ไปเสียไม่แลเหลียว ฉะนั้น (นั่นแล) เหมาะ

แม้พวกคนอังคาส ก็เป็นพวกทาส หรือกรรมกรที่ผิวดำไม่น่าดูผ้านุ่งห่มสกปรกเหม็นสาบ น่าเกลียดจริงๆ อังคาสด้วยอาการไม่ยำเกรง ดุจ (เท) ทิ้งยาคูและภัตรเสียฉะนั้น พวกคนอังคาสเช่นนั้น (แล) เป็นสัปปายะ

ยาคู ภัตรและของขบเคี้ยวเล่า ก็เป็นของปอนๆ สีเลอะๆ ล้วน

ไปด้วยอปรัณณชาติ มีข้าวฟ่าง และลูกเดือย และปลายข้าวเป็นต้น เครื่องแกงประกอบด้วยเปรียงเก่า น้ำผักดอง และผักแก่ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ พอทำท้องให้เต็มก็แล้วกัน (นั่นแล) เหมาะ

แม้อิริยาบถสำหรับคนราคจริตนั้น ก็เป็นการยืน หรือจงกรม (นั่นแล) ควร

อารมณ์ (กรรมฐาน) เล่า ก็เป็นบรรดาวรรณกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่สีไม่สด (นั่นแล) ควร

นี้แล เป็นสัปปายะของคนราคจริต*

[สัปปายะของคนโทสจริต]

สำหรับคนโทสจริต เสนาสนะ เป็นเสนาสนะที่ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก มีร่มเงาและน้ำพร้อม ฝาเสาและบันไดได้สัดส่วน มีการแต่งด้วยไม้ดอกและไม้เถาไว้งดงาม เรียบร้อย พราวไปด้วยจิตรกรรมต่างๆ อย่าง พื้นที่เรียบสนิทและนุ่ม ประดับเพดานด้วยพวงดอกไม้และผ้าสีวิจิตร มีเครื่องลาดและเตียงตั่งอันสะอาดน่ารื่นรมย์ใจ ที่เขาปูลาดไว้ดี มีดอกไม้เครื่องอบและเครื่องหอม วางไว้เพื่ออบกลิ่นในที่นั้นๆ ราวะพรหมวิมาน เสนาสนะไรเล่า เพียงแต่เห็นเท่านั้น ก็ยังปีติปราโมชให้เกิดได้ เสนาสนะเช่นนี้ (แล) เป็นสัปปายะ

ส่วนทาง (เข้าไป) แห่งเสนาสนะนั้น ควรเป็นทางปลอด

* มหาฎีกาว่า คนอ่านจะเผลอเข้าใจคำสัปปายะเป็นสุขสบายไป ท่านจึงไขความไว้เตือนสติว่า เอวมสฺส กิเลสสมุทาจาโร น โหตีติ อธิปฺปาโย ที่ว่า นี่เป็นสัปปายะของคนราคจริตนั้น มีอธิบายว่า อย่างนี้กิเลสของเขาจึงจะไม่ฟุ้งขึ้น ดังนี้ คำว่า เป็นสัปปายะ ก็หมายความว่า เหมาะแก่การที่จะกำหราบกิเลสที่เป็นเจ้าเรือนของเขานั่นเอง

อันตรายทั้งปวง พื้นสะอาดเรียบ (มีคนคอย) ตกแต่งไว้

ส่วนเครื่องบริขารสำหรับเสนาสนะ ในเสนาสนะนั้น ควรมีไม่มากนัก มีเตียงหรือตั่งสักตัวหนึ่งเท่านั้นก็พอ เพื่อตัดความเป็นที่อาศัยแห่งตัวแมลง เรือด งู และหนูทั้งหลาย

แม้ผ้านุ่งห่ม สำหรับคนโทสจริตนั้นเล่า ก็ควรเป็นบรรดาผ้า เช่น ผ้าจีน ผ้าโสมาระ ผ้าไหม ผ้าด้ายเนื้อละเอียด และผ้าใยไม้ (ลินิน) เนื้อละเอียดใดๆ ที่เนื้อดี (ทำเป็น) จีวรชั้นเดียวหรือสองชั้นก็ตาม (แต่ก็) เบาดี ย้อมอย่างดี สีหมดจด ตามสมณสารูป แม้บาตร ก็ควรเป็นบาตรเหล็กที่ทรงงามดุจต่อมน้ำ เกลี้ยงเกลา ไม่มีสนิมดุจแก้ว ระบมอย่างดี มีผิวหมดจดตามสมณสารูป

ทางภิกขาจาร ควรเป็นทางปลอดอันตราย เรียบน่าชื่นใจ ไม่ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านนัก

หมู่บ้านที่ภิกขาจารเล่า ก็ควรเป็นชนิดที่คนทั้งหลายดีใจว่า พระคุณเจ้าจักมาเดี๋ยวนี้ แล้วให้ลาดอาสนะ (เตรียม) ไว้ ณ ที่ๆ ราดน้ำ (กันฝุ่น) และปัดกวาดแล้ว (เมื่อภิกษุไปถึง) ก็ไปรับ รับบาตร นิมนต์ให้เข้าสู่เรือนให้นั่ง ณ อาสนะที่ลาดไว้ แล้วอังคาสโดยเคารพด้วยมือตน

ส่วนพวกคนอังคาส เป็นจำพวกคนสวยงาม น่าเลื่อมใส ให้อาบน้ำลูบไล้ (ร่างกาย) ดีแล้ว (ตัว) หอมกรุ่นไปด้วยกลิ่นธูปอบและดอกไม้ แต่งกายด้วยพัสตราภรณ์หลาก ๆ สี และสะอาดน่าพึงใจ ทำ (การอังคาส) โดยเคารพเช่นนั้น (แล) เป็นสัปปายะของคนโทสจริต

แม้ยาคู ภัตร และของขบฉัน ก็ควรเป็นของมีกลิ่นรสพร้อม มีโอชะประณีตไปทุกท่า น่าชอบใจ มี (มากพอ)ตามที่ต้องการ

แม้อิริยาบถสำหรับคนโทสจริตนั้น ก็ควรเป็นนอน หรือนั่ง

อารมณ์ ควรเป็นบรรดาวรรณกสิณมีนีลกสิณเป็นต้น อย่างใด อย่างหนึ่งที่มีสีสดใส

นี้แล เป็นสัปปายะของคนโทสจริต

[สัปปายะของคนโมหจริต]

สำหรับคนโมหจริต เสนาสนะ ก็ควรเป็นเสนาสนะที่หันหน้าสู่ทิศ (คือที่โล่งแจ้ง) ไม่คับแคบ เป็นที่ซึ่งทิศทั้งหลายย่อมปรากฏโล่งสำหรับคนที่นั่งอยู่ ในอิริยาบถทั้งหลาย การจงกรมเป็นเหมาะ ส่วนอารมณ์สำหรับคนโมหจริต ไม่ควรเป็นปริตกสิณ (วงเล็ก) ขนาดครกหรือขนาดขัน เพราะในโอกาสที่คับแคบ จิต (ของเขา) จะถึงความหลงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น จึงควรเป็นกสิณที่วงกว้างเป็นมหากสิณ สัปปายะที่เหลือก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้วสำหรับคนโทสจริต

นี้แล เป็นสัปปายะสำหรับคนโมหจริต

[สัปปายะของคนสัทธาจริต และพุทธิจริต]

วิธีที่กล่าวแล้วใน (ตอนว่าด้วย) คนโทสจริตทั้งหมด ก็เป็นสัปปายะของคนสัทธาจริต และในอารมณ์ทั้งหลาย แม้อนุสสติกัมมฐาน ก็เหมาะแก่เธอด้วย

คำที่จะพึงกล่าวว่า บรรดาวัตถุทั้งหลายมีเสนาสนะเป็นต้น วัตถุชื่อนี้เป็นสัปปายะของคนพุทธิจริตดังนี้ หามีไม่

[สัปปายะของคนวิตกจริต]

สำหรับคนวิตกจริต เสนาสนะ ไม่ควรเป็นเสนาสนะที่เปิดเผย หันหน้าสู่ทิศ ซึ่งเป็นที่ๆ สวน วนะ และสระโบกขรณีอันน่ารื่นรมย์ ตามนิคมและชนบทเป็นลำดับกันไป และภูเขาสีเขียวคราม ย่อมปรากฏแก่คนผู้นั่งอยู่ (ที่เสนาสนะนั้น) เพราะเสนาสนะ (เช่น) นั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งความท่องเที่ยวแห่งวิตกโดยแท้ เพราะเหตุนั้น อันคนวิตกจริตควรอยู่ในซอกเขาอันลึก ในเสนาสนะที่มีป่าบัง เช่น เงื้อมท้องช้าง และถ้ำพระมหินท์ แม้อารมณ์สำหรับเธอ ก็ไม่ควรเป็นวิบูลกสิณ (กสิณวงกว้าง) เพราะกสิณเช่นนั้น เป็นปัจจัยแห่งความพล่านด้วยอำนาจแห่งวิตก แต่ควรเป็นปริตกสิณ สัปปายะที่เหลือก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้วสำหรับคนราคจริต

นี้แล เป็นสัปปายะของคนวิตกจริต

ความที่กล่าวมานี้ เป็นความพิสดารแห่งจริยาอันมาในคำว่า " (กรรมฐาน) อันอนุกูลแก่จริยาของตน " นั้นโดยกำหนดประเภท เหตุ วิธีบอก และวัตถุที่เป็นสัปปายะ

แต่ว่ากรรมฐานอันอนุกูลแก่จริยา ยังมิได้ทำให้แจ้งด้วยอาการทั้งปวงก่อน เพราะว่ากรรมฐานนั้นจักมีแจ้งโดยแท้ในความพิสดารแห่งบทมาติกอันจะกล่าวเป็นลำดับ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกรรมฐาน ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า " ถือเอากรรมฐานในกรรมฐาน ๔0 ข้อใดข้อหนึ่ง " นั้น โดยอาการ ๑0 เหล่านี้ก่อน คือ

๑. **สงฺขาตนิทฺเทสโต** โดยการแสดงจำนวน (กรรมฐาน)

๒. **อุปจารปฺปนาวหโต** โดยเป็นกัมมฐานนำมาได้เพียงอุปจาร-ฌานหรือถึงอัปปนาฌาน

๓. **ฌานปฺปเภทโต** โดยแตกต่างกันแห่งฌาน

๔. **สมติกฺกมโต** โดยการก้าวล่วง (เลื่อนขั้นฌาน)

๕. **วฑฺฒนาวฑฺฒนโต** โดยเป็นกรรมฐานควรขยายและไม่ควร-ขยาย (นิมิต)

๖. **อารมฺมณโต** โดยอารมณ์

๗. **ภูมิโต** โดยภูมิ

๘. **คหณโต** โดยการถือเอา (นิมิต)

๙. **ปจฺจยโต** โดยเป็นปัจจัย

๑๐. **จริยานุกูลโต** โดยอนุกูลแก่จริยา

[สงฺขาตนิทฺเทสโต]

ในบทมาติกาเหล่านั้น บทว่า " โดยแสดงจำนวน " มีวินิจฉัยว่า ก็แล คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า " ในกรรมฐาน ๔๐ " ดังนี้นี่ นี้กรรมฐาน ๔๐ ในคำนั่น คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหม-วิหาร ๔ อารูป ๔ สัญญา ๑ ววัฏฐาน ๑

ในกรรมฐานเหล่านั้น นี้กสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อาโลกกสิณ ปริจฉินนากาสกสิณ

นี้อสุภะ ๑๐ อุทธุมาตกะ วินีลกะ วิปุพพกะ วิจฉิททกะ

วิกขายิตกะ วิกขิตตกะ หตวิขิตตกะ โลหิตกะ ปุฬุวกะ อัฏฐิกะ

นี้อนุสสติ ๑๐ คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณานุสสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปสมนานุสสติ

นี้พรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

นี้อรูป ๔ คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญ-จัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ

อาหาเรปฏิกูลสัญญา ชื่อว่า สัญญา ๑ จตุธาตุววัฏฐาน ชื่อว่า ววัฏฐาน ๑ แล

บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยโดยแสดงจำนวน ดังนี้

[อุปจารปฺปนาวหโต

บทว่า " โดยเป็นกรรมฐานนำมาได้เพียงอุปจารฌานหรือถึงอัปปนาฌาน " มีวินิจฉัยว่า ก็ในกรรมฐานเหล่านั้น กรรมฐาน ๑๐ ข้อ คือ อนุสสติ เว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ เหลือ ๘ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัฏฐาน ๑นี้เท่านั้นเป็นอุปจารา-วหะ (เป็นกรรมฐานนำมาได้เพียงอุปจารฌาน) กรรมฐานนอกนั้นเป็นอัปปนาวหะ (นำมาได้ถึงอัปปนา) แล

พึงทราบวินิจฉัย โดยเป็นกรรมฐานนำมาได้เพียงอุปจารฌาน หรือถึงอัปปนาฌาน ดังนี้แล

[ฌานปฺปเภทโต]

บทว่า " โดยแตกต่างกันแห่งฌาน " มีวินิจฉัยว่า ก็ใน กรรมฐาน ๒ อย่างดังที่กล่าวแล้วนั้น บรรดาอัปปนาวหกรรมฐาน ทั้งหลาย กสิณ ๑๐ กับอานาปานสติ เป็นจตุกฌานิกะ (เจริญให้เกิดฌานได้ครบ ๔) อสุภ ๑๐ กับกายคตาสติ เป็นปฐมฌานิกะ (เจริญให้เกิดฌานได้เพียงปฐมฌาน) พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นเป็นติกฌานิกะ (เจริญให้เกิดฌานได้เพียง ๓) พรหมวิหารที่ ๔ และอรูป ๔ เป็นจตุตถฌานนิกะ (เป็นไปในจตุตถฌาน) แล

พึงทราบวินิจัยโดยความแตกต่างแห่งฌาน ดังนี้

[สมติกฺกมโต]

บทว่า " โดยการก้าวล่วง " มีวินิจฉัยว่า การก้าวล่วงมี ๒ คือ ก้าวล่วงองค์ ๑ ก้าวล่วงอารมณ์ ๑ ในการก้าวล่วง ๒ อย่างนั้น การก้าวล่วงองค์ ย่อมมีในกรรมฐานทั้งหลายที่เป็นติกฌานิกะ และจตุกกฌานิกะทั้งปวง เพราะฌานเบื้องสูงมีตติยฌานเป็นต้น พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงองค์ฌาน (เบื้องต่ำ) มีวิตกวิจารเป็นอาทิแล้วจึงจะบรรลุได้ในอารมณ์เหล่านั้นนั่นเอง ในพรหมวิหารที่ ๔ ก็เช่นนั้น เพราะแม้พรหมวิหารที่ ๔ นั้นพระโยคาวจรก็จำต้องก้าวล่วงโสมนัสแล้ว จึงจะบรรลุได้ ในอารมณ์แห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น มีเมตตาเป็นต้นนั้นเอง ส่วนการก้าวล่วงอารมณ์ ย่อมมีในอรูป ๔ เพราะอากาสานัญจายตนะ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงอารมณ์ในกสิณ ๙

ข้างต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจึงบรรลุได้ และอรูปเบื้องสูง มีวิญญาณัญจายตนะเป็นอาทิ พระโยคาวจรก็จำต้องก้าวล่วงอารมณ์ (เบื้องต่ำ) มีอากาศเป็นต้นเสีย จึงจะบรรลุได้ ในกรรมฐานที่เหลือ (๒๑) การก้าวล่วง (อะไร)หามีไม่ แล

บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยโดยการก้าวล่วง ดังนี้

[วฑฺฒนาวฑฺฒนโต]

บทว่า " โดยเป็นกรรมฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย (นิมิต) " มีวินิจฉัยว่า ในกรรมฐาน ๔๐ นี้ กสิณ ๑๐ เท่านั้นควรขยาย (นิมิต) เพราะว่า พระโยคาวจรแผ่ไปด้วยกสิณตลอดโอกาสเท่าใด ภายในโอกาสนั้น เธอย่อมเป็นผู้สามารถจะได้ยินเสียง (ทุกอย่าง) ด้วยโสตธาตุทิพย์ ที่จะเห็นรูปทั้งหลายด้วยจักษุทิพย์ และที่จะรู้จิตของสัตว์อื่นๆ ด้วยใจ (ของตน) ได้ ส่วนกายคตาสติ และอสุภทั้งหลายไม่ควรขยาย (นิมิต) เพราะเหตุอะไร เพราะกายคตาสติและอสุภนั้นถูกจำกัดโดยโอกาส[๑] และเพราะไม่มีอานิสงส์ด้วยก็แล ความที่กรรมฐานเหล่านั้นถูกจำกัดโดยโอกาสนั้น จักมีแจ้ง (ในตอนว่า) ด้วยภาวนามัย อันกรรมฐานเหล่านั้นครั้นพระโยคาวจรขยาย (นิมิต) ไปก็กองซากศพเท่านั้นเจริญ อานิสงส์น้อยหนึ่งหามีไม่[๒] จริงอยู่ แม้

๑. มหาฎีกาว่า (จำกัด) โดยโอกาส ที่จะยืน (เช่นต้องยืนเหนือลม)

๒. มหาฎีกาว่า ขยายนิมิตไปก็เจริญแต่ซากศพ ถึงไม่ขยาย การข่มกามราคก็มีได้อยู่แล้ว เพราะฉะนั้น จึงว่าไม่มีอานิสงส์ (หมายความว่า การทำกรรมฐานประเภทนี้ ก็เพียงข่มกามราคะได้เท่านั้น จะขยายไปถึงอภิญญาหาได้ไม่

พระเถระโสปากะก็ได้กล่าวคำนี้ (กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า) ในโสปากปัญหาพยากรณ์ว่า " ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า รูปสัญญาปรากฏชัด อัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัด " ดังนี้ ก็ในสัญญา ๒ อย่างนั้น รูปสัญญาท่านกล่าวว่าปรากฏชัด ก็เนื่องด้วยความขยายตัวแห่งนิมิต อัฏฐิกสัญญาท่านกล่าวว่าไม่ปรากฏชัดก็เนื่องด้วยความไม่ขยายตัว (แห่งนิมิต) ส่วนคำที่พระเถระกราบทูล (ตอนหนึ่ง)ว่า " ข้าพระพุทธเจ้าได้แผ่ไปด้วยอัฏฐิกสัญญา ทั่วปฐพีนี้ " ดังนี้นั้น ท่านกล่าวด้วยอาการที่มันเข้ามาปรากฏแก่ตัวท่าน ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญ (ในอัฏฐิกสัญญานั้น) เหมือนอย่างใน (รัช) กาลของพระเจ้าธรรมาโศก นกการะเวก(ตัวหนึ่ง เขาขังไว้ในห้องแว่น) เห็นเงาของตัวเองในฝาแว่นโดยรอบ[๑] ก็สำคัญว่า เงาของตัวเป็นนกการะเวก(จริงๆ) อยู่ทุกทิศ จึงส่งเสียงอันไพเราะขึ้น ฉันใดก็ดี แม้พระเถระก็ฉันนั้น เพราะความที่ท่านชำนาญอัฏฐิกสัญญาเห็นนิมิตอันปรากฏอยู่ทุกทิศ ก็คิดไปว่าปฐพีเต็มไปด้วยอัฏฐิสิ้นเชิง[๒] ฉะนี้แล

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ความที่อสุภฌานทั้งหลายเป็น อัปปมาณารมณ์ ที่กล่าวไว้ (ในธัมมสังคหะ) มิผิดไปหรือ ? ตอบว่า ความที่

๑. แว่น คือแผ่นโลหะขัดให้เป็นเงาใช้ส่องหน้า ในสมัยที่ยังไม่มีกระจกเงา นกการะเวกนั้นว่าร้องเพราะนัก แต่จับมันขังไว้ตัวเดียว มันจะหงอยเหงา ไม่มีแก่ใจจะร้อง คนจึงลวงมัน โดยใช้แว่นมากรุฝาห้องไว้รอบ มันมองทางไหนก็เห็นเงาของตัว เข้าใจว่ามีพวกมาอยู่ด้วยจึงดีใจหายเหงา ส่งเสียงร้องขึ้นได้

๒. มหาฎีกาว่า พระเถระท่านเชี่ยวชาญนัก นั่งที่ไหน หรือแม้ยืนที่ไหน ก็เข้าฌานนั้นได้ นิมิตปรากฏแก่ท่านรอบตัว คล้ายนิมิตขยาย (แต่ความจริงหาขยายไม่) อสฺสมณฺฑเล อสฺสํ สาเวนฺโต วิย เหมือนขับม้าตัวเดียวให้วิ่งวอนอยู่ในสนามวงกลมฉะนั้น

ว่านั้น ไม่ผิดดอก เพราะพระโยคาวจรลางท่าน ถือเอานิมิตในอุทธุมาตกอสุภ หรือ...ในอัฏฐิกอสุภก็ตามที่ใหญ่ ลางท่านก็ถือเอานิมิตในอสุภนั้นๆ ที่เล็กๆ[๑] โดยบรรยายนี้ ฌานของลางท่านจึงเป็นอัปปมาณารมณ์ ของบางท่านจึงเป็นปริตตารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดไม่เห็นโทษในการขยายอสุภนิมิตนั้น ขยาย (มาก) ไป ท่านหมายเอาฌานของบุคคลนั้น กล่าวว่า อสุภฌานเป็นอัปปมาณารมณ์(ก็เป็นได้) แต่ (อย่างไร) ก็ไม่ควรขยายไป เพราะไม่มีอานิสงส์ นั่นแล

และแม้กรรมฐานที่เหลือ ก็ไม่ควรขยาย ดังกายคตาสติ และอสุภนั่นแหละ ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่าเพราะบรรดากรรมฐานที่เหลือนั่น ก่อนอื่น เมื่อบุคคลขยายอานาปานนิมิต ก็กองลมเท่านั้นเจริญ และอานาปานนิมิตนั้นก็ถูกจำกัดโดยโอกาส[๒] ด้วย เพราะมีโทษ และเพราะถูกจำกัดโดยโอกาสดังนี้ อานาปานสติ จึงไม่ควรขยาย

พรหมวิหาร ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อพระโยคาวจรขยายนิมิตแห่งพรหมวิหารนั้น ก็กองสัตว์เท่านั้นพึงเจริญแต่ว่าประโยชน์ด้วยการเจริญกองสัตว์นั้นก็หามีไม่ เพราะเหตุนั้น แม้พรหมวิหารนิมิตนั้น

๑. มหาฎีกาท่านช่วยแก้เรื่องนิมิตใหญ่นิมิตเล็กว่า เมือถือเอานิมิตซากศพหมดทั้งตัว ก็เป็นนิมิตใหญ่ ถ้าถือเอานิมิตเป็นส่วนใดส่วนหนึ่งแห่งซากนั้นก็เป็นนิมิตเล็ก อีกนัยหนึ่ง ถือเอานิมิตในซากที่ใหญ่หรือในซากของคนผู้ใหญ่ ก็เป็นนิมิตใหญ่ ถ้าถือเอานิมิตในทรากที่เล็ก หรือในซากทารก ก็เป็นนิมิตเล็ก

๒. มหาฎีกาว่า เช่นจำกัดอยู่ที่ช่องปลายจมูกเป็นต้น

ก็ไม่ควรขยาย ส่วนคำบาลีที่กล่าวว่า " ภิกษุมีใจสหรคต ด้วยเมตตา แผ่ไปตลอดทิศ ๑ " ดังนี้เป็นอาทินั้นท่านกล่าวด้วยอำนาจการจำกัด (เขตสัตว์เป็นอารมณ์) แท้จริง พระโยคาวจรผู้จำกัดเอาสัตว์ทั้งหลาย ในทิศ ๑ ภาวนา (เมตตา) ไปโดยลำดับ (หมู่) เช่น วัดหนึ่ง สองวัด (นั่นแหละ) พระบาลีเรียกว่า " ผู้. . แผ่ไปตลอดทิศ ๑ " หาใช่ขยายนิมิตไม่ ด้วยปฏิภาคนิมิตซึ่งพระโยคาวจรควรทำให้เจริญนั่น หามีในพรหมวิหารภาวนานั้นไม่ ส่วนความเป็นปริตตามรมณ์ และอัปป-มาณารมณ์ในพรหมวิหารนี้ ก็พึงทราบว่า เนื่องด้วยจำกัด (เขตสัตว์เป็นอารมณ์) นั่นเอง*

แม้ในอารมณ์แห่ง อรูปทั้งหลาย อากาศก็ไม่ควรขยาย เพราะทำให้กสิณเพิก แท้จริง อากาศนั้น จะต้อง มนสิการก็เนื่องด้วยการเลิกกสิณเท่านั้น เมื่อทำให้เจริญมากไปกว่านั้น ก็หามีผลอะไรๆ ไม่ วิญญาณ ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรม แท้จริง ใครๆ ก็ไม่อาจทำสภาวธรรมให้เจริญได้ การหายไปแห่งวิญญาณก็ไม่ควรขยาย เพราะก็เป็นแต่เพียงความไม่มี (ปรากฏ) แห่งวิญญาณ อารมณ์แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรมเหมือนกัน

* มหาฎีกาว่า พรหมวิหารที่จำกัดสัตว์เป็นอารมณ์ จำนวนเล็กน้อย ก็เป็นปริตตามรมณ์ ถ้าขยายเขตสัตว์เป็นอารมณ์มากออกไป (จนไม่มีสิ้นสุด) ก็เป็นอัปปมาณารมณ์

กรรมฐานที่เหลือ (อนุสสติ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะไม่มี (ปฏิ-ภาค) นิมิต แท้จริง ปฏิภาคนิมิตเป็นนิมิตที่จำต้องทำให้เจริญโดยแท้ แต่ว่า อารมณ์แห่งอนุสสติทั้งหลายมีพุทธานุสสติเป็นต้น หาเป็นปฏิภาคนิมิตไม่ เพราะฉะนั้น อนุสสติกรรมฐานนั้นจึงไม่ควรขยาย (นิมิต) แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย (นิมิต) ดังนี้

[อารมฺมณโต]

บทว่า " โดยอารมณ์ " มีวินิจฉัยว่า ก็ในกรรมฐาน ๔๐ นี้ กรรมฐาน ๒๒ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กาย-คตาสติ ๑ นี้ มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิตได้ กรรมฐานที่เหลือ (๑๘) หามีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิตได้ไม่ โดยนัยนั้นกรรมฐาน ๑๒ คือในอนุสสติ ๑๐ อนุสสติเว้นอานาปานสติและกายคตาสติเหลือ ๘ และ อาหารเรปฏิกูลสัญญา (๑) จตุธาตุววัฏฐาน (๑) วิญญาณัญจาย-ตนะ (๑) เนวสัญญานาสัญญายตนะ (๑) นี้มีสภาวธรรม (ปรมัตถธรรม) เป็นอารมณ์ กรรมฐาน ๒๒ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ (๑) นี้มีนิมิต เป็นอารมณ์ กรรมฐานที่เหลือ ๖ (คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสานัญจายตนะ (๑) อากิญจัญญายตนะ (๑) (เป็นนวัตตัพพารมณ์) มีอารมณ์ไม่พึงกล่าว อนึ่ง กรรมฐาน ๘ คือ วิปุพพกะ โลหิตกะ ปุฬุวกะ อานาปานสติ อาโปกสิณ เตโชกสิณ

วาโยกสิณ และลำแสงแห่งตะวันเป็นต้น (ที่ส่องเข้ามาตามช่อง) อันเป็นอารมณ์ในอาโลกกสิณ เหล่านี้ (เป็นจลิตารมณ์)มีอารมณ์ไหว แต่ว่าอารมณ์ไหวเหล่านั้นก็เป็นในตอนต้น (เท่านั้น) พอเป็นปฏิภาคก็แนบนิ่ง กรรมฐานที่เหลือ ๓๒ (เป็น นจลิตารมณ์) มีอารมณ์ไม่ไหว แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอารมณ์ ดังนี้

[ภูมิโต]

บทว่า " โดยภูมิ " มีวินิจฉัยว่า ก็ในกรรมฐาน ๔๐ นี้ กรรมฐาน ๑๒ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ นี้ ย่อมไม่เป็นไปในหมู่เทวดา[๑] กรรมฐาน ๑๓ คือ กรรมฐาน ๑๒ นั้น และอานาปานสติ นี้ไม่เป็นไปในพรหมโลก[๒] แต่ในอรูปภพ กรรมฐานอื่นเว้น อรูป ๔ ย่อมเป็นไปมิได้ ในหมู่มนุษย์ กรรมฐานย่อมเป็นไปได้ทุกข้อ แล

พึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิ ดังนี้

[คหณโต]

บทว่า " โดยการถือเอา (นิมิต) " มีวินิจฉัยว่า ก็การวินิจฉัยในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยการถือเอา (นิมิต ๓ ทางคือ)

๑. มหาฎีกาว่า เพราะในเทวภูมิ ไม่มีอสุภและอาหารที่เป็นปฏิกูล

๒. มหาฎีกาว่า ที่อานาปานสติไม่เป็นไปในพรหมโลกนั้น เพราะในพรหมโลก (รูปภพ ?) ไม่มีลมหายใจเข้า-ออก

ทางดู ทางกระทบถูก และทางฟัง ใน ๓ ทางนั้น กรรมฐาน ๑๙ คือ กสิณเว้นวาโยกสิณ เหลือ ๙ อสุภ ๑๐ นี้ต้องถือเอา (นิมิต) ทางดู หมายความว่า นิมิตของกรรมฐานเหล่านั้น เบื้องแรกต้องดูด้วยตา (เป็นบริกรรมนิมิต) แล้วจึงถือเอา (เป็นอุคคหนิมิต) ได้ ในกายคตาสติ อารมณ์ของกายคตาสตินั้น ถือเอาได้ทั้งทางดูและทางฟัง ดังนี้ คือ ส่วนที่เป็นตจปัญจกะ ๑ ถือเอาทางดู ส่วนที่เหลือถือเอาทางฟัง อานาปานสติ ถือเอาทางกระทบถูก วาโยกสิณ ถือเอาได้ทั้งทางเห็นและทางกระทบถูก ที่เหลือ ๑๘ ถือเอาทางฟัง แต่ในกรรมฐาน ๔0 นั้น กรรมฐานคือ อุเบกขาพรหมวิหาร (และ) อารูป ๔ นี้ พระโยคาวจรผู้เป็นอาทิกัมมิกะไม่ควรถือเอา* ที่เหลือ ๓๕ จึงควรถือเอา แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยการถือเอา (นิมิต) ดังนี้

[ปจฺจยโต]

บทว่า " โดยเป็นปัจจัย " มีวินิจฉัยว่า ก็ในกรรมฐานเหล่านี้ กสิณเว้นอากาสกสิณ เหลือ ๙ ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง อารูปทั้งหลาย กสิณทั้ง ๑๐ เป็นปัจจัยแห่งอภิญญา พรหมวิหาร ๓ เป็นปัจจัยแห่งพรหมวิหารที่ ๔ อรูปชั้นต่ำๆ เป็นปัจจัยแห่งอรูปชั้น

* มหาฎีกาว่า ผู้เริ่มทำกรรมฐานจะไปคว้าเอา อุเบกขากับอรูป ๔ มาเริ่มทำหาได้ไม่ เพราะอุเบกขานั้นต้องบรรลุพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นก่อนจึงจะทำให้เกิดขึ้นได้ และอารูปเล่าก็ต้องบรรลุรูปาวจรจตุตถฌาน ในกสิณก่อน จึงจะทำให้เกิดขึ้นได้

สูง ๆเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นปัจจัยแห่งนิโรธสมาบัติ กรรมฐานทั้งหมด เป็นปัจจัยแห่ง สุขวิหาร แห่งวิปัสสนา และภพสมบัติแล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยปัจจัย ดังนี้

[จริยานุกูลโต]

บทว่า " โดยอนุกูลแก่จริยา " มีวินิจฉัยว่า ก็การวินิจฉัยในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบตามกรรมฐานอันอนุกูลแก่จริยาทั้งหลาย กรรมฐานอันอนุกูลแก่จริยานี้เป็นอย่างไร ก่อนอื่น ในกรรมฐาน ๔0 นั้น กรรมฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อนุกูลแก่คนราคจริต กรรมฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วัณณกสิณ ๔ อนุกูลแก่คนโทสจริต อานาปานสติกรรมฐานอย่างเดียวเท่านั้น อนุกูลแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต อนุสติ ๖ ข้างต้น อนุกูลแก่คนสัทธาจริต กรรมฐาน ๔ คือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุธาตุววัฏฐาน อาหาเร-ปฏิกูลสัญญา อนุกูลแก่คนพุทธิจริต กสิณที่เหลือและ อรูป ๔ อนุกูลแก่คนทุกจริต อนึ่ง ในกสิณทั้งหลาย กสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นปริตตารมณ์ อนุกูลแก่คนวิตกจริต ที่เป็นอัปปมาณารมณ์ อนุกูลแก่คนโมหจริต แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกรรมฐานเหล่านี้ โดยอนุกูลแก่จริยา ดังนี้แล

ก็แลคำที่กล่าวมาทั้งหมด (ในบทจริยานุกูลโต) นี้ กล่าวตามที่ (กรรมฐานนั้นๆ และจริยานั้นๆ) เป็นข้าศึกกันโดยตรงประการ ๑

ตามที่เหมาะกันอย่างยิ่งประการ ๑ แต่ขึ้นชื่อว่ากุศลภาวนาที่ไม่ข่มโทษทั้งหลายมีราคะเป็นต้นก็ดี ที่ไม่เป็นอุปการะแก่คุณทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นอาทิก็ดี หามีไม่ จริงอยู่แม้ในเมฆิยสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ (แก่พระเมฆิยะ) ว่า ธรรม ๔ ประการ เธอพึงเจริญให้ยิ่งขึ้นไป คือ อสุภทั้งหลาย เธอพึงบำเพ็ญเพื่อละราคะ เมตตาเธอพึงบำเพ็ญเพื่อละพยาบาท อานาปานสติเธอพึงบำเพ็ญเพื่อตัดวิตกอนิจจสัญญาเธอพึงบำเพ็ญเพื่อถอนอัสมิมานะ ดังนี้ แม้ในราหุลสูตรก็ตรัสกรรมฐาน ๗ ข้อแก่พระราหุลผู้เดียว โดยนัยว่า " ดูกรราหุลเธอจงบำเพ็ญเมตตาภาวนา " ดังนี้เป็นอาทิ* เพราะเหตุนั้น บัณฑิตอย่าปักใจเชื่อในคำ (ที่กล่าวไว้) เท่านั้น ควรค้นหาอธิบายในอนาคตสถานทั้งปวงเทอญ

[การถือกรรมฐาน]

(ต่อไป) นี้เป็นวินิจฉัยในกัมมัฏฐานกถาในข้อว่า " ถือเอากรรมฐาน " นั้น

ก็คำแสดงความแห่งบทว่า " ถือเอา " นี้ มีดังต่อไปนี้ อันพระโยคีนั้นพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้มีประการอันกล่าวแล้วตามนัยที่ว่า

* มหาฎีกาว่า การที่ตรัสธรรม ๔ ประการอันควรบำเพ็ญแก่พระเมฆิยะผู้เดียว หาใช่ว่าเพราะพระเมฆิยะผู้เดียวท่านมีจริต ๔ อย่างไม่ และที่ตรัสกรรมฐาน ๗ ข้อแก่พระราหุลผู้เดียว ก็ใช่ว่าพระราหุลท่านมีจริตไปทุกอย่างหามิได้เพราะฉะนั้นจึงเข้าใจได้ว่า กรรมฐานทุกข้อเป็นเครื่องข่มอกุศลทั้งปวง และเป็นเครื่องก่อเกิดกุศลทั้งสิ้น

ไว้ในข้อว่า " เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน " นั้นแล้ว มอบตนแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่พระอาจารย์ (บำเพ็ญตนให้) เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมและมีอธิมุติอันถึงพร้อมขอกรรมฐานเถิด

[การมอบตัว]

ในการมอบตัวนั้น พึงมอบตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ด้วยคำว่า " อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ " " ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอสละอัตภาพนี้แด่พระองค์ " ดังนี้ ด้วยภิกษุ เมื่อไม่มอบ(ตัว) อย่างนี้ อยู่ในเสนาสนะทั้งหลายอันสงัด ครั้นอารมณ์น่าหวาดกลัวมาประจันเข้า ไม่อาจทานอยู่ได้ ก็จะพึงแล่นกลับไปสู่แดนบ้าน เป็นผู้คลุกคลีกับคฤหัสถ์เข้าก็จะถึงความแสวงหาไม่สมควรจนเกิดความเสื่อมเสียหายไป แต่เมื่อเธอได้มอบตัวแล้ว ครั้นอารมณ์น่าหวาดกลัวแม้มาประจันเข้า ความกลัวก็ไม่เกิดขึ้น ซ้ำเมื่อเธอพิจารณาเห็น (ด้วยการเตือนตน) ว่า แน่ะพ่อบัณฑิต พ่อได้มอบตัวแด่พระพุทธเจ้าเมื่อวันก่อนนี้เองมิใช่หรือ ดังนี้ ความดีใจจะเกิดขึ้นเสียอีก เหมือนอย่างว่า ผ้ากาสีราคาแพงของบุรุษ (ผู้หนึ่ง) พึงมีอยู่ เมื่อผ้านั้นถูกหนูก็ดี แมลงก็ดีกัด ความเสียใจจะเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้น แต่ถ้าเขาพึงถวายผ้านั้นแก่ภิกษุผู้ไม่มีจีวรไซร้ ต่อมาความดีใจจะพึงเกิดขึ้นแก่เขาแม้เพราะเห็นผ้าผืนนั้นถูกภิกษุนั้น (ตัด) ทำให้เป็นขัณฑ์น้อยขัณฑ์ใหญ่อยู่ด้วยซ้ำ อุปมาฉันใด อุปมัยนี้บัณฑิตก็พึงทราบฉันนั้น

แม้เมื่อจะมอบ (ตัว) แด่พระอาจารย์ ก็พึงกล่าวว่า " อิมาหํ ภนฺเต อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ " " ข้าแต่อาจารย์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอสละอัตภาพนี้แด่ท่าน " ดังนี้ ด้วยภิกษุผู้ไม่มอบอัตภาพอย่างนี้ จะเป็นผู้ที่อาจารย์ปรามไม่ได้บ้าง จะเป็นคนว่ายากไม่ทำตามโอวาทบ้าง จะเป็นคนไปตามชอบใจ ยังมิได้ลาอาจารย์ก็ไปเสีย ณ ที่ๆ ตนปรารถนาบ้าง พระอาจารย์จะไม่สงเคราะห์เธอผู้นั้นด้วยอามิสบ้าง ด้วยธรรมบ้าง (ทั้ง) จะไม่ให้เธอศึกษาข้อขอดที่ลึกลับ ภิกษุนั้นเมื่อไม่ได้รับความสงเคราะห์ ๒ ประการนี้ ชื่อว่าไม่ได้ที่พึ่งในพระศาสนา ไม่ช้าก็จะถึงซึ่งความทุศีล หรือเป็นคฤหัสถ์ไป แต่ภิกษุผู้ที่มอบตัว (แด่อาจารย์) แล้ว จะไม่เป็นผู้ที่อาจารย์ปรามไม่ได้ ไม่เป็นผู้ไปตามชอบใจ เป็นผู้ว่าง่าย มีความเป็นไปต่อเนื่องกับอาจารย์อยู่เสมอ เธอเมื่อได้รับสงเคราะห์ทั้ง ๒ ประการจากพระอาจารย์ ย่อมจะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระศาสนา ดังพวกอันเตวาสิกของพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระฉะนั้น

ได้ยินว่าภิกษุ ๓ รูปมาสู่สำนักพระเถระ ในภิกษุ ๓ รูปนั้น รูปหนึ่งกราบเรียน (พระเถระ) ว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อว่าเพื่อประโยชน์แก่ท่านแล้ว ข้าพเจ้าพึงอาจโจนลงเหว (ลึก) ๑๐๐ ชั่วคนได้ " รูปที่สองกราบเรียนว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อว่าเพื่อประโยชน์แก่ท่านแล้ว ข้าพเจ้าพึงอาจที่จะถูร่างกายนี้ เริ่มแต่ส้นเท้าเข้าที่ลานหินให้ (ตัวสึก) สิ้นไปไม่ให้เหลือเลยได้ " รูปที่สามกราบเรียนว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อว่าเพื่อประโยชน์แก่

ท่านแล้ว ข้าพเจ้าอาจกลั้นลมอัสสาส-ปัสสาสะจนทำกาลกิริยาได้ " พระเถระเห็นว่าภิกษุพวกนี้เป็นภัพพบุคคลแน่ ก็บอกกรรมฐาน (ให้) พวกเธอตั้งอยู่ในโอวาทของท่านได้บรรลุพระอรหัตทั้ง ๓ รูป แลนี่อานิสงส์ในการมอบตัว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า " ....พึงมอบตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า หรือแก่พระอาจารย์ ... " ดังนี้

[อัชฌาสัย ๖]

ส่วนในข้อว่า " ... เป็นผู้อัชฌาสัยอันถึงพร้อมและมีอธิมุติอันถึงพร้อม " นั้น มีวินิจฉัยว่า อันพระโยคีนั้นพึงเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมโดยอาการ ๖ เนื่องด้วยคุณธรรมมีอโลภะเป็นต้น ด้วยพระโยคีผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมอย่างนี้ ย่อมจะบรรลุโพธิ ๓* อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังท่านกล่าวไว้ว่า ก็อัชฌาสัย ๖ ประการของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความสุกรอบแห่งโพธิ คือ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัยกอปรด้วย อโลภะ เห็นโทษในโลภะอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัย กอปรด้วย อโทสะ เห็นโทษในโทสะอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัย กอปรด้วย อโมหะ เห็นโทษในโมหะอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัยในเนกขัมมะ (การออกบวช) เห็นโทษในการครองเรือนอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็น

* โพธิ ๓ คือสัมมาสัมโพธิ ปัจเจกโพธิ สาวกโพธิ.

ผู้มีอัชฌาสัยในปวิเวก เห็นโทษในสังคณิกา (ความระคนด้วยหมู่คณะ) อยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัยในนิสสรณะ (ความออกจากทุกข์) เห็นโทษในภพและคติทั้งปวงอยู่โดยปกติ ๑ ดังนี้ แท้จริงบุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระขีณาสพ พระปัจเจกพุทธะ และพระสัมมาสัมพุทธะ ทั้งที่เป็นอดีต เป็นอนาคต และเป็นปัจจุบัน ท่านทั้งปวงนั้นได้บรรลุคุณวิเศษที่ตนจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วยอาการ ๖ เท่านั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคีเป็นผู้มีอัชฌาสัยถึงพร้อมโดยอาการ ๖ นี้เถิด

อนึ่ง พระโยคีพึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอธิมุติ โดยความเป็นผู้ (มีจิต) น้อมไปในธรรม (ที่จะกล่าวต่อไป) นั้น อธิบายว่า พึงเป็นผู้ (มีจิต) น้อมไปในสมาธิ หนักไปในสมาธิ โน้มไปในสมาธิ และเป็นผู้ (มีจิต) น้อมไปในพระนิพพาน หนักไปในพระนิพพาน โน้มไปในพระนิพพาน เทอญ

ก็แลจริยาของพระโยคีนั้นผู้มีอัชฌาสัยและอธิมุติถึงพร้อมแล้วอย่างนี้ (มา) ขอกรรมฐานอยู่ พระอาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณตรวจดูวาระจิต (ของเธอ) แล้วก็พึงทราบได้ อาจารย์นอกนี้ (ที่ไม่ได้เจโตปริยญาณ) ต้องถามเอา โดยนัยว่า (๑) เธอเป็นคนจริตอะไร หรือว่า (๒) ธรรมเหล่าไรเป็นไปมากแก่เธอ หรือว่า (๓) เมื่อเธอมนสิการกรรมฐานข้อไหนจึงมีความผาสุก หรือ (๔)

จิตของเธอน้อมไปในกรรมฐานบทไหน ดังนี้เป็นต้น จึงจะทราบได้[๑]
พระอาจารย์ได้ทราบอย่างนี้แล้วจึงบอกกรรมฐานอันอนุกูลแก่จริยาเถิด
ก็แลเมื่อจะบอก พึงบอกโดย ๓ วิธี คือ (๑) สำหรับผู้เรียนกรรม-
ฐานอยู่โดยปกติ[๒] พึงให้ทำการสาธยาย (ฟังดู) นั่ง ๑ (หรือ)
๒ หน[๓] แล้วจึงให้ (๒) สำหรับผู้อยู่ในสำนักพึงบอกให้ทุกขณะที่
เธอมา (หา) (๓) สำหรับผู้เรียนแล้วใคร่จะไปที่อื่น พึงบอก
อย่าให้ย่อนัก อย่าให้พิสดารนัก

ในกรรมฐานเหล่านั้น ก่อนอื่น เมื่อจะบอกปฐวีกสิณกรรมฐาน
พึงบอกอาการ ๙ นี้ คือ (๑) กสิณโทษ ๔ (๒) การทำกสิณ (๓)
ภาวนานัยแห่งกสิณที่ทำแล้ว (๔) นิมิต ๒ (๕) สมาธิ ๒ (๖)
สัปปายะและอสัปปายะ ๗ (๗) อัปปนาโกศล ๑๐ (๘) วิริยสมตา
(ความสม่ำเสมอแห่งความเพียร) (๙) อัปปนาวิธาน (วิธีเจริญ
อัปปนา) แม้ในกรรมฐานที่เหลือ ก็พึงบอกสิ่งที่ควรแก่กรรมฐาน
นั้นๆ วิธีทั้งปวงนั้นจักมีแจ้งใน (ตอนว่าด้วย) ภาวนาวิธีแห่ง

๑. มหาฎีกาท่านแนะว่า ควรถามตามนัยที่ ๑ ว่า เธอเป็นคนจริตอะไร ดังนี้ก่อน เมื่อเธอตอบว่าไม่ทราบ จึงถามตามนัยอื่นต่อไป (ไม่ใช่นึกจะถามอะไรก็ถามส่งไป)

๒. มหาฎีกาว่า หมายถึงผู้ได้ทำความสั่งสมในกรรมฐานที่ตนมีประสงค์จะถือ โดยสาธยายบ้าง มนสิการบ้างอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นอาจารย์จึงควรให้ลองว่าให้ฟังดู แล้วจึงให้กรรมฐาน

๓. เอกํ เทฺว นิสชฺชา มหาฎีกาแก้ไว้ว่า เอ็ก วา เทฺว วา อุณฺหาสนานิ หมายความว่า นั่งจนอาสนะร้อนหน ๑ หรือ ๒ หน ไม่ใช่นั่นครู่เดียว อาสนะยังไม่ร้อน

ชอบกล สำหรับนี่ก็มาได้กับสำนวนภาษาไทยที่ว่า นั่งจนก้นร้อน ต่างกันแต่วัตถุที่ร้อน ของท่านเป็นอาสนะ ของเราเป็นอวัยวะ

กรรมฐานเหล่านั้น

ก็แล ครั้นกรรมฐานอันอาจารย์บอกอยู่อย่างนี้ พระโยคีนั้น พึงฟังถือเอานิมิตให้ได้ คำว่า " ถือเอานิมิต" หมายความว่า ผูกพันอาการนั้น ๆ เข้าไว้ (ในใจ) อย่างนี้ว่า นี่เป็นบทเบื้องต่ำ นี่เป็นบทเบื้องสูง นี่เป็นเนื้อความแห่งบทนั้น นี่เป็นอธิบาย นี่เป็นคำอุปมา ดังนี้ ด้วยเมื่อพระโยคีฟังโดยเคารพถือเอานิมิตได้อย่างนี้ ย่อมเป็นอันได้ถือเอากรรมฐานด้วยดีแล้ว ภายหลังการบรรลุคุณวิเศษจะสำเร็จแก่เธอเพราะอาศัยกรรมฐานที่ตนถือเอาด้วยดีนั้น หาสำเร็จแก่บุคคลนอกนี้ (ผู้มิได้ถือเอากรรมฐานด้วยดีเช่นนั้น) ไม่แล นี้เป็นคำแสดงความแห่งบทว่า " ถือเอา "นี้

บททั้งหลายเหล่านี้คือ " เข้าไปหากัลยาณมิตรถือเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ที่อนุกูลแก่จริยาของตน " ดังนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้ (กล่าวแก้) ให้พิสดารแล้วโดยอาการทั้งปวง ด้วยกถามรรคเท่านี้แล

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมฐานคหณนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน
ดังนี้

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ (ใน กัมมฐานคหณนิเทศตอนแก้สมาธิภาวนา) ว่า " . . . . อันพระโยคีผู้ ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญสมาธิเสียแล้ว พำนักอยู่ใน วิหารที่เหมาะสม . . . . " ดังนี้ต่อไป

ก่อนอื่น เมื่อพระโยคีผู้ใดอยู่ในวิหารเดียวกันกับพระอาจารย์ มีความผาสุก พระโยคีนั้น เมื่อจะชำระกรรมฐานก็พึงอยู่ในวิหาร นั้นแหละ ถ้า (เมื่ออยู่) ในวิหารนั้นไม่มีความผาสุกไซร้ วิหาร อื่นใดเป็นสัปปายะมีอยู่ในที่ (ไกลแต่วิหารของอาจารย์) ประมาณ คาวุตหนึ่งหรือกึ่งโยชน์ หรือแม้ประมาณถึงโยชน์หนึ่งก็ดี ก็พึง (ไป) อยู่ในวิหารนั้นเถิด ด้วยเมื่อได้อยู่อย่างนั้น ครั้นมีความสนเท่ห์หรือ เกิดความหลงลืมในข้อกรรมฐานที่ตรงไหนก็ดี จะได้ (ลุกขึ้น) ทำวัตรในวิหาร (ที่ตนอยู่) แต่เช้าแล้ว (ออกเดิน) เที่ยวบิณฑบาต (ฉัน) ในระหว่างทาง ไปถึงที่อยู่ของพระอาจารย์ในเวลา (ท่าน) เสร็จภัตกิจพอดี แล้ววันนั้นชำระกรรมฐานในสำนักของพระอาจารย์ เสีย (ให้เสร็จ) วันรุ่งขึ้นก็กราบ (ลา) พระอาจารย์ (เดินทางกลับ) ไป เที่ยวบิณฑบาต (ฉัน) ในระหว่างทาง ยังไม่ทันเหนื่อยก็อาจ มาถึงที่อยู่ของตนได้ ส่วนพระโยคีผู้ใดไม่ได้ที่ผาสุกในที่แม้ (ไกล) ตั้งโยชน์ พระโยคีนั้นพึงตัดข้ออันเป็นขอดทั้งปวงของกรรมฐาน (เสีย ให้ได้)* ทำกรรมฐานที่เนื่องด้วยความนึกหน่วงให้หมดจดดีแล้ว ไป

* มหาฎีกาว่า คำว่า ตัด ในที่นี้หมายความว่าตัดข้อที่เป็นขอดเป็นปม เพราะเข้าใจ ยากออกไป โดยหาความเข้าใจให้ถูกต้องตามที่เป็นจริง ทั้งโดยอรรถ และโดยอธิบาย อย่าให้มีที่เคลือบแคลงเหลืออยู่

ให้ไกล (กว่านั้น) ก็ได้ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญสมาธิเสีย แล้วพำนักอยู่ในวิหารที่เหมาะสมเถิด

[วิหารไม่เหมาะสม]

ในวิหารไม่เหมาะสมและวิหารเหมาะสม ๒ อย่างนั้น วิหารที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิหารไม่เหมาะสม นี้โทษ ๑๘ ประการในคำนั้น คือ

(๑) **มหนฺตตฺตํ** ความเป็นวิหารใหญ่

(๒) **นวตฺตํ** ความเป็นวิหารใหม่ (ยังไม่แล้วดี)

(๓) **ชิณฺณกตฺตํ** ความเป็นวิหารเก่า (ทรุดโทรมแล้ว)

(๔) **ปนฺถสนฺนิสฺสิตฺตํ** ความเป็นวิหารติดทางเดิน

(๕) **โสณฺฑี** วิหารมีตระพังน้ำ

(๖) **ปณฺณํ** วิหารมีไม้ใบ (ที่เป็นผัก)

(๗) **ปุปฺผํ** วิหารมีไม้ดอก

(๘) **ผลํ** วิหารมีไม้ผล

(๙) **ปฏฺฐนียตา** ความเป็นวิหารที่คนทั้งหลายมุ่งมั่น

(๑๐) **นครสนฺนิสฺสิตตา** ความเป็นวิหารติดเมือง

(๑๑) **ทารุสนฺนิสฺสิตตา** ความเป็นวิหารติดป่าไม้

(๑๒) **เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา** ความเป็นวิหารติดที่นา (ของชาวบ้าน)

(๑๓) **วิสภาคานํ ปุคฺคาลนํ อตฺถิตา** ความเป็นวิหารมีบุคคลผู้เป็นวิสภาคกันอยู่

(๑๔) **ปฏฺฏสนฺนิสฺสิตตา** ความเป็นวิหารติดท่า

(๑๕) **ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิตตา** ความเป็นวิหารติดปลายแดน

(๑๖) **รชฺชสีมนฺตรสนฺนิสฺสิตตา** ความเป็นที่วิหารติดที่ระหว่างพรมแดน

(๑๗) **อสปฺปายตา** ความเป็นวิหารไม่เป็นสัปปายะ

(๑๘) **กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ** วิหารที่หากัลยามิตรไม่ได้

วิหารที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิหารไม่เหมาะสม พระโยคีไม่ควรอยู่ในวิหารนั้น เพราะเหตุไร

[มหนฺตตฺตํ]

ก่อนอื่น ในวิหารใหญ่ ภิกษุมากด้วยกันมีฉันทะต่างๆ กันรวมกันอยู่ เธอทั้งหลาย เพราะความที่ผิด (ใจ) กันและกันเลยไม่ (มีใคร) ทำวัตร บริเวณทั้งหลายมีลานต้นโพธิ์เป็นต้น เป็นอันว่าไม่ (มีใคร) กวาดเลย น้ำฉันน้ำใช้ก็ไม่ (มีใครตักมา) ตั้งในวิหารใหญ่นั้น เมื่อเธอ (พระโยคี) คิดว่า จะต้องไปบิณฑบาตในโคจรคาม(เสียที) ถือบาตรจีวรออกไป ถ้าเห็นวัตรยังมิได้ทำก็ดีหม้อน้ำดื่มว่างก็ดี ที่นี้วัตร (นั้น) ก็เป็นการที่เธอต้องทำ น้ำดื่มก็จำต้อง (ตักมา) ตั้ง เธอไม่ทำก็จะต้องอาบัติทุกกฏเพราะวัดเภทเมื่อเธอมัวทำวัตรนั้น (ภัต) กาลก็จะล่วงเลยไป เข้าไป (ถึงหมู่บ้าน) สายมาก เมื่อภิกษา (เขาถวายแก่ภิกษุที่เข้าไปๆ หมด) เสร็จไปแล้วก็จะไม่ได้อะไร (ฉัน) สักอย่าง แม้ว่าเธอไป (พัก

อยู่) ในที่สำหรับเร้น (จิตใจ) ก็ยังจะซัดส่ายได้ด้วยเสียงเอ็ดอึง และการทำ (อะไร) รบกวนกัน) แห่งสามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลาย แต่ในวิหารใหญ่ใด วัตรทั้งปวงเขาทำๆ กันเรียบ แม้การบกวนนอกนั้นเล่าก็ไม่มี ในวิหารเช่นนี้ ถึงเป็นวิหารใหญ่ก็ควรอยู่ได้

[นวตฺตํ]

ในวิหารใหม่ (ยังไม่แล้วดี) การก่อสร้างมีมาก ไม่ทำเขาก็โพทนาเอา แต่ในวิหารใหม่ใด ภิกษุทั้งหลายบอก (เธอ) ว่า " ขอท่านจงทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกข้าพเจ้าจักทำการก่อสร้างเอง " ดังนี้ ในวิหารใหม่เช่นนี้ควรอยู่ได้

[ชิณฺณกตฺตํ]

ส่วนในวิหารเก่า (ทรุดโทรมแล้ว) สิ่งที่จะต้องดูแลมีมาก ไม่ดูแลที่สุดแต่เสนาสนะสำหรับตน เขาก็จะโพทนาเอา มัวดูแลกรรมฐานก็จะเสื่อม*

[ปนฺถสนฺนิสฺสิตฺตํ]

ในวิหารติดทางเดิน คือวิหารติดทางหลวง อาคันตุกะชุมทั้งกลางคืนและกลางวัน เมื่อพวกเขามากันในเวลาวิกาล ก็จำต้องยก

* มหาฎีกาว่า โดยนัยอันกล่าวในวิหารใหม่ แม้ในวิหารเก่านี้ก็ชอบที่เสริมความว่า "แต่ในวิหารเก่าใด ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า (รับรอง) ว่า ขอท่านจงทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกข้าพเจ้าจะดูแลเอง" ดังนี้ ในวิหารเก่าเช่นนี้ควรอยู่ได้

เสนาสนะสำหรับตน (ให้เขาพัก) แล้ว (ตนเอง) ไปอยู่ที่โคนไม้ หรือไม่ก็ที่ลานหิน แม้วันรุ่งขึ้น (ต่อไป) ก็เป็นอยู่อย่างนั้นแหละ เพราะเช่นนี้ โอกาสสำหรับกรรมฐานก็จะไม่มี แต่ในวิหารติดทางเดินใด ความคับคั่งด้วยอาคันตุกะเช่นนั้นไม่มี ก็ควรอยู่ในวิหาร (แม้ติดทางเดิน) นั้นได้

[โสณฺฑึ]

สระโบกขรณีกรุด้วยหิน ชื่อว่า ตระพัง ในวิหารมีตระพังนั้น ชนมากันมากเพื่อ (ตัก) น้ำดื่ม พวกอันเตวาสิกของพระเถระราชกุลุปกะทั้งหลาย ผู้อยู่วัดในพระนคร* ก็จะพากันมาเพื่อประโยชน์ด้วยรชนกรรม (การซักย้อม) เมื่อพวกเธอถามถึงเครื่องใช้มีภาชนะฟืนและรางเป็นต้น ก็จำจะต้องชี้ให้ว่า (สิ่งนั้นๆ อยู่) ที่โน่นๆ การช่วยขวนขวายเป็นประจำย่อมจะมีไปตลอดกาลอย่างนี้

[ปณฺณํ]

ในวิหารใด ใบไม้ที่เป็นผักต่างๆ มีอยู่ เมื่อเธอ (พระโยคี) แม้เรียนกรรมฐานแล้วนั่งพักกลางวันอยู่ในวิหารนั้น พวกหญิงหาผักจะมาร้องเพลงพลางเลือกเก็บใบไม้อยู่ใกล้ๆ ย่อมจะทำอันตรายแก่กรรมฐานด้วยการรบกวนด้วยเสียงอันเป็นข้าศึกต่อกรรมฐานได้

[ปุปฺผํ]

ส่วนวิหารใด กอไม้ดอกนานาพรรณมีดอกบานสะพรั่งอยู่ แม้ในวิหารนั้น ก็ย่อมจะมีอันตราย เช่นนั้นเหมือนกัน

* คำวา ราชกุลุปกะ ในที่นี้ น่าจะหมายความตรงกับพระราชคณะของเรา

[ผลํ]

ในวิหารใด ไม้ผลนานาชนิดเช่นมะม่วง ชมพู่ ขนุนมีอยู่ ในวิหารนั้น พวกคนที่ต้องการผลไม้ก็จะพากันมาขอเมื่อไม่ให้เขาก็โกรธเอา มิฉะนั้นเขาก็ถือเอาโดยพลการ ตอนเย็นเธอเดินจงกรมอยู่กลางวิหารพบเขา (ทำเช่นนั้น)ทักขึ้นว่า " พวกอุบาสก ทำไมพวกท่านทำอย่างนั้นเล่า " เขาก็จะด่าเอาตามชอบใจ (มิหนำ) ซ้ำจะพยายาม(หาเรื่อง) เพื่อมิให้เธออยู่ (ในวิหารนั้น) เสียอีก

[ปฏฺฐนียตา]

ส่วนภิกษุผู้อยู่ในวิหารที่คนทั้งหลายมุ่งมั่น คือที่ชาวโลกแต่งตั้งให้ (ว่าเป็นวิหารวิเศษ) เช่นทักขิณาคิรีวิหารหัตถิกุจฉิวิหารจิตตลบรรพตวิหาร คนทั้งหลายยกให้ว่าเป็นพระอรหันต์ (เขา) ใคร่จะได้ไหว้ (เธอ) ก็มาออกันอยู่ให้รอบไป เพราะเหตุนั้นความผาสุกก็ย่อมจะไม่มีแก่เธอ แต่ (หาก) วิหารนั้นเป็นสัปปายะสำหรับโยคีรูปใดพระโยคีรูปนั้นก็พึงไป (พัก) เสียที่อื่นในตอนกลางวัน ต่อกลางคืนจึงมาอยู่เถิด

[นครสนฺนิสฺสิตตา]

ในวิหารติดเมือง วิสภาคารมณ์ทั้งหลาย* ย่อมมาสู่คลอง (แห่งทวารมีจักษุทวารเป็นต้น) พวกกุมภทาสี (นางทาสตักน้ำ)เล่าก็เดิน

* มหาฎีกาว่า อารมณ์อันเป็นข้าศึก แก่กรรมฐาน ในที่นี้หมายเอาทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ที่กกล่าวถึงพวกุมภทาสีรบกวนนั้นแสดงอนิฏฐารมณ์

หม้อน้ำกระทบกันไป (เดินสวนกัน) มันก็ไม่หลีกทางให้ ข้างพวกเจ้านายก็มาขึงม่านเป็นวงนั่งอยู่กลางวิหาร*

[ทารุสนฺนิสฺสิตตา]

ส่วนวิหารติดป่าไม้ คือเป็นที่มีไม้แห้ง และมีต้นไม้ที่ใช้เป็นเครื่องเรือนได้ พวกหาไม้แห้ง (ไปทำฟืน)จะทำความไม่ผาสุกให้ ดุจพวกหาผักและดอกไม้ที่กล่าวมาในข้อก่อน คนทั้งหลายคิดกันว่าจะต้องตัดไม้ที่มีอยู่ในวิหารมาทำเรือนกันเถิด ก็พากันมาตัดเอาตอนเย็น พระโยคีออกจากเรือนที่ทำความเพียร (ไป) จงกรมอยู่กลางวิหาร เห็นคนเหล่านั้น (ตัดต้นไม้อยู่) ถ้า (เธอ) ทักขึ้นว่า " พวกอุบาสก ทำไมพวกท่านจึงทำอย่างนั้นเล่า " เขาก็จะด่าเอาจนจุใจ (มิหนำ) ซ้ำจะพยายาม (หาเรื่อง) เพื่อมิให้เธออยู่ (ในวิหารนั้น) เสียอีก

[เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา]

ส่วนวิหารใดติดที่นา (ของชาวบ้าน) นาล้อมอยู่รอบ ในวิหารนั้น คนทั้งหลายจะทำลานนวดข้าวเข้าที่กลางวิหารนั่นเอง (แล้ว

* ไม่เข้าใจเลยว่า ท่านพวกคนใหญ่คนโตชาวสีหลจะมาใช้ที่ในวิหารโดยวิธีนั้นเพื่ออะไร หรือจะเป็นอย่างที่เราเล่าสืบกันมาว่า คนโบราณสร้างวัดกันง่าย ๆ ไม่มีเรื่องอะไรก็สร้างวัดไว้ให้ลูกไปวิ่งเล่น พวกเจ้านายชาวสีหลนี่ก็จะเป็นอย่างนั้น ท่านพาลูก ๆ ไปวิ่งเล่นในวัด แต่ท่านเป็นคนใหญ่คนโตจะไปนั่งโทนโท่อยู่อย่างไรได้ ก็ต้องม่านเป็นลับแลเสียหน่อยเช่นนั้นกระมัง

ก็) ตากข้าวที่หน้าวิหาร* ยังทำไม่ผาสุกอย่างอื่นอีกมาก แม้ในวิหารใด มีโภคสมบัติของสงฆ์มาก พวกคนวัดกันฝูงโคของตระกูลทั้งหลาย (มิให้เข้ามาหากินที่วัด) กั้นทางน้ำ (กักน้ำไว้ใช้ในที่ของวัด น้ำก็ไม่ไหลไปสู่นาของชาวบ้าน ต้นข้าวของชาวบ้านก็เหี่ยวแห้ง) คนทั้งหลายพากันถือเอารวงข้าวที่เหี่ยวแห้งไปแสดงแก่สงฆ์ ร้องทุกข์ว่า " พระคุณท่านทั้งหลาย ดูเอาเถิด การกระทำของพวกคนวัดของพระคุณท่าน " เพราะเหตุ (ที่เกิดขึ้น) นั้น (เมื่อสงฆ์ไม่สามารถจะจัดการให้เป็นที่พอใจของพวกเขาได้ เขาก็จะร้องทุกข์ถึงเจ้าถึงนาย ทีนี้) พระโยคีนั้นก็จำต้องไปสู่ทวารพระราชนิเวศน์ หรือประตูบ้านท่านราชมหาอำมาตย์ (ซึ่งเป็นที่รับเรื่องราวร้องทุกข์ เพื่อให้ถ้อยคำแก่เจ้าหน้าที่) แม้วิหารที่มีโภคสมบัติของสงฆ์มากนี้ ก็สงเคราะห์เข้าด้วยวิหารติดที่นาได้เหมือนกัน

[วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา]

ข้อว่า " ความเป็นวิหารมีบุคคลผู้เป็นวิสภาคกันอยู่ " มีวินิจฉัยว่า ในวิหารใด ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นวิสภาค คือ เป็นข้าศึกกันและกันอยู่ (ร่วมกัน) ภิกษุพวกใดทะเลาะกันอยู่ เมื่อพระโยคีห้ามว่า " ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอท่านทั้งหลายอย่าทำอย่างนั้นเลย " ภิกษุ

* ปมุเข สุสฺสยนฺติ ศัพท์ ปมุเข ถ้าแปลว่า "หน้ามุข" เป็นปัญหามาก หน้ามุขอะไรจะกว้างพอตากข้าวได้ และถ้าละลาบละล้วงถึงใช้หน้ามุขเป็นที่ตากข้าว มิเป็นบังอาจเกินไปหรือ ในที่นี้จึงแปลว่า "หน้าวิหาร" ด้วยคิดเห็นว่าหน้าวัดอาจมีลานพอตากข้าวได้

พวกนั้น (กลับ) จะเป็นผู้ว่าเอาว่า " ตั้งแต่ภิกษุถือบังสุกุลรูปนี้มา พวกเรา (กลาย) เป็นคนเสียไปเสียแล้ว[๑]"

[ปฏฺฏสนฺนิสฺสิตตา]

ฝ่ายวิหารใดติดท่าน้ำหรือท่าบก[๒] ในวิหารนั้นพวกคนที่มาทางเรือก็ดี ทางหมู่เกวียนก็ดี เนืองๆ ย่อมจะรบกวนทำความไม่ผาสุกให้ด้วยการออกปากขอโอกาส ขอน้ำดื่ม ขอเกลือ

[ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิตตา]

ส่วนในวิหารติดปลายแดน (พึงทราบว่า) คนทั้งหลาย (ในบ้านปลายแดน) เป็นคนไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัยมีพุทธรัตนะเป็นต้น (แม้หากไม่ทำอันตรายเอา ก็ไม่อุปถัมภ์บำรุง จะอยู่ผาสุกที่ไหน)

[รชฺชสีมนฺตรสนฺนิสฺสิตตา]

ในวิหารติดที่ระหว่างพรมแดน ราชภัย (มัก) จะมี เพราะพระราชาองค์หนึ่งก็ว่าที่ตรงนี้ยังไม่ได้อยู่ในอำนาจของเรา ก็ (มา) ตีเอาที่นั้น ข้างพระราชาอีกฝ่ายหนึ่งก็ว่าที่ตรงนี้ยังไม่ได้อยู่ในอำนาจของ

๑. อรรถาธิบายของมหาฎีกาว่า วิหารนั้นภิกษุทั้งหลายเป็นวิสภาคกัน คือไม่ถูกกัน ระหองระแหงกัน ทะเลาะกัน ทำความไม่ผาสุกแก่เธอผู้เป็นพระโยคาวจร ครั้นขอร้องห้ามปรามเขา เขากลับว่ากระทบกระแทกให้เสียอีก

๒. มหาฎีกาว่า ได้แก่ด่านขนอน เป็นที่เก็บภาษีสินค้าที่มาทางบก (ท่านอากาศยานที่ดอนเมืองเวลานี้ก็นับเป็นท่านบก)

ตน ก็ (มา) ตีเอาที่นั้น ภิกษุนี้ (อยู่) ในวิหารนั้น ลางครั้งก็เที่ยวไปในแว่นแคว้นของพระราชาองค์นั้น ลางคราวก็เที่ยวไปในแว่นแคว้นของพระราชาอีกองค์หนึ่ง* เมื่อเป็นเช่นนั้น ทางการ (อาจ) สำคัญว่าเธอเป็นจารบุรุษ ก็จะทำเอาเธอป่นปี้ไป

[อสปฺปายตา]

ข้อว่า " ความเป็นวิหารไม่สัปปายะ " มีวินิจฉัยว่า " ความที่วิหารได้ชื่อว่า ไม่เป็นสัปปายะ ก็เพราะเป็นที่ชุกชุมไปด้วยอารมณ์ มีรูปเป็นต้นบ้าง เพราะเป็นที่ๆ อมนุษย์หวงแหนบ้าง เรื่อง(ต่อไป) นี้ (เป็นตัวอย่าง) ในความเป็นวิหารที่อมนุษย์หวงแหนนั้น

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในป่า อยู่มายักษิณีตนหนึ่ง (หวังจะล่อให้พระเถระนั้นไปตกเหวตาย ตัวจะได้กินเนื้อพระเถระเป็นภักษาหาร หนแรกมา) ยืนขับร้องขึ้นที่ใกล้ประตูบรรณศาลาของท่าน ท่านออกไปยืน (ดู) ที่ประตู (ไม่เห็นอะไร) มัน (เลื่อนที่) ไปขับร้องขึ้นที่หัวที่จงกรม พระเถระก็ (ตาม) ไป (ดู) ที่หัวที่จงกรม(อีกก็ไม่เห็นอะไร) มัน (เห็นว่าล่อพระเถระออกมาได้สองทอดแล้ว ทีจะได้การ คราวนี้) จึงไปยืนขับร้องขึ้นที่ (ปาก) เหวอันลึกตั้งร้อย

* ตรงนี้ประโยคหน้าท่านใช้ อิตรสฺส ประโยคหลังใช้ เอตสฺส น่าจะเรียงหรือลอกคัดไขว้กันไป ที่ถูก อิตร จะต้องอยู่ประโยคหลังเสมอ ข้างต้นก็เห็นเป็นตัวอย่างอยู่คือ ประโยคหน้า เอโก ราชา ประโยคหลังจึงใช้ อิตโรปิ ในที่นี้แปลตามเห็นว่าถูก

ชั่วคน พระเถระ (ที่จะได้สติ) กลับมาเสีย (ไม่ตามไปอีก) ทีนี้
มัน (เห็นว่าล่อพระเถระไม่สำเร็จดังใจนึก) ก็โลดแล่นมาจับ (ตัว)
ท่าน ร้องตะคอกว่า " เฮ้ยพระ คนเช่นแก (นี่) ข้ากินเสียไม่ใช่
คนหนึ่งสองคนแล้ว*"

[กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ]

ข้อว่า " วิหารที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ " ความว่าในวิหารใด
พระโยคาวจรไม่อาจหาอาจารย์หรือภิกษุปูนอาจารย์ก็ดี อุปัชฌาย์
หรือภิกษุปูนอุปัชฌาย์ก็ดีเป็นกัลยาณมิตรได้ ความไม่ได้กัลยาณมิตร
นั้นในวิหารนั้นมีโทษมากทีเดียว

วิหารที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง พึง
ทราบว่าเป็นวิหารไม่เหมาะสม จริงอยู่ แม้ในอรรถกถาทั้งหลาย
ท่านก็ได้กล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

* เรื่องนี้ท่านเล่าลัดไป ราวกะเรื่องนึกพูดในใจ รู้เรื่องแต่ตัวผู้เดียวก็แล้วกัน ถ้าจะแปลกันเท่าตัวก็รู้สึกว่า คนอ่านจะกลืนยากเต็มที จึงต้องเติมความกันเป็นบรรทัด ๆ ถ้าเติมผิดความจริงไป ก็ขอรับประทานโทษ และยังมีปัญหาอีก ๒ ข้อคือ

๑. มันจับท่านได้แล้วหักคอกินเสีย หรือว่ามีปาฏิหาริย์อะไรเกิดขึ้นทำให้มันต้องปล่อยท่าน ข้อนี้ไม่สามารถจะเดาเติมความอะไรลงไปได้ เพราะไม่มีแนวความจะให้คิด จึงเป็นเรื่องที่ไม่จบเรื่อง

๒. ยักษิณีมันโกรธโลดแล่นาจับตัวท่านจะหักคอกิน มันยังจะใช้คำสุภาพอ่อนน้อมพูดกับท่านว่า ภนฺเต อยู่ละหรือ อย่างดีก็น่าจะใช้คำตรง ๆ ว่า ภิกฺขุ แม้ว่าอาจใช้คำ ภนฺเต แต่ยักษิณีมันคงไม่ใช้เสียงปกติ มันคงใช้เสียงตะคอกแล้วเราจะยังคง
อาจใช้คำ ภนฺเต แต่ยักษิณีมันคงไม่ใช่เสียงปกติ มันคงใช้เสียงตะคอกแล้วเราจะยังคง
แปลตามเคยว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หรือ ท่านเจ้าขา" จะได้กับความจริงละหรือ

[คาถาสรูปโทษ ๑๘]

บัณฑิตรู้จักที่ (อันประกอบด้วยโทษ) ๑๘ อย่าง
คือ อาวาสใหญ่ ๑ อาวาสใหม่ ๑ อาวาสเก่า ๑
อาวาสติดทาง ๑ อาวาสมีตระพังน้ำ ๑ อาวาสมี
ใบ้ไม้ ๑ (ที่ใช้เป็นผักได้) ๑ อาวาสมีไม้ดอก ๑
อาวาสมีไม้ผล ๑ อาวาสที่คนทั้งหลายมุ่งมั่น ๑
อาวาสติดเมือง ๑ อาวาสติดป่าไม้ ๑ อาวาส
ติดนา ๑ กับอาวาสมีภิกษุที่เป็นวิสภาคกันและกัน
อยู่ ๑ อาวาสติดท่า ๑ อาวาสติดชายแดน ๑ อาวาส
ติดที่ระหว่างพรมแดน ๑ อาวาสไม่เป็นที่
สัปปายะ ๑ อาวาสที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ เหล่านี้ (ว่า
เป็นที่ไม่เหมาะสม) ดังนี้แล้วพึงหลีกเสียให้ห่าง
ดุจหลีกทางอันมีภัยปรากฏอยู่ ฉะนั้นเถิด

[ลักษณะวิหารอันเหมาะสม]

ส่วนว่าวิหารใดประกอบด้วยองค์ ๕ มีความเป็นวิหารที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นักแต่โคจรคาม เป็นอาทิ วิหารนี้ ชื่อว่าวิหารเหมาะสมจริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในศาสนานี้เป็นที่ไม่ไกลนักไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่มีเสียงอึกทึก ปราศจากสัมผัสแห่งเหลือบยุง

ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ก็แลเมื่อภิกษุพำนักอยู่ในเสนาสนะนั้น จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นโดยไม่ฝืดเคืองเลย อนึ่ง ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ เป็นพหูสูต ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ย่อมอยู่ในเสนาสนะนั้น ภิกษุเข้าไปหาพระเถระเหล่านั้นตามกาลอันควร ได้สอบถาม (ข้อธรรม ข้ออรรถ) ว่า " ท่านเจ้าข้า บทนี้เป็นอย่างไร " ท่านเหล่านั้นย่อมจะเปิดข้อที่ยังไม่ได้เปิด ทำให้ตื้นข้อที่ยังมิได้ทำให้ตื้น และบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันน่าจะสงสัยได้หลายๆ อย่าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล* "

นี้เป็นความพิสดารในข้อว่า " ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญสมาธิเสียแล้วพำนักอยู่ในวิหารที่เหมาะสม "

[ตัดปลิโพธเล็กน้อย]

พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า " ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อยเสีย " (ต่อไป) พระโยคาวจรผู้ได้อยู่ในวิหารอันเหมาะสมอย่างนี้ ปลิโพธทั้งหลายแม้ที่เล็กน้อยซึ่งเธอมีอยู่ ก็พึงตัดเสียด้วย ปลิโพธเล็กน้อย

* องค์ ๕ นับอย่างไร มหาฎีกาท่านให้นับอย่างนี้ ไม่ไกลนักไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวกเป็นองค์ ๑ กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบ เป็นองค์ ๑ ปราศจากสัมผัสแห่งเหลือบยุง เป็นองค์ ๑ ปัจจัยสี่ไม่ฝืดเคือง เป็นองค์ ๑ มีภิกษุพหุสูตอยู่ด้วย เป็นองค์ ๑

อนึ่ง ศัพท์ โข ปน โหติ ท้ายบท... สิริปสมฺผสฺสํ เกินแน่ เพราะอยู่ในตำแหน่งที่ไม่ตรงควรอยู่ ไม่ช่วยทำความให้ดีขึ้น กลับทำให้เสีย และสอบดูในฉบับบาลีทสกังคุตตร (หน้า ๑๗) แล้ว ไม่มีศัพท์ทั้ง ๓ ต่อท้ายบท สิริปสมฺผสฺสํ จึงควรขีดศัพท์ทั้ง ๓ ออกได้

คืออะไรบ้าง คือ ผมยาว เล็บยาวแลขน (คือขนจมูกหนวดเครา) ยาว พึงโกนเสีย พึงทำทัฬหีกรรม (ปะ ดาม) หรือตุนนกรรม (ชุน) ในจีวรเก่าๆหรือว่าจีวร (สี) หมองไปก็ย้อมเสีย ถ้าสนิมในบาตรมี ก็พึงระบมบาตรเสีย เครื่องเสนาสนะมีเตียงตั่งเป็นต้นก็พึงทำเสียให้สะอาด

นี้เป็นพิสดารในข้อว่า " ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อยเสีย "

[วิตถารกถาแห่งภาวนาวิธี]

คำพรรณนา (ต่อไป) นี้เป็นคำกล่าวอย่างพิสดารในข้อว่า " อย่าทำภาวนาวิธีทั้งปวงให้เสื่อมไป บำเพ็ญขึ้นเถิด " นี้ โดยกล่าวภาวนาวิธีแห่งกรรมฐานทั้งหมด จับปฐวีกสิณเป็นต้นไป ณ กาลบัดนี้

[ปฐวีกสิณ]

ความพิสดารว่า ภิกษุผู้ตัดปลิโพธเล็กน้อยเสียได้อย่างนี้แล้ว กลับจากบิณฑบาต หลังอาหาร บรรเทาความเมาอาหารแล้ว นั่งอย่างสบาย[๑] ในโอกาสที่สงัด พึงถือเอานิมิตในดินที่แต่งขึ้นหรือไม่แต่งก็ได้ จริงอยู่ ข้อนี้พระโบราณาจารย์[๒] ก็ได้กล่าวไว้ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาปฐวีกสิณ ถือเอานิมิตในดิน[๓] ที่แต่งขึ้น หรือ

๑. นั่งอย่างสบาย (สุขนิสินฺน) ในที่นี้ มหาฎีกาท่านเกรงว่าคนจะเข้าใจผิดไปว่านั่งอย่างไรก็ได้ ท่านจึงกำชับว่านั่งสบายอย่างนั่งกรรมฐาน คือขัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรง

๒. ตายนัยมหาฎีกาท่านว่า วุตฺตญฺเหตํ โปราณฏฺฐกถายํ

๓. บท ปฐวิยํ นี้ มหาฎีกาท่านว่า แม้รูปเป็นอิตถีลิงค์ แต่เพ่งมณฑลศัพท์ (คือเป็นดินสัณฐานกลมมีกำหนด มิใช่ดินกว้างใหญ่หากำหนดมิได้) จึงนับเอาเป็น นํปุสกลิงค์ เท่ากับ ปฐวีมณฺฑเล เพราะฉะนั้น ศัพท์วิเสสนะข้างหลัง จึงมีรูปเป็นนุปํ. เป็นแถวไป คือ กเต วา อกเต วา สานฺตโก โน อนนฺตเก ฯ เป ฯ

มิได้แต่งขึ้นก็ตาม (แต่ต้อง) เป็นดินมีที่สุด คือมีกำหนด สัณฐานกลม ชักวงรอบได้ มิใช่ (กว้างใหญ่จน) ไม่มีที่สุด คือไม่มีกำหนดสุด สัณฐานไม่กลม ชักวงรอบไปไม่ได้ ขนาดเท่ากะโล่หรือเท่าชามอ่าง[๑] เธอทำนิมิตนั้นให้ขึ้นดี[๒] กำหนดจดจำไว้อย่างดี ครั้นเธอทำนิมิตนั้นให้ขึ้นดี กำหนดจดจำไว้อย่างดีแล้ว จะเป็นผู้เห็นอานิสงส์ มีความสำคัญ (ในปฐวีนิมิต) ว่าเป็นดวงแก้วแล้วตั้งความยำเกรง (ในนิมิตนั้นด้วยเห็นเป็นสำคัญไม่ปล่อยให้เสื่อมไปเสีย) รัก (นิมิตนั้น) อยู่ ผูกจิตไว้มั่นในอารมณ์ (คือนิมิตที่ขึ้นดี) นั้น เธอสงัดจากกามทั้งหลายทีเดียว ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ " ดังนี้

พระโยคาวจรผู้ใดเคยบวชในพระศาสนาหรือว่าบวชเป็นฤษี ทำจตุกฌาน หรือ ปัญจกฌานในปฐวีกสิณให้เกิดมาแล้วแม้ในอดีตภพ นิมิตในดินที่มิได้แต่ง (ดังกล่าว) ในคำอรรถกถาโบราณนั้น คือใน

๑. มหาฎีกาว่า ในคำของพระโบราณาจารย์นี้ท่านประสงค์ว่า สุปปะ กับสราวะนั้น ขนาดเท่ากัน ทั้งสองอย่างนั้นไม่ใหญ่นัก พอเป็นฝาปิดตุ่มได้ (จาฏิปิธานปฺปโหนก) อาศัยนัยนี้จึงแปล สุปปะ ว่า กะโล่ แปล สราวะ ว่า ชามอ่าง เพราะของสองอย่างนี้ขนาดไล่เลี่ยงกันและเคยเห็นคนใช้ของสองอย่างนี้เป็นฝาปิดตุ่มจริง ๆ ด้วย

สุปปะ แปลว่ากระด้งก็ได้ แต่ต้องเป็นกระด้งขนาดย่อม ซึ่งพอ ๆ กับกะโล่ เพราะถ้าเป็นกระด้งขนาดใหญ่ที่ใช้ฝัดข้าว อาจเหลือตาไป ส่วย สราวะ แปลว่า ขัน ก็ได้ เห็นจะต้องหมายถึงขันโอ หรือขันสาครขนาดกลาง ๆ จะไม่เล็กถึงขันจอก เพราะมหาฎีกาท่านว่าอาจารย์ลางเหล่ากำหนดขนาด สราวะ ว่า ประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ส่วน สุปปะ โตกว่านั้น แถมลางอาจารย์ว่า ทำวงกสิณขนาดเท่าร่มก็ได้

๒. ตํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ กาโรติ มหาฎีกาท่านว่า ลืมตาดูจนถือเอานิมิตในดินนั้นได้แล้ว หลับตานึกดูนิมิตนั้นปรากฏเหมือนในขณะลืมตาดูเมื่อใด เมื่อนั้น ชื่อว่า สุคฺคหิตํ กโรติ ตามอธิบายนี้ ก็คือว่าทำให้เป็นอุคคหนิมิตนั่นเอง

ที่ (ดิน) ที่เขาไถแล้วหรือในที่วงกลมแห่งลานนวดข้าว ย่อมเกิดขึ้นได้แก่พระโยคาวจรผู้มี (ภาวนามัย) บุญ ผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย (แห่งภาวนา) เห็นปานนั้น ดุจพระมัลลกเถระ

ได้ยินว่า เมื่อท่านองค์นั้น (เพ่ง) ดูที่ (ดิน) ที่เขาไถแล้ว นิมิตขนาดเท่าที่ (ที่ดูเห็น) นั้นได้เกิดขึ้น ท่านขยายนิมิตนั้น ยังปัญจกฌานให้เกิดแล้วเจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐาน ได้บรรลุพระอรหัต

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใดมิได้ทำบุญญาธิการไว้อย่างนั้น พระ-โยควจรผู้นั้นอย่าพึงทำกรรมฐานวิธีที่เรียนมาในสำนักของอาจารย์ให้ผิดไป เว้นกสิณโทษ ๔ ประการเสีย แต่ง (วง) กสิณขึ้นเถิด ก็โทษแห่งปฐวีกสิณมี ๔ เนื่องด้วยความปนกันแห่งดินสีเขียว ดินสีเหลือง ดินสีแดง และดินสีขาว[๑] เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรอย่าถือเอาดิน (เหนียว) อันมีสี (เป็นโทษ) มีสีเขียวเป็นอาทิ พึงแต่ง (วง) กสิณด้วยดิน (เหนียว) มีสี (ผ่อง) ดังสีอรุณ เช่นกับดินในท้องคงคา[๒] ก็แล (วง) กสิณนั้นไม่ควรแต่งในที่เป็นที่สัญจรไปมาแห่งอนุปสัมบันทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้นในกลางวิหาร แต่ควรแต่งในที่มิดชิดทางท้ายวิหาร เป็นเงื้อมเขา หรือบรรณศาลาก็ดี

๑. ตามนัยฎีกาดูเหมือนจะว่า ปนกันโดยนำดินต่างสีมาปะติดกันเข้ากลายเป็นดินหลายสีก็ดี ปนกันโดยนำดินต่างสีมาคลุกขยำเข้ากันกลายเป็นดินสีอะไรไปอีกก็ดี
๒. มหาฎีกาท่านว่า ท่านได้ทราบมาว่า ในสีหลทวีปมีแม่น้ำสายหนึ่งชื่อ โรวนคงคา ดินทางตลิ่งพังของแม่น้ำนั้นเป็นดินสี (ผ่อง) ดังสีอรุณ คำที่ว่านี้ หมายเอาดินในแม่น้ำนั้น (หาใช่แม่คงคาในชมพูทวีปไม่)

ทำเป็นชนิดเคลื่อนที่ได้ก็ได้ เป็นชนิดตั้งอยู่กับที่ก็ได้

[วิธีแต่งวงกสิณชนิดเคลื่อนที่ได้]

ใน (วง) กสิณ ๒ ชนิดนั้น ชนิดเคลื่อนที่ได้ พึงผูกท่อนผ้าเก่า หรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนก็ได้ เข้าที่ไม้ (สะดึง) ๔ อันแล้ว เอาดินที่เก็บรากหญ้า ก้อนกรวด และทราย (หยาบ) ออกแล้ว ขยำดีแล้วมาฉาบแต่งให้เป็นแผ่นกลมได้ขนาดดังกล่าวมาแล้วลงในท่อนผ้าเก่าหรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนที่ตรึงไว้นั้น (วง) กสิณชนิดเคลื่อนที่ได้นั้น เวลาจะบริกรรม พึงวางราบลงที่พื้นแล้วจึง (เพ่ง) ดู

[วิธีแต่งวงกสิณชนิดตั้งอยู่กับที่]

(วง) กสิณชนิดตั้งอยู่กับที่ พึงตอกหลักเข้าหลายๆ อันลงที่พื้นดิน โดยอาการแห่งฝักบัว (คือตอกให้ข้างล่างสอบข้างบนผายโดยรอบ สัณฐานดังฝักบัว) แล้วตรึง (หลักเหล่านั้นให้ติดกัน) ด้วยเถาวัลย์ แต่ง (เป็นโครง) ขึ้น° ผิว่าดิน (ในที่) นั้นไม่พอ พึงใช้ของอื่นรองข้างล่างแล้ว จึงแต่งกสิณให้มีสัณฐานกลม กว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ด้วยดินสีอรุณที่ชำระดีแล้วลงข้างบน อันที่จริงคำว่า " ขนาดเท่ากะโล่ หรือขนาดเท่าชามอ่าง " (นั้น) พระ-โบราณจารย์กล่าวหมายเอาประมาณ (๑ คืบ ๔ นิ้ว) นี้นั่นเอง ส่วนคำว่า " เป็นดินมีที่สุด มิใช่ (กว้างใหญ่จน) ไม่มีที่สุด "

๑. การแต่งกสิณชนิดนี้เห็นจะต้องมีกัปปิยการกช่วยทำ เพราะมีการขุดดินและตัดเถาวัลย์ ?

เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อตัดตอน (ขนาด) ปฐวีนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรแต่งวงกสิณให้ได้กำหนดขนาด ดังกล่าวนั้นแล้ว อย่าใช้เกรียงไม้เพราะมันทำให้เกิดสีที่แตกต่างกัน (คือสีที่เป็นโทษ[๑]) พึงใช้เกรียงหินปาด (ดิน) ทำให้เรียบเช่นหน้ากลองแล้วกวาดสถานที่นั้นเสีย (ให้เตียน) ไปอาบน้ำแล้วจึงมานั่งที่ตั่งอันตั้งไว้เรียบร้อยแล้ว มีเท้าสูงประมาณคืบ ๔ นิ้ว ซึ่งจัดไว้ตรงจุดที่มีระยะ ๒ ศอกคืบแต่วงกสิณ เพราะเมื่อนั่งไกลกว่านั้น กสิณจะไม่ชัด ใกล้กว่านั้น กสิณโทษจะปรากฏ[๒] อนึ่ง ผู้นั่งสูงไป จะต้องโน้มคอลงดู (นานเข้าคอจะปวด) นั่งต่ำไป (จะต้องคุกเข่าขึ้นดู นานเข้า) เข่าจะปวด[๓] เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงนั่งตามนัยที่กล่าวนั้นแล้ว พิจารณา

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรค พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๘๒ ที่ใช้เป็นต้นฉบับแล ตรงนี้เป็น รุกฺขปณฺณิกาย (วิสภาควณฺณํ สมุฏฺฐเปติ..) แต่ในมหาฎีกา (พิมพ์ครั้งแรก ๒๔๖๘ หน้า ๒๐๙) เบน รุกขปณฺณิกา (ปฐมาวิภัติ) เห็นว่าปาฐะในมหาฎีกาถูก เพราะสมุฏฺฐาเปติ ต้องเป็นกิริยาของ รุกฺขปณฺณิกา ๆ เป็นเหตุกัตตา จึงแปลเอาความได้

อนึ่ง มหาฎีกาท่านว่า เกรียงไม้ที่ทำให้เกิดสีเป็นสีวิภาคแก่ดินสีอรุณนั้น เป็นแต่ไม้ลางชนิด (ที่มียางมาก) เช่นไม้ที่ท่านเรียกว่า กุจันทนะ (แปลว่าไม้จันทน์อย่างเลวกระมัง) ส่วนเกรียงทำด้วยไม้ปกติก็ใช้ได้เหมือนดังเกรียงหิน (คือไม่ทำให้ดินเกิดสี)

๒. กสิณโทษในที่นี้ ไม่ใช่อย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว มหาฎีกาท่านว่ารอยอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งนั่งห่างพอสมควรย่อมมองไม่เห็น แต่ถ้านั่งใกล้เพ่งดูเขาจะเห็น เช่นรอยฝ่ามือ (ซึ่งอาจหลงตาเวลาแต่งเติมอยู่)

๓. ชนฺนุกานิ รุชฺฌนฺติ (รุชฺชนฺติ ?) เมื่อนั่งสูงกว่าวงกสิณ ท่านบอกว่าจะต้องโน้มคอลงดู ครั้นนั่งต่ำกว่า แทนที่ท่านจะบอกว่าต้องแหวนคอดู กลับบอกว่าเข่าจะปวด ถ้าเช่นนั้นคงจะไม่ใช่แหวน เพราะถ้าแหวนก็ต้องปวดคอ เมื่อปวดเข่าจะต้องเป็นคุกเข่าขึ้นดู คุกเข่าอยู่นานเข้ามันก็ต้องปวดเข่าอยู่เอง ก็การนั่งเพ่งกสิณนั้น ท่านก็ให้นั่งตามแบบ คือนั่งขัดสมาธิตั้งกายตรง เมื่อต้องมานั่งหย่งโย่หยกเช่นนั้น ก็เป็นนั่งผิดแบบ ไม่น่าจะให้มีขึ้น

เห็นโทษในกามทั้งหลาย โดยนัย (พระบาลี) ว่า กามทั้งหลายมีคุณน่ายินดีน้อย ดังนี้เป็นอาทิ (จน) เกิดความพอใจในเอนขัมมะ[๑] อันเป็นเครื่องสลัดกามออกไป เป็นอุบายก้าวล่วงสรรพทุกข์ ยังปีติและปราโมชให้เกิด ด้วยระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีความเคารพเกิดขึ้นในข้อปฏิบัติ ด้วยคิดเห็นว่า " เอนขัมมปฏิทานี้นั้นเป็นทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งปวงปฏิบัติกันมาแล้ว (จน) บัดนี้ " ปลูกความอุตสาหะขึ้นด้วยความหวังว่า " เราจะต้องเป็นผู้มีส่วนแห่งรสของปวิเวกสุข ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้ " ดังนี้แล้วลืมตาดูโดยอาการพอดี (เพ่งดู) ถือเอานิมิตภาวนาไป เพราะผู้เหลือกตา (ดู) ตาจะเมื่อย และดวงจะปรากฏเกิน (จริง) ไปด้วย โดยวิธีนั้น นิมิต (แท้)ก็จะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ ผู้หรี่ตา (ดู) ดวงจะไม่ชัด ซ้ำจิตก็จะหดหู่ไปเสียด้วย แม้โดยวิธีอย่างนี้ นิมิต (แท้) ก็ไม่เกิด(เหมือนกัน) เพราะเหตุนั้น ต้องลืมตาโดยอาการพอดี (เพ่งดู) ถือเอานิมิตภาวนาไป ดุจดูนิมิตแห่งหน้า (ของตน)ที่หน้าแว่น ฉะนั้น ไม่ต้องพิจารณาสี ไม่ต้องใส่ใจถึงลักษณะ (แห่งปฐวีนิมิตนั้น[๒]) แต่ว่าจะทิ้งสีเสียก็ไม่ได้ พึงทำให้มันเป็นสิ่งเสมอกันกับที่อาศัย (ของมัน

๑. เนกขัมมะ ในที่นี้ มหาฎีกาว่าได้แก่ฌาน

๒. มหาฎีกาว่า คนที่ดูเงาหน้าของตนในแว่นนั้นย่อมไม่เหลือกตา ไม่หรี่ตา ไม่พิจารณาสีของแว่น ทั้งไม่ได้ใส่ใจถึงลักษณะของแว่นด้วย แต่ใช้ตามองดูพอดีเห็นแต่เงาหน้าของตนเองเท่านั้น ฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้น เพ่งดูปฐวีกสิณด้วยอาการพอดี ขวนขวายแต่ถือจะเอานิมิตเท่านั้น ไม่พะวงถึงสีและลักษณะ

คำว่าลักษณะท่านหมายเอาลักษณะของปฐวีธาตุ คือความแค่นแข็ง

คือนึกเสียว่า สีนั้นเป็นอันเดียวกับดินซึ่งเป็นที่อาศัยของมัน แยกกันไม่ออก) ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม (คือโลกโวหาร) มนสิการไปโดยอุสทโวหาร (คือ คำที่ขึ้นปาก พูดกันมาก) บรรดาชื่อของดินทั้งหลาย เช่น ปฐวี มหี เมทนี ภูมิ วสุธา วสุนฺธรา พระโยคาวจรชอบชื่อใด ชื่อใดเป็นคำอนุกูลแก่สัญญา(คือช่วยให้กำหนดจดจำง่าย) สำหรับเธอ ก็พึงว่าชื่อนั้น ก็แต่ว่าชื่อคือ ปฐวี นั่นแหละเด่น เพราะฉะนั้น พึงภาวนาว่า ปฐวี ปฐวี โดยเป็นชื่อเด่นอย่างเดียวเถิด พึงลืมตาดูพักหนึ่งแล้วหลับตานึกหน่วงดูพักหนึ่ง (สลับกันไป) อุคคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้นเพียงใด พึงภาวนาโดยนัยนั้นแลเพียงนั้น แม้ ๑๐๐ พัก ๑,๐๐๐ พัก แม้ยิ่งกว่านั้นก็ดี เมื่อเธอภาวนาไปอย่างนั้น ในขณะใดหลับตานึกหน่วงดู นิมิตมาสู่คลอง (แห่งมโนทวาริกชวนะ) ดุจในเวลาลืมตา ในขณะนั้นชื่อว่าอุคคหนิมิตเกิดแล้ว ตั้งแต่เวลาที่อุคคหนิมิตนั้นเกิดแล้วไปไม่พึงนั่งในที่นั้น พึงเข้าไปสู่ที่อยู่ของตนแล้วนั่งในที่อยู่ของตนนั้นภาวนา (ต่อไป)[๑]

อนึ่ง เพื่อแก้ความชักช้าด้วยการที่ต้องล้างเท้า ต้องการรองเท้าชั้นเดียวคู่ ๑ และไม้เท้าอัน ๑ สำหรับเธอ เผื่อถ้าสมาธิที่ยังอ่อน (นั้น) เสื่อมไปด้วยเหตุอันเป็นอสัปปายะอะไร ๆ ก็ดี เธอจะได้

๑. มหาฎีกาว่า ถ้าเมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้ว ยังดูวงกสิณ ภาวนาอยู่อีก ปฏิภาคนิมิตก็ไม่เกิด แล้วนั่งอยู่ใกล้เช่นนั้นก็อดดูไม่ได้ ท่านจึงแนะให้ย้ายที่เสีย

สวมรองเท้าถือไม้เท้า[๑]ไปที่ (ที่วงกสิณตั้งอยู่) นั้น ถือเอานิมิต[๒] (ได้แล้วกลับ) มานั่งตามสบาย ภาวนา (สืบไป) พึงนึกเหนี่ยว (นิมิต) แล้วๆ เล่าๆ ทำให้เป็นตักกาหตะ (นึกมาได้) วิตตักกาหตะ (นึกมาให้เป็นต่างๆ ได้)[๓] เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้นนิวรณ์ทั้งหลายจะราบลง กิเลสทั้งหลายจะระงับลงได้โดยลำดับ จิตจะตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น

[ความต่างกันแห่งอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต]

(ต่อไป) นี้ เป็นความต่างแห่งอุคคหนิมิตที่กล่าวมาก่อน และปฏิภาคนิมิตนี้ ในคำที่กล่าวมานั้น

ในอุคคหนิมิต กสิณโทษยังปรากฏอยู่[๔] (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตเป็นราวกะว่าทำลายอุคคหนิมิตออกมาปรากฏเป็นนิมิตที่บริสุทธิ์ดีกว่าอุคคหนิมิตนั้น ๑๐๐ เท่า ๑,๐๐๐ เท่า ดุจแผ่นแว่นที่นำออกจากถุง[๕] ดุจ

๑. มหาฎีกาว่า ให้ใช้รองเท้าชั้นเดียว เพื่อไม่ให้มีเสียงเมื่อเดิน ให้ใช้ไม้เท้าด้วยเพื่อป้องกันอันตราย (อันตรายอะไรป้องกันด้วยไม้เท้า สุนัขกระมัง ?)

๒. น่าจะเข้าใจว่า ย้ายที่มาแล้ว อุคคหนิมิตอาจเสื่อมไปเสีย จึงกลับไปเพ่งใหม่ จนอุคคหนิมิตเกิดอีกแล้วจึงกลับ เมื่อกลับมาถึงที่ ควรจะได้เข้าที่นั่งเจริญนิมิตต่อไปโดยเร็ว ท่านจึงแนะนำให้สวมรองเท้าเดินไปมา จะได้ไม่ต้องเสียเวลาล้างเท้า

๓. มหาฎีกาท่านอธิบายลึกไป ไม่เข้าใจของท่าน จึงขอคิดเอาใหม่ว่า ตักกาหตะ นั้น คือ นิมิตที่ติดตาอย่างสนิท หลับตานึกดูเป็นมาทันที ก็หมายถึงอุคคหนิมิตนั่นเอง ส่วนวิตักกาหตะ วิเศษขึ้นไปอีก คือนึกให้นิมิตแปลกไปจากเดิม เช่นขยายใหญ่ขึ้น หรือย่อให้เล็กลงโดยไม่ผิดส่วนได้ก็คือว่าเกิดปฏิภาคนิมิตนั่นเอง

๔. กสิณโทษ ก็หมายความอย่างที่เคยว่ามาแล้ว คือ รอยอะไรต่างๆ เช่น รอยนิ้ว รอยฝ่ามือ

๕. เห็นจะหมายความว่า แว่นเขาขัดดีแล้วเก็บไว้ในถุง เมื่อจะใช้ นำออกจากถุงใหม่ๆ ใสสะอาดยิ่งนัก

เปลือกสังข์ที่ขัดอย่างดีแล้ว ดุจดวงจันทร์ออกจากกลุ่มพลาหก ดุจฝูงนกยาง (ขาว บินอยู่) หน้าเมฆ (ดำ) แต่ว่านิมิตนั้นหาได้เป็นสิ่งที่มีสีสัณฐานไม่ เพราะถ้ามันเป็น (สิ่งมีสีสัณฐาน) เช่นนั้นไซร้ มันก็จะพึงเป็นสิ่งที่รู้ได้ทางจักษุ เป็นของหยาบ ลูบคลำได้ เข้าลักษณะ ๓ ได้[๑] แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น แท้จริงมันเป็นสิ่งที่เกิดแต่สัญญา (ในภาวนา) เพียงเป็นอาการที่ปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิเท่านั้นเองแหละ ก็แลตั้งแต่เวลาที่ปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ทั้งหลายก็เป็นอันถูกข่มราบไป กิเลสทั้งหลายก็ระงับเรียบไป จิตเป็นอันตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิแท้แล

[สมาธิ ๒ ต่างกัน]

ก็สมาธิมี ๒ คือ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ จิตเป็นสมาธิด้วยอาการ ๒ ในอุปจารภูมิอย่าง ๑ ในปฏิลาภภูมิอย่าง ๑ ใน ๒ ภูมินั้น ในอุปจารภูมิ จิตเป็นสมาธิด้วยการละนิวรณ์ เป็นปฏิลาภภูมิ จิตเป็นสมาธิด้วยความปรากฏแห่งองค์ (ฌาน) ส่วนข้อที่ทำให้ต่างกันแห่งสมาธิ ๒ อย่าง (นั้น) ดังนี้ ในอุปจาร องค์ทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง เพราะความที่องค์ทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง (แม้) เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตจึงถือเอานิมิตเป็นอารมณ์ได้พักหนึ่ง ก็ตกสู่ภวังค์เสียพักหนึ่งๆ (ยังขึ้นๆ ตกๆ) เปรียบเหมือนเด็กอ่อนเขาพยุงขึ้นยืน (ตั้งไข่) ก็ล้มร่ำไป ฉะนั้น ส่วนในอัปปนา องค์

๑. ติลกฺขณพฺภาหตํ มหาฎีกาไม่แน่ใจ แก้ไว้ ๒ นัย คือหมายถึงสังเขตลักษณะ ๓ หรือสามัญลักษณะ ๓ ก็ได้

ทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว เพราะความที่องค์ทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว เมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตตัดภวังค์วาระเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่ คือเป็นไปตามทางกุศลชวนะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวันทีเดียว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พึงยืนอยู่ทั้งวันก็ได้ฉะนั้นแล ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น อันการทำปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุปจารสมาธินั้นให้เกิดขึ้นได้เป็นการยากยิ่ง เพราะฉะนั้น ถ้าพระโยคาวจรอาจทำนิมิตนั้นให้เจริญ (จน) บรรลุอัปปนา โดยบัลลังก์เดียวนั้นได้ไซร้ นั่นเป็นการดีถ้าไม่อาจไซร้ ดังนั้นเธอพึงเป็นผู้ไม่ประมาทรักษานิมิตนั้นไว้ ดังนางแก้วรักษาครรภ์อันเกิดแต่พระเจ้าจักรพรรดิฉะนั้นเถิด ด้วยเมื่อรักษานิมิตไว้ได้อย่างนี้ ความเสื่อมแห่งฌานที่ได้แล้วย่อมไม่มี (แต่) เมื่อการรักษาไม่มี ฌานที่ได้ๆ แล้วก็ย่อมเสื่อมไป

[วิธีรักษานิมิต]

นี้เป็นวิธีรักษา ในการรักษานิมิตนั้น (คือ)

พระโยคาวจรพึงเว้น ๗ สิ่ง คืออาวาส (ที่อยู่)
โคจรคาม การพูดคุย บุคคล โภชนะ ฤดู
อิริยาบถ เหล่านี้ที่เป็นอสัปปายะเสีย พึงเสพ
๗ สิ่ง (นั้น) ที่เป็นสัปปายะเถิด ด้วยเมื่อ
พระโยคาวจรใดๆ ก็ดี ปฏิบัติได้อย่างนั้น
อัปปนาย่อมจะ (เกิด) มีโดยกาลไม่นานเลย
แล

[อาวาส]

พึงทราบวินิจฉัยในบทมาติกาเหล่านั้น ดังนี้ เมื่อพระโยคาวจรนั้นอยู่ในอาวาสใด นิมิตที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นก็ดีที่เกิดแล้วเสื่อมหายไปเสียก็ดี สติที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่นด้วย จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิก็ไม่เป็นสมาธิด้วย อาวาสนี้นับเป็นอสัปปายะ เมื่อเธออยู่ในอาวาสใด นิมิตเกิดและถาวรด้วย สติก็ตั้งมั่น จิตก็เป็นสมาธิ ดุจพระปธานิยติสสเถระผู้อยู่ ณ นาคบรรพต อาวาสนี้นับเป็นสัปปายะ เพราะเหตุนั้น ในวิหารใด อาวาส (ที่อยู่) มีหลายแห่งพระโยคาวจรพึง (ลอง) อยู่ในอาวาสเหล่านั้นแห่งละ ๓ วัน จิตของเธอเป็นเอกัคคะ (ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว)ในอาวาสแห่งใด ก็อยู่ในอาวาสแห่งนั้นเพราะความที่มีอาวาสเป็นสัปปายะแท้ๆ ภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้อยู่ในถ้ำจูฬนาคในตัมพปัณณิทวีป ถือเอากรรมฐาน (บำเพ็ญอยู่) ในถ้ำจูฬนาคนั้นแหละได้บรรลุพระอรหัต (ทั้งหมด) ส่วนพระอริยบุคคลเบื้องต่ำมีพระโสดาบันเป็นอาทิ และท่านผู้ได้อริยภูมิในที่อื่นแล้ว (มา) บรรลุพระอรหัตในถ้ำจูฬนาคนั้นคณนามิได้ แม้ในอาวาสสัปปายะแห่งอื่นๆ เช่นจิตตลบรรพตวิหาร ก็เช่นกัน

[โคจรคาม]

ส่วนโคจรคาม พึงทราบดังนี้ โคจรคามใดมีอยู่ในที่ไม่ไกลนักไม่ใกล้นักในระยะประมาณโกสะกึ่ง* แต่เสนาสนะทางทิศเหนือ หรือ

* มหาฎีกาว่า ประมาณ ๑,000 ชั่วธนู

ทางทิศใต้[๑] เป็นที่มีภิกขาสมบูรณ์หาง่าย โคจรคามนั้นนับเป็นสัปปายะ ตรงกันข้ามนับเป็นอสัปปายะ

[การพูดคุย]

บทว่า การพูดคุย มีความว่า ถ้อยคำที่นับเนื่องในติรัจฉานกถา ๓๒ จัดเป็นอัสปปายะ เพราะมันเป็นไปเพื่อความอันตรธานแห่งนิมิตของเธอ ถ้อยคำที่อิงกถาวัตถุ ๑๐ จัดเป็นสัปปายะ แม้ถ้อยคำอิงกถา-วัตถุนั้นเล่า ก็พึงพูดแต่พอประมาณ

[บุคคล]

แม้บุคคลที่เป็นผู้ไม่พูดติรัจฉานกถา ถึงพร้อมด้วยสีลาทิคุณ ซึ่งพระโยคาวจรได้อาศัยแล้ว เป็นเหตุให้จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิย่อมจะเป็นสมาธิบ้าง จิตที่เป็นสมาธิแล้วจะตั้งมั่นยิ่งขึ้นบ้าง เช่นนี้เป็นสัปปายะ ส่วนบุคคลผู้มากไปด้วยการทำกายให้มั่นคง๒ มักพูดติรัจฉาน-กถา เป็นอสัปปายะ เพราะว่าเขามีแต่จะทำให้เธอเศร้าหมอง ดุจน้ำโคลนทำน้ำใสให้ขุ่นไปฉะนั้นและเพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น สมาบัติย่อมเสื่อม ดุจสมาบัติของภิกษุหนุ่มผู้อยู่ ณ โกฏิบรรพต (วิหาร) เสื่อมเพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น ฉะนั้น จะกล่าวอะไรถึงนิมิตเล่า

๑. มหาฎีกาให้อรรถาธิบายว่า ที่ท่านแนะนำให้เลือกโคจรคามที่อยู่ทางทิศเหนือหรือทิศเหนือหรือทิศใต้ แห่งที่อยู่ของตนนั้น ก็เพื่อไม่ต้องหันหน้าสู้ตะวันในเวลาเดินไปมา

๒. มหาฎีกาว่า คือแทนที่จะมุ่งทำความตั้งมั่นทางจิต กลับไปสนใจทำความมั่นคงทางกาย ซึ่งมหาฎีกาให้อรรถาธิบายว่า ขวนขวายแต่ปรนปรือร่างกาย ดังบาลีที่หมายเอาข้อนี้กล่าวไว้ว่า บริโภคจนเต็มท้องตามที่ต้องการแล้วประกอบความสุขในการนอนอยู่เป็นประจำ

[โภชนะ และ ฤดู]

ส่วนโภชนะ สำหรับลางคนรสหวาน ลางคนก็รสเปรี้ยว เป็นสัปปายะ แม้ฤดู ลางคนก็หนาว ลางคนก็ร้อน เป็นสัปปายะ เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรเสพโภชนะใดก็ดี ฤดูใดก็ดี ความผาสุกย่อมเกิดมี (จิตของเธอ) ที่ยังไม่เป็นสมาธิย่อมเป็นสมาธิ หรือว่าจิตที่เป็นสมาธิแล้วย่อมตั้งมั่นยิ่งขึ้นก็ดี โภชนะนั้นและฤดูนั้นนับเป็นสัปปายะ โภชนะนอกนี้และฤดูนอกนี้นับเป็นอสัปปายะ

[อิริยาบถ]

ในอิริยาบถทั้งหลายเล่า ลางคน จงกรม เป็นสัปปายะ ลางคนก็นอน ยืน นั่ง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสัปปายะ* เพราะฉะนั้น พึงลองดู (สัก) ๓ วัน ดุจลองดูอาวาส (ที่กล่าวแล้ว) นั้น ในอิริยาบถใด จิต (ของพระโยคาวจร) ที่ยังไม่เป็นสมาธิเป็นสมาธิขึ้นก็ดี จิตที่เป็นสมาธิแล้วยิ่งตั้งมั่นขึ้นก็ดี อิริยาบถนั้นนับเป็นสัปปายะ อิริยาบถนอกนี้(ที่จิตไม่เป็นสมาธิ) นับเป็นอสัปปายะ

พระโยคาวจรพึงเว้น ๗ สิ่งนี้ที่เป็นอสัปปายะ แล้วเสพ (๗ สิ่งนั้น) ที่เป็นสัปปายะ ดังนี้เถิด ด้วยเมื่อปฏิบัติไปอย่างนี้มีการส้องเสพในนิมิตมากเข้า อัปปนาจะเกิดมีได้สำหรับลางคนโดยกาลไม่นานเลย แต่เมื่อผู้ใดแม้ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น อัปปนาก็หาเป็นไม่ ผู้นั้น

* สยนฏฺฐานนิสชฺชานํ อญฺญตโร อย่างไรท่านจึงอิริยาบถนอนด้วย หรือว่า นอนเพ่งกสิณก็ได้ ?

พึงทำอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้ถึงพร้อม (ต่อไป) เถิด*

[มาติกาแห่งอัปปนาโกศล]

นี้เป็นนัยในอัปปนาโกศลนั้น พระโยคาวจรพึงปรารถนาอัปปนาโกศล โดยอาการ ๑๐ คือ

(๑) โดยทำวัตถุให้สละสลวย

(๒) โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน

(๓) โดยฉลาดในนิมิต

(๔) โดย ยกจิตในสมัยที่ควรยก

(๕) โดย ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

(๖)โดย ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง

(๗) โดย เพ่งดูจิตอยู่เฉยๆ ในสมัยที่ควรจะเพ่งดูจิตอยู่เฉยๆ

(๘) โดยหลีกบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิเสีย

(๙) โดยเสพแต่บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ

(๑๐) โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ดังนี้แล

[ขยายความมาติกาแห่งอัปปนาโกศล]

(๑) การทำวัตถุให้สละสลวย

ในอาการ ๑๐ นั้น การทำภาวะคือความสดใสแห่งวัตถุทั้งหลายทั้งภายในและภายนอก ชื่อว่า ทำวัตถุให้สละสลวยก็เมื่อใดผม

* อปฺปนาโกสลฺลํ มหาฎีกาให้แปลว่า วิธีทำให้ฉลาดในอัปปนา

เล็บ ขน (จมูก?) ของพระโยคาวจรนั้นยาวหรือว่าร่างกายมีเหงื่อไคลจับก็ดี เมื่อนั้น ชื่อว่า วัตถุภายในไม่สดใส คือไม่หมดจด ส่วนว่าเมื่อใดจีวรของเธอคร่ำคร่า เปื้อนเปรอะ เหม็นสาบหรือว่าเสนาสนะรกเรื้อก็ดี เมื่อนั้นชื่อว่าวัตถุภายนอกไม่สดใส คือไม่สะอาด ก็แลเมื่อวัตถุภายในและภายนอกไม่สดใส แม้ญาณในจิตเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้น ก็พลอยไม่หมดจดไปด้วย ดุจแสงของเปลวประทีปที่อาศัยโคม ไส้ และน้ำมันอันไม่สะอาดเกิดขึ้น ก็ไม่สดใสด้วยฉะนั้น และเมื่อพระโยคาวจรพิจารณาสังขารด้วยญาณอันไม่หมดจดเล่า สังขารทั้งหลายก็จะไม่ปรากฏชัด แม้นประกอบกรรมฐานไป กรรมฐานก็ไม่ถึงความงอกงามไพบูลย์ด้วย แต่เมื่อวัตถุภายในและภายนอกสดใส แม้ญาณในเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นก็พลอยหมดจดไปด้วย ดุจแสงของเปลวประทีปที่อาศัยโคม ไส้และน้ำมันสะอาดเกิดขึ้น ก็สดใสไปด้วยฉะนั้น และเมื่อพระโยคาวจรพิจารณาสังขารด้วยญาณอันหมดจดเล่า สังขารทั้งหลายก็จะปรากฏชัด แม้ประกอบกรรมฐานไป กรรมฐานก็จะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ด้วย

(๒) การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

การทำความเสมอภาคกันแห่งอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เพราะว่าถ้าสัทธินทรีย์ของเธอกล้าอินทรีย์นอกนั้นอ่อนไซร้ ทีนั้น วิริยินทรีย์ ก็ไม่อาจจะทำปัคคหกิจ (กิจคือการยกจิตไว้) สตินทรีย์ ไม่อาจทำอุปัฏฐานกิจ (กิจคือ

การดูแลจิต) สมาธินทรีย์ ไม่อาจทำอวิกเขปกิจ (กิจคือทำจิตไม่ให้ซัดส่าย) ปัญญินทรีย์ ไม่อาจทำทัสสนกิจ (กิจคือการเห็นตามความเป็นจริง)[๑] เพราะเหตุนั้น สัทธินทรีย์อันกล้านั้น พระโยคาวจรต้องทำให้ลดลงเสียด้วยพิจารณาสภาวะแห่งธรรม[๒] หรือด้วยไม่ทำในใจอย่างที่เมื่อทำเข้า สัทธินทรีย์เกิดมีกำลังขึ้นเสียได้ จริงอยู่ เรื่องพระวักกลิเถระย่อมเป็นตัวอย่างในข้อนี้ได้ แต่ถ้าวิริยินทรีย์กล้าไซร้ ทีนี้สัทธินทรีย์ก็ไม่อาจทำกิจอธิโมกขกิจ (กิจคือการน้อมใจเชื่อ) อินทรีย์นอกนี้ก็ไม่อาจทำกิจนอกนั้นแต่ละข้อ เพราะฉะนั้น วิริยินทรีย์อันกล้านั้น พระโยคาวจรจำต้องทำให้ลดลงด้วยเจริญสัมโพชฌงค์มีปัสสัทธิเป็นต้น[๓] ความที่เมื่อความกล้าแห่งอินทรีย์อันหนึ่งมีอยู่ อินทรีย์นอกนั้นไม่สามารถในกิจของตนๆ ได้ (นั้น) บัณฑิตพึงทราบแม้ในอินทรีย์ที่เหลือ (คือ สติ สมาธิ ปัญญา) โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเทอญ

[ทำอินทรีย์ ๒ คู่ให้เสมอกัน]

แต่ (เมื่อจะว่า) โดยพิเศษ (ไม่ทั่วไป) ในอินทรีย์ ๕ นั้น

๑. มหาฎีกาเติมความตรงนี้ว่า ทั้งนี้เพราะสัทธินทรีย์อันกล้าครอบงำเสียหมด
๒. ธมฺมสภาวปจฺจเวกฺขเณน เข้าใจความได้ยาก อ่านมหาฎีกาแล้วก็ไม่ประจักษ์นัก ดูเหมือนจะว่าดังนี้ การที่ให้พิจารณาสภาวะคือความเป็นจริงแห่งธรรม (สัทไธยวัตถุ ?) นั้นก็คือให้ใช้ปัญญานั่นเอง อันสัทธากับปัญญาเป็นธุริยธรรม คือเป็นธรรมคู่ดุจพาหนะคู่แอก เพราะฉะนั้น เมื่อใช้ปัญญาขึ้น สัทธาอันกล้าย่อมจะลดลง คือไม่เชื่อไปท่าเดียว รู้จักความจริงอันมีอยู่อย่างไรในสัทไธยวัตถุนั้นแล้วเชื่อตามเหตุผล
๓. มหาฎีกาว่า ด้วยคำว่า "เป็นต้น" นี้ พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์เอาสมาธิและอุเบกขา-สัมโพชฌงค์ด้วย

บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความเสมอกันแห่งสัทธากับปัญญาและสมาธิกับวิริยะ เพราะว่าบุคคลผู้มีสัทธาแก่กล้าแต่ปัญญาอ่อน ย่อมเป็นผู้เลื่อมใสในที่อันไม่เป็นวัตถุ (แห่งความเลื่อมใส) บุคคลผู้มีปัญญากล้าแต่สัทธาอ่อน ย่อมตกไปข้างอวดดี เป็นคนแก้ไขไม่ได้ เหมือนโรคที่เกิดแต่ยา รักษาไม่ได้ ฉะนั้น ต่อธรรมทั้ง ๒ เสมอกัน บุคคลจึงจะเลื่อมใสในวัตถุ (แห่งความเลื่อมใส) แท้ โกสัชชะย่อมครอบงำบุคคลผู้มีสมาธิกล้าแต่วิริยะอ่อน เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายโกสัชชะ อุทธัจจะย่อมครอบงำบุคคลผู้มีวิริยะกล้าแต่สมาธิอ่อน เพราะวิริยะเป็นฝักฝ่ายอุทธัจจะ แต่สมาธิที่มีวิริยะประกอบเข้าด้วยกันแล้ว เป็นไม่ตกไปในโกสัชชะ วิริยะที่มีสมาธิประกอบพร้อมกันแล้วเป็นไม่ตกไปในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้นอินทรีย์ทั้ง ๒ คู่นั้น พระโยคาวจรต้องทำให้เสมอกัน ด้วยว่าอัปปนาจะมีได้ก็เพราะความเสมอกันแห่งอินทรีย์ทั้ง ๒ คู่

[อินทรีย์มีกำลังแต่ละข้อควรแก่กัมมิกะต่างกัน]

อีกนัยหนึ่ง สัทธาแม้มีกำลังก็ควรสำหรับสมาธิกัมมิกะ (ผู้บำเพ็ญสมถกรรมฐาน) (ด้วย) เมื่อสัทธามีกำลังอย่างนั้น เธอเชื่อดิ่งลงไป จักบรรลุอัปปนาได้ ในสมาธิและปัญญาเล่า เอกัคคตา (สมาธิ) มีกำลัง ก็ควรสำหรับสมาธิกัมมิกะ ด้วยเมื่อเอกัคคตามีกำลังอย่างนั้น เธอย่อมจะบรรลุอัปปนาได้ ปัญญามีกำลังย่อมควรสำหรับวิปัสสนากัมมิกะ (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน) ด้วยเมื่อปัญญามีกำลังอย่างนั้น เธอย่อมจะบรรลุลักขณปฏิเวธ (เห็นแจ้ง

ไตรลักษณ์ได้) แต่แม้เพราะสมาธิและปัญญาทั้ง ๒ เสมอกัน อัปปนาก็คงมีได้

[สติเป็นสพฺพตฺถิกา]

ส่วนสติ มีกำลังในที่ทั้งปวงย่อมควร เพราะสติรักษาจิตไว้แต่ความตกไปในอุทธัจจะ เพราะอำนาจแห่งสัทธาวิริยะ และปัญญาอันเป็นฝักฝ่ายอุทธัจจะ และรักษาจิตไว้แต่ความตกไปในโกสัชชะ เพราะสมาธิอันเป็นฝักฝ่ายโกสัชชะเพราะเหตุนั้น สตินั้นจึงจำปรารถนาในที่ทั้งปวง ดุจเกลือสะตุเป็นสิ่งพึงปรารถนาในกับข้าวทั้งปวง และดุจสรรพากรรมิกอำมาตย์ (ผู้รอบรู้ในการงานทั้งปวง) เป็นผู้พึงปรารถนาในสรรพราชกิจ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า " ก็แลสติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นคุณชาติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะจิตมีสติเป็นที่อาศัยไป และสติมีการรักษาเอาไว้ได้เป็นเครื่องปรากฏ การยกและข่มจิต เว้นสติเสีย หามีได้ไม่ "

(๓) **ความฉลาดในนิมิต**

ความฉลาดในการทำนิมิตแห่งจิตเตกัคคตามีปฐวีกสิณเป็นต้นที่ยังมิได้ทำ ความฉลาดในอันยังนิมิตที่ทำแล้วให้เจริญ และความฉลาดในการักษานิมิตที่ได้แล้ว ด้วยภาวนา ชื่อว่าความฉลาดในนิมิต ในที่นี้ท่านประสงค์เอาความฉลาดในการักษานั้น (แล*)

(๔) **ยกจิตในสมัยที่ควรยก**

ถามว่า ก็พระโยคาวจรยกจิตในสมัยที่ควรยก อย่างไร ?

* มหาฎีกาเสริมความว่า เพราะความฉลาดในการเจริญสำเร็จไปก่อนแล้ว

วิสัชนา ในกาลใด จิตของเธอหดหู่เพราะเหตุมีความเพียรย่อหย่อนนักเป็นต้น ในกาลนั้นอย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นอาทิแล้วเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต่างว่าบุรุษใคร่จะก่อไฟ (ซึ่งติดอยู่) น้อยหนึ่งให้โพลงขึ้น (หาก)เขาใส่หญ้าสดๆ ลงไป ใส่มูลโคสดๆ ลงไป ใส่ฟืนสดๆ ลงไป ให้ลมเจือน้ำเข้าไป และเอาฝุ่นโปรยลงไปที่ไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจก่อไฟน้อยหนึ่ง (นั้น) ให้โพลงขึ้นได้หรือหนอ "ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ข้อนั้นหามิได้ พระพุทธเจ้าข้า " ตรัสต่อไปว่า " ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลายในสมัยใดจิตหดหู่อยู่ ในสมัยนั้น (กาลนั้น)มิใช่กาลที่จะเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นั่นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ) จิตหดหู่อยู่ จิตหดหู่นั้นยากที่จะทำให้ฟื้นขึ้นได้ด้วยธรรมเหล่านั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็แลในสมัยใดจิตหดหู่อยู่ในสมัยนั้น (กาลนั้น) เป็นกาลที่จะเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่จะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์เป็นกาลที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ นั่นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ) จิตหดหู่อยู่ จิตหดหู่นั้นพระโยคาวจรพึงทำให้ฟื้นขึ้นได้โดยง่ายด้วยธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือน บุรุษใคร่จะก่อไฟน้อยหนึ่งให้โพลงขึ้น เขาพึงใส่หญ้าแห้งๆ ลงไป ใส่มูลโคแห้ง ๆ ลงไป ใส่ฟืนแห้ง ๆ ลงไป เป่าเข้าไป และไม่เอา

ฝุ่นโปรยลงไปที่ไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจก่อไฟน้อย หนึ่ง (นั้น) ให้โพลงขึ้นได้หรือไม่ "ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ได้ พระพุทธเจ้าข้า " ดังนี้[๑]

[อาหารแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์]

ก็ในอธิการนี้ พึงทราบการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจย-สัมโพชฌงค์เป็นต้นโดยเนื่องด้วยธรรมอันเป็นอาหารของโพชฌงค์นั้นๆ จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่หยาบและประณีต ธรรมทั้งหลายที่มีส่วนเปรียบด้วยดำและขาว การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมเหล่านี้ เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง " ดังนี้[๒]

[อาหารแห่งวิริยสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ อารัมภธาตุ (ธาตุคือความคิดริเริ่ม) นิกกมธาตุ (ธาตุคือความลงมือทำ) ปรักกมธาตุ (ธาตุคือความบากบั่นไม่ท้อถอย) การทำโยนิโสนมนสิการให้มากในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งวิริย-สัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง " ดังนี้

๑. สํ มหาวาร ๑๙/๑๓๐)

๒. สํ มหาวาร ๑๙/๘๓)

[อาหารแห่งปีติสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง ดังนี้

[แก้อรรถปาฐะบางบท]

มนสิการอันเป็นไปโดยแทงตลอดซึ่งสภาวลักษณะและสามัญลักษณะ ชื่อว่าโยนิโสนมนสิการในธรรมทั้งหลายมีธรรมเป็นกุศลเป็นต้น ในพระบาลีนั้น มนสิการอันเป็นไปโดยยังธาตุทั้งหลาย มีอารัมภธาตุ เป็นอาทิให้เกิดขึ้น ชื่อว่า โยนิโสมนสิการในอารัมภธาตุเป็นต้น ในธาตุทั้ง ๓ นั้น ความเพียรเริ่มแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ ความเพียรอันมีกำลังยิ่งกว่านั้น (ขึ้นไป) เพราะออกจากโกสัชชะได้เรียกว่า นิกกมธาตุ ความเพียรมีกำลังยิ่งกว่านิกกมธาตุนั้น (ขึ้นไป) อีก เพราะก้าวย่างสู่ฐานะยิ่งๆ ต่อไป เรียกว่า ปรักกมธาตุ ก็คำว่า " ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ " นั้น เป็นชื่อแห่งปีตินั่นเอง มนสิการที่ยังปีติแม้นั้นให้เกิดขึ้นนั่นแล ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ

[ทางเกิดแห่งธัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ อักนัยหนึ่ง]

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

ปริปุจฺฉกตา	ความเป็นผู้ไต่ถาม
วตฺถุวิสทกิริยตา	ความทำวัตถุให้สละสลวย
อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนา	การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
ทุปฺปญฺญปุคฺคลปริวชฺชนา	การหลีกเว้นบุคคลปัญญาทราม
ปญฺญวนฺตปุคฺคลเสวนา	การคบหาบุคคลมีปัญญา
คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา	การพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึก*
ตทธิมุตฺตตา	ความน้อมจิตไปในธัมมวิจยะนั้น

ธรรม ๑๑ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ

อปายาทิภยปจฺจเวกฺขณตา	ความพิจารณาเห็นภัยมีอบายเป็นต้น
วิริยายตฺต ... วิเสสาธิคมานิสํสทสฺสิตา	ความเป็นผู้มีปกติเห็นอานิสงส์ คือการได้บรรลุคุณวิเศษที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระอันเนื่องด้วยวิริยะ
... คมนวีถิปจฺจเวกฺขณตา	ความพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนินโดยนัยดังนี้ว่า " มรรคาที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกทั้งหลายดำเนินไปแล้ว เราต้องดำเนิน (ตาม) ก็

* แปลโดยนัยมหาฎีกา ซึ่งแก้ไว้ว่า คมฺภีรญาเณหิ จริตพฺพานํ ฯ เป ฯ สุตฺตนฺตานํ ปจฺจเวกฺขณา

แต่ว่ามรรคานั้นคนเกียจคร้านหา
อาจไปได้ไม่ "

... ปิณฺฑาปจายนตา ความยำเกรงในการเที่ยวบิณฑบาต
โดยทำให้มีการมีผลมากแก่ทายก
ทั้งหลาย

... สตฺถุมหตฺตปจฺจเวกฺขณตา ความพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่
แห่งพระศาสดา โดยนัยดังนี้ว่า
" พระศาสดาของเราทรงมีปกติตรัส
สรรเสริญวิริยารัมภะ พระองค์มี
คำสอนอันใครๆ ไม่พึงละเมิดด้วย
พระองค์มีพระอุปการะมากแก่เรา
ทั้งหลายด้วย พระองค์ เมื่อเรา
บูชาด้วยการปฏิบัติ จึงเป็นอัน
บูชา มิใช่ด้วยประการอื่นด้วย "

... ทายชฺชมหตฺตปจฺจเวกฺขณตา ความพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่
แห่งมรดก โดยนัยดังนี้ว่า " มฤ-
ตกกองใหญ่กล่าวคือพระสัทธรรม
เราจะพึงได้รับ ก็แต่ว่ามรดกใหญ่
นั้น คนเกียจคร้านหาอาจรับได้ไม่ "

... ถีนมิทฺธวิโนทนตา ความบรรเทาถีนมิทธะเสียด้วยข้อ
ปฏิบัติทั้งหลาย มีการทำอาโลก

สัญญาไว้ในใจ การเปลี่ยนอิริยาบถ และการเสพอัพโภกาสเป็นต้น

กุสีตปุคฺคลปริวชฺชนตา ความหลีกเว้นบุคคลเกียจคร้าน

อารทฺธวิริยปุคฺคลเสวนตา ความคบหาบุคคลปรารภความเพียร

สมฺมปฺปธานปจฺจเวกฺขณตา ความพิจารณาเห็น (อานุภาพ) สัมมัปปธาน

ตทธิมุตฺตตา ความน้อมใจไปในวิริยะนั้น

ธรรม ๑๑ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ คือ

พุทฺธานุสฺสติ ระลึกพระพุทธคุณ

ธมฺมานุสฺสติ ระลึกพระธรรมคุณ

สงฺฆานุสฺสติ ระลึกพระสังฆคุณ

สีลานุสฺสติ ระลึกถึงศีลที่รักษา

จาคานุสฺสติ ระลึกถึงการบริจาค

เทวตานุสฺสติ ระลึกถึงเทวดาและเทวธรรม

อุปสมานุสฺสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน

ลูขปุคฺคลปริวชฺชนตา ความหลีกเว้นคนมัวซัว*

สินิทฺธปุคฺคลเสวนตา ความคบหาผู้แจ่มใส

ปสาทนียสุตฺตนฺตปจฺจกเวกฺขณตา ความพิจารณาความในพระสูตรอันชวนเลื่อมใส

* มหาฎีกาว่า ลูขบุคคลนั้นหัวใจหยาบมัว เพราะไม่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ส่วนสินิทธบุคคลตรงกันข้าม

ตทธิมุตฺตตา ความน้อมใจไปในปีตินั้น

พระโยคาวจร เมื่อยังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้นด้วยอาการเหล่านี้ ดังกล่าวมา ชื่อว่าทำสัมโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ให้เจริญ พระโยคาวจรยกจิตในสมัยที่ควรยก อย่างนี้แล

(๕) ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

ถามว่า " พระโยคาวจรข่มจิตในสมัยที่ควรข่มอย่างไร " วิสัชนาว่า ในกาลใดจิตของเธอฟุ้งซ่านเพราะเหตุมีความเป็นผู้ปรารภความเพียรเกินไปเป็นต้น ในกาลนั้นอย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีธรรมวิจย-สัมโพชฌงค์เป็นอาทิ แล้วเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต่างว่าบุรุษใคร่จะดับกองไฟใหญ่ (หาก) เขาใส่หญ้าแห้งๆ ลงไป ใส่มูลโคแห้งๆ ลงไป ใส่ฟืนแห้งๆ ลงไป เป่าเข้าไป และไม่เอาฝุ่นโปรยลงไปที่กองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจดับไฟกองใหญ่ (นั้น) ได้หรือหนอ " ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ข้อนั้นหามิได้ พระพุทธเจ้าข้า " ตรัสต่อไปว่า " ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใดจิตฟุ้งซ่านอยู่ ในสมัยนั้น (กาลนั้น) มิใช่กาลที่จะเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ นั่นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ) จิตฟุ้งซ่านอยู่ อันจิตฟุ้งซ่านนั้นยากที่จะทำให้สงบลงได้ด้วยธรรมเหล่านั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็แลในสมัยใดจิตฟุ้งซ่านอยู่ ในสมัยนั้น (กาลนั้น) เป็นกาลที่จะเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่

จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่จะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นั่นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ) จิตฟุ้งซ่านอยู่ อันจิตฟุ้งซ่านนั้น พระโยคาวจรพึงทำให้สงบได้โดยง่ายด้วยธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนบุรุษใคร่จะดับไฟกองใหญ่ ต่างว่าเขาใส่หญ้าสดๆ ลงไป ใส่มูลโคสดๆ ลงไป ใส่ฟืนสดๆ ลงไป ให้ลมเจือด้วยน้ำเข้าไป และเอาฝุ่นโปรยลงไปที่กองไฟนั้นภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจดับไฟกองใหญ่ (นั้น) ได้หรือไม่ " ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ได้ พระพุทธเจ้าข้า " ดังนี้*

[อาหารแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์]

แม้ในอธิการนี้ ก็พึงทราบการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นอาทิ โดยเนื่องด้วยธรรมอันเป็นอาหารของโพชฌงค์นั้นๆ จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ (ความสงบระงับแห่งกาย) จิตตปัสสัทธิ (ความสงบระงับแห่งจิต) ความทำโยนิโสมนสิการให้มากในปัสสัทธินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง " ดังนี้

[อาหารแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า " มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต (นิมิตสงบ) อัพยัคคนิมิต (นิมิตไม่ซัดส่าย) ความทำโยนิโสมนสิการให้

* สํ มหาวาร ๑๙/๑๓๑

มากในนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง " ดังนี้

[อาหารแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า " มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง " ดังนี้

[แก้อรรถปาฐะบางบท]

มนสิการอันเป็นไปโดยกิริยาที่พระโยคีกำหนดอาการอันเคยเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้ง ๓ มีปัสสัทธิเป็นต้นได้แล้วยังธรรมทั้ง ๓ นั้นให้เกิดขึ้นนั่นแล ชื่อว่าโยนิโสมนสิการในบททั้ง ๓ ในพระบาลีนั้น คำว่า " อัพยัคคนิมิต " ก็เป็นคำเรียกสมถะนั้นเหมือนกัน โดยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน

[ทางเกิดแห่งปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา อีกนัยหนึ่ง]

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ

ปณีตโภชนเสวนตา เสพโภชนะอันประณีต

อุตุสุขเสวนตา เสพฤดูเป็นที่สบาย

อิริยาปถสุขเสวนตา เสพอิริยาบถเป็นที่สบาย[๑]

มชฺฌตฺตปฺปโยคตา ประกอบความเพียรปานกลาง

สารทฺธกายปุคฺคลปริวชฺชนตา หลีกเว้นบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย

ปสฺสทฺธกายปุคฺคลเสวนตา คบหาบุคคลผู้มีกายสงบ

ตทธิมุตฺตตา น้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น

ธรรม ๑๑ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ

วตฺถุวิสทตา ความสละสลวยแห่งวัตถุ

นิมิตฺตกุสลตา ความฉลาดในนิมิต

อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนตา ความปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

สมเย จิตฺตสฺส นิคฺคหณตา ความข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคหณตา ความยกจิตในสมัยที่ควรยก

นิรสฺสาทสฺส จิตฺตสฺส ... ความทำจิตที่ไม่มีอัสสาทะให้

สมฺปหํสนตา ร่าเริงขึ้นด้วยอำนาจสังเวช[๒]

สมฺมาปวตฺตสฺส อชฺฌุเปกฺขณตา เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่เป็นไป

๑. มหาฎีกาว่า อาหารประณีต ที่พระโยคีบริโภคแต่พอประมาณแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปัสสัทธิ เพราะทำให้เกิดกายลหุตาเป็นต้น ฤดูและอิริยาบถที่เป็นสัปปายะก็เช่นกัน

๒. มหาฎีกาว่า อัสสาทะในที่นี้ หมายเอาความสุขที่เกิดแต่ความสงบ ภาวนาจิตที่ไม่ได้ความสุขอย่างนั้นต้องแก้ด้วยทำให้เกิดสังเวชแล้วปลูกศรัทธาเลื่อมใสขึ้น

โดยชอบแล้ว[๑]

อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนตา หลีกเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

สมาหิตปุคฺคลเสวนตา คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ

ฌานวิโมกฺขปจฺจเวกฺขณตา พิจารณาวิโมกข์ในฌาน[๒]

ตทธิมุตฺตตา น้อมจิตไปในสมาธินั้น

ธรรม ๕ ประการ เป็นทางเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ

สตฺตมชฺฌตฺตตา ความวางเฉยในสัตว์

สงฺขารมชฺฌตฺตตา ความวางเฉยในสังขาร[๓]

สตฺตสงฺขารเกลายนปุคฺคล-ปริวชฺชนตา ความหลีกเว้นบุคคลผู้พัวพันอยู่ในสัตว์และสังขาร

สตฺตสงฺขารมชฺฌตฺตปุคฺคล-เสวนตา ความคบหาบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์และสังขาร

ตทธิมุตฺตตา ความน้อมจิตในอุเบกขานั้น

พระโยคาวจร เมื่อยังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้นด้วยอาการเหล่านี้

๑. มหาฎีกาว่า ภาวนาจิตที่ดำเนินอยู่ในสมถวิถีเรียบร้อยสม่ำเสมอ ไม่มีอาการหดหู่ และอาการฟุ้งซ่าน เรียกว่าจิตเป็นไปโดยชอบ ไม่ต้องยก ไม่ต้องข่ม ไม่ต้องปลุก

๒. มหาฎีกาว่า ฌานนั้นเองชื่อว่าวิโมกข์ เพราะพ้นจาก ธรรมอันเป็นข้าศึก พิจารณาก็คือดูว่าวิโมกข์นั้น ทำให้เกิดได้อย่างนั้น เข้า ตั้งอยู่ ออก เศร้าหมอง ผ่องแผ้วอย่างนั้น ๆ

๓. มหาฎีกาว่า สัตว์ หมายถึงสัตว์และคนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต สังขาร หมายถึงอังคาพยพภายใน เช่นในตา และวัตถุภายนอก เช่นบาตร จีวร

ดังกล่าวมาแล้ว ชื่อว่าทำสัมโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น ให้เจริญ พระโยคาวจรย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม อย่างนี้แล

(๖) ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรร่าเริง

ถามว่า พระโยคาวจรทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง อย่างไร? วิสัชนาว่า ในกาลใด จิตของเธอเป็นจิตไม่มีอัสสาทะ เพราะความพยายามทางปัญญา อ่อนไปก็ดี เพราะไม่ได้ความสุขอันเกิดแต่ความสงบก็ดี ในกาลนั้นพระโยคาวจรย่อมยังจิตนั้นให้สังเวช ด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ วัตถุทั้งหลาย คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็น ๔ อบายทุกข์เป็นที่ ๕ วัฏฏมูลกทุกข์ (ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูล) ในอดีต (๑) วัฏฏมูลกทุกข์ในอนาคต (๑) อาหารปริเยฏฐิมูลก-ทุกข์ (ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูล) ในปัจจุบัน (๑) ชื่อว่า สังเวควัตถุ ๘* อนึ่ง เธอย่อมยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่จิตนั้น ด้วยระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ด้วย พระโยคาวจรย่อมยังจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ด้วยประการฉะนี้

(๗) เพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ

ถามว่า พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูจิตอยู่เฉยๆ ในสมัยที่จิตควรเพ่งดูอยู่เฉยๆ อย่างไร? วิสัชนาว่า ในกาลใดจิตของเธอผู้

* มหาฎีกาท่านว่า อาหารปริเยฏฐิมูลกทุกข์ขึ้น หมายเอาทุกข์ในการเลี้ยงชีพของบุคคลจำพวก อุฏฐานผลุปชีวี คืออาศัยผลแห่งความขยันเป็นอยู่ ถ้าเกียจคร้านไม่ทำงานก็อด (มิได้หมายถึงจำพวกปุญญผลุปชีวี เป็นอยู่ด้วยผลแห่งบุญ ถึงไม่ทำงานก็ไม่อด)

ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น เป็นจิตไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ปราศจากอัสสาทะ เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินอยู่ในวิถีแห่งสมถะ ในกาลนั้น เธอไม่ต้องขวนขวายในการยก การข่ม และการทำให้ร่าเริง ดุจสารถี เมื่อม้าทั้งหลายวิ่งไปเรียบร้อยแล้วก็ไม่ต้องขวนขวาย (อะไร) ฉะนั้น พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูจิตอยู่เฉยๆในสมัยที่จิตควรจะเพ่งดูอยู่เฉยๆ อย่างนี้ (แล)

(๘) **หลีกบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ**

การสละเสียให้ไกลซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ไม่เคยขึ้นสู่เนกขัมมปฏิปทา* วุ่นอยู่แต่ในกิจมากหลาย มีใจซัดส่ายไป ชื่อว่าหลีกบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

(๙) **คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ**

การเข้าไปหาบุคคลทั้งหลายผู้ดำเนินเนกขัมมปฏิปทา ได้สมาธิอยู่โดยปกติ ตามกาลอันควร ชื่อว่าคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ

(๑๐) **ความน้อมใจไปในสมาธิ**

ความน้อมจิตไปในสมาธิ ชื่อว่า **ตทธิมุตฺตตา** หมายความว่า หนักไปในสมาธิ หน่วงไปในสมาธิ โน้มไปในสมาธิ เงื้อมไปในสมาธิ

อัปปนาโกศล ๑๐ อย่างนี้ พระโยคีพึงทำให้ถึงพร้อม ด้วยประการฉะนี้เทอญ

* เนกขัมมะ ในที่นี้ท่านหมายเอาฌาน

ด้วยเมื่อพระโยคาวจร ครั้นนิมิตเกิดแล้ว ทำอัปปนาโกศลนี้ให้ถึงพร้อมอยู่อย่างนี้ อัปปนาจึงจะเป็นไป ถ้าเมื่อเธอแม้ปฏิบัติอย่างนี้แล้วอัปปนานั้นก็ยังหาเป็นไปไม่ แม้เช่นนั้น เธอผู้เป็นบัณฑิตก็ไม่ควรละความเพียรเสีย พึงพยายามอยู่นั่น เพราะขึ้นชื่อว่า คนละสัมมา-วายามะเสียแล้ว จะพึงได้บรรลุคุณวิเสสแม้สักหน่อยหนึ่ง นั่นไม่ใช่ฐานะจะมีได้ เพราะเหตุนั้น ผู้รู้กำหนดอาการเป็นไปแห่งจิตได้พึงประกอบความเสมอกันแห่งวิริยะ (กับสมาธิ) ไว้ร่ำไป (คือ) พึงยกจิตซึ่ง(มีความเพียร) ย่อหย่อนไปแม้หน่อยหนึ่งไว้ พึงข่มจิตอัน (มีความเพียร) ปรารภเกินไปลง ให้เป็นไปพอดีพึงเปลื้องจิตเสียจากความย่อหย่อน และความฟุ้งโดยประการทั้งปวงแล้ว ยังจิตอันมี (ปฏิภาค)นิมิตอยู่จำเพาะหน้าดำเนินไป เยี่ยงความเป็นไปแห่งแมลงและคน มีตัวผึ้งเป็นต้นในเกสรดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมลงมุม ในเรือ ในกะโหลก (น้ำมัน) อันท่านพรรณนาไว้ (ในอรรถกถา) ฉะนั้นเถิด

[อุปมาแห่งสัมมาวายามะ]

(ต่อไป) นี้ เป็นคำแสดงความในสองคาถาข้างท้าย อุปมาเหมือนผึ้ง (ตัวหนึ่ง) โง่ รู้ว่าดอกไม้ต้นโน้นบานแล้ว แล่นไปโดยความเร็วจัด (จนยั้งไม่อยู่) เลยล่วงดอกไม้นั้นไปเสีย ย้อนกลับมาถึงต่อเมื่อเกสรมันสิ้น (รส) เสียแล้ว อีกตัวหนึ่งก็โง่ แล่นไปโดยความเร็วอ่อน ไปถึงเมื่อ (เกสร) มันสิ้น (รส) แล้วเหมือนกัน ส่วนผึ้งตัวที่ฉลาดแล่นไปโดยความเร็วพอดี ถึงกลุ่มดอกไม้แล้ว เคล้าเอาเกสรเท่าที่ต้องการมาปรุงเป็นน้ำผึ้ง ก็ได้เสวยรสหวานสบายไป ฉันใด อนึ่งอุปมาเหมือนเมื่อพวกลูกศิษย์ช่างสลักใช้ (ปลาย) มีดสลัก (ลวดลาย) ลงที่ใบอุบล*ที่ลอยไว้ในอ่างน้ำกันอยู่ ศิษย์คนหนึ่งฉลาดเกินไปจดมีดลงเร็ว (ทำให้) ใบอุบลฉีกบ้าง จมน้ำไปบ้างอีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ไม่กล้าแม้แต่จะเอามีดถู (ใบอุบล) เพราะกลัวมันฉีกและจม ส่วนคนฉลาดแสดงรอยมีด (เป็นลวดลาย) ในใบอุบลนั้นด้วยประโยค (พยายาม) ที่พอดี ก็เป็นผู้ได้ชื่อว่ามีศิลปะสำเร็จทำงานในตำแหน่งทั้งหลาย (ที่ต้องใช้ศิลปะ) เช่นนั้นย่อมได้ลาภ ฉันใด อนึ่งอุปมาเหมือนพระราชาทรงประกาศว่า" ผู้ใดนำใยแมลงมุมยาวประมาณ ๔ วามา (ถวาย) ได้ ผู้นั้นจะได้ทรัพย์ ๔,๐๐๐ (เหรียญ)

* ที่แปลทับศัพท์ว่า ใบอุบล ไม่แปลเป็นไทยว่าใบบัว เพราะคำว่า บัว ในภาษาไทยเป็นคำรวม หมายถึงอุบลก็ได้ ปทุมก็ได้ แต่ในภาษาบาลี อุบล กับ ปทุม ไม่ใช่บัวพันธุ์เดียวกัน อุบลนั้นได้แก่บัวสาย ปทุมได้แก่บัวก้าน ที่เราเรียกว่าบัวหลวง ถ้าสีขาวเรียกบุณฑริก เพราะฉะนั้น จึงแปลทับศัพท์ไว้เพื่อให้ทราบชนิดของมัน

ดังนี้แล้ว บุรุษผู้หนึ่งฉลาดเกินไป ดึงใยแมลงมุมเร็ว ใยก็ขาดทุกที (ที่ดึง) บุรุษอีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ไม่กล้าแม้จะเอามือถูก (ใย แมลงมุม) เพราะกลัวมันจะขาด ส่วนบุรุษผู้ฉลาดพัน (ใย) เข้าใน ท่อนไม้ตั้งแต่ปลายเข้าไปด้วยประโยค (ความพยายาม) ที่พอดี นำ (ใย) ไปถวายได้ ก็ได้ (รับพระราชทาน) ลาภ ฉันใด อนึ่ง อุปมาเหมือน ต้นหน (คนหนึ่ง) ฉลาดเกินไป กางใบเต็มในเมื่อลมแรง ทำให้เรือ แล่นไปผิดที่ ต้นหนอีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ในเมื่อลมอ่อน(กลับ) ลดใบเสีย จอดเรืออยู่ที่นั้นเอง " ส่วนต้นหนผู้ฉลาด กางใบเต็มที่ใน เมื่อลมอ่อน ลดใบเสียครึ่งหนึ่งเมื่อลมแรงย่อมไปถึงที่ที่ปรารถนา โดยสวัสดี ฉันใด อนึ่ง อุปมาเหมือนอาจารย์ประกาศแก่อันเต- วาสิกทั้งหลายว่า " ผู้ใดไม่ทำน้ำมันหก (รินน้ำมันลง) ให้กระโหลก (ปากเล็ก) เต็มได้ ผู้นั้นจะได้ลาภ " ดังนี้ อันเตวาสิกผู้หนึ่งฉลาด เกินไป อยากได้ลาภ (รินจะ) ให้เต็มเร็วไปก็ทำน้ำมันหก อีกคนหนึ่ง ไม่ฉลาดเลย ไม่กล้าแม้แต่จะริน เพราะกลัวน้ำมันหกฝ่ายอันเต- วาสิกผู้ฉลาด (ริน) ให้เต็มด้วยประโยค (พยายาม) อันสมควร ก็ ได้ลาภไป ฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นเมื่อ (ปฏิภาค) นิมิตเกิดแล้วมุ่งว่าจะถึงอัปปนาโดยเร็วทีเดียว ทำความเพียรอย่างหนัก จิตของเธอก็ตกไปในอุทธัจจะเสีย เพราะปรารภความเพียรมากเกินไป เธอก็ไม่อาจถึงอัปปนาได้ ภิกษุรูปหนึ่งเห็นโทษในเพราะปรารภความ เพียรเกินไป เลยคิดเสียว่า " เราจะมีความต้องการด้วยอัปปนาใน เวลานี้ทำไม " ดังนี้แล้วลดความเพียรเสีย จิตของเธอก็ตกไปใน

โกสัชชะ เพราะมีความเพียรหย่อนไป แม้เธอ (รูปนี้) ก็ไม่อาจถึงอัปปนาได้ (เหมือนกัน)ส่วนว่าภิกษุใด (ค่อย) เปลื้องจิตที่หดหู่ไปแม้หน่อยหนึ่งเสียจากความหดหู่ ที่ฟุ้งซ่านไปแม้นิดหนึ่งเสียจากความฟุ้งซ่านแล้ว ยังจิตอันมี (ปฏิภาค) นิมิตอยู่จำเพาะหน้าให้เป็นไปด้วยประโยค (ความพยายาม) อันสม่ำเสมอเธอย่อมถึงอัปปนาได้ อันพระโยคาวจรพึงเป็นเช่นภิกษุ (รูปที่ ๓) นั้นเถิด ข้าพเจ้าหมายเอาความ (ดังกล่าวมา) นี้ จึงกล่าวคำประพันธ์ (๒ คาถาข้างท้าย) นี้ไว้ว่า

" พึงเปลื้องจิตเสียจากความย่อหย่อน และ
ความฟุ้งโดยประการทั้งปวงแล้ว ยังจิตอันมี
(ปฏิภาค) นิมิตอยู่จำเพาะหน้าให้ดำเนินไป
เยี่ยงความเป็นไปแห่งแมลงและคน มีตัวผึ้ง
เป็นต้น ในเกสรดอกไม้ ในใบบัว ในใย
แมลงมุม ในเรือ ในกระโหลก (น้ำมัน)
อันท่านพรรณนาไว้ (ในอรรถกถา) ฉะนั้น
เถิด " ดังนี้

[จิตในขณะที่อัปปนาจะสำเร็จ]

ก็แล เมื่อพระโยคาวจรนั้น ทำจิตอันมี (ปฏิภาค) นิมิตอยู่จำเพาะหน้าให้ดำเนินไปอยู่ โดยประการดังกล่าวมาฉะนี้ ในขณะที่ว่าอัปปนาจักสำเร็จ มโนทวาราวัชชจิตย่อมตัดภวังค์ ทำปฐวีกสิณซึ่งปรากฏด้วยอำนาจแห่งการอนุโยค (ภาวนา) ว่า ปฐวี ปฐวี นั่นแล

ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นแต่นั้นชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไปใน อารมณ์นั้นนั่นแหละ ในที่สุด ในชวนจิตเหล่านั้น ดวงหนึ่งเป็นรูปาวจร ที่เหลือ (๓ หรือ ๔ ดวง) เป็นกามาวจรจิต มีจิตมีวิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา มีกำลังกว่าปกติ (กามาวจร) จิต ซึ่งท่านเรียกว่า บริกรรมจิต เพราะเป็นจิตแต่งอัปปนาบ้าง เรียกว่าอุปจารจิต เพราะ เป็นจิตใกล้ต่ออัปปนา หรือท่องเที่ยวอยู่ในที่ใกล้แห่งอัปปนา ดุจ (ภูมิ) ประเทศใกล้ต่อสถานที่มีหมู่บ้านเป็นต้นก็เรียกว่าอุปจาร บ้าน อุปจารเมืองฉะนั้นบ้าง เรียกว่าอนุโลมจิต เพราะเป็นจิตอนุโลม (ไปกันได้) แก่บริกรรมจิต (ในนานาวัชชนวิถี) ทั้งหลายก่อนนี้ และ แก่อัปปนาข้างหน้าด้วยบ้าง อนึ่ง ในบรรดาจิต (ที่ได้ชื่อว่า บริกรรม อุปจาร และ อนุโลม) เหล่านี้ ดวงใดเป็นที่สุดเขาหมด ดวงนั้นท่าน เรียกว่า โคตรภู บ้าง เพราะครอบงำปริตตโคตรได้ และทำมหัคคต-โคตรให้เป็นขึ้น*

ว่าโดยลำดับแห่งชวนจิต ที่ท่านยังมิได้จัดไว้ในชวนจิตเหล่านั้น ดวงที่หนึ่งเป็นบริกรรม ดวงที่สองเป็นอุปจารดวงที่สามเป็นอนุโลม ดวงที่สี่เป็นโคตรภู อีกนัยหนึ่ง ดวงที่หนึ่งเป็นอุปจาร ดวงที่สองเป็น อนุโลม ดวงที่สามเป็นโคตรภู ดวงที่สี่หรือที่ห้าเป็นอัปปนาจิต แท้จริง ชวนจิตที่สี่เท่านั้น หรือไม่ก็ที่ห้า ย่อมเป็นอัปปนา ข้อนั้นก็เป็นด้วย อำนาจแห่งขิปปาภิญญาและทันธาภิญญา ชวนะต่อแต่นั้นไปย่อมตก

* ปริตตโคตร (โคตรน้อย) หมายถึงกามภูมิ มหัคคตโคตร (โคตรใหญ่) หมายถึง ฌานภูมิ หรือพรหมภูมิ

เป็นวาระแห่งภวังคไป*

ฝ่ายพระโคทัตตเถระนักอภิธรรม อ้างสูตรนี้ว่า "ธรรมทั้งหลาย" อันเป็นกุศลที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่ง "ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลที่เกิดหลัง ๆ" ดังนี้แล้ว กล่าวว่า "ธรรมที่" เกิดหลัง ๆ ย่อมมีกำลังขึ้นด้วยอาเสวนปัจจัย เพราะเหตุนั้น อัปปนา "ย่อมมีได้แม้ในชวนะที่หกที่เจ็ด"" คำของพระโคทัตตเถระนั้น ท่าน" "กล่าวคัดค้านไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "นั่นเป็นเพียงอัตโนมัติของ" "พระเถระ"" แล้วกล่าว (ต่อไป) ว่า "อันอัปปนา (นั้น) ย่อมมีใน" ชวนะที่สี่หรือที่ห้าเท่านั้น ชวนะต่อนั้นไปนับได้ว่าตกแล้ว เพราะใกล้ "(จะตก) ภวังค์ "" ดังนี้ ใคร ๆ ไม่อาจคัดค้านคำในอรรถกถานั้นได้" เพราะเป็นคำที่ท่านได้วิจารณ์แล้วอย่างนี้จึงกล่าวไว้ แท้จริง จิตย่อม ไม่อาจเป็นอัปปนา ได้ในชวนะที่หกหรือที่เจ็ดก็ตาม เพราะใกล้ (จะ ตก) ภวังค์ เปรียบเหมือนบุรุษวิ่งตรงไปลงเหวชัน แม้ใคร่จะหยุด ก็ไม่อาจยั้งเท้าหยุดที่ริม (เหว) ได้ย่อมจะตกลงไปในเหวจนได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น อัปปนา (นั้น) บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมมีได้ ในชวนะที่สี่หรือที่ห้าเท่านั้น

ก็แลอัปปนานั้น เป็นไปในขณะจิตเดียวเท่านั้น จริงอยู่ ชื่อว่า

* มหาฎีกาขยายความไว้ว่า

(ก) การที่นัยที่สอบนับอุปจารเป็นที่หนึ่ง ไม่นับบริกรรมนั้น เพราะอธิบายว่า บริกรรมก็คือบริกรรมในนานาวัชชนะนั่นเอง (หาใช่ในชวนะไม่ ?)

(ข) สำหรับขิปปาภิญญา ชวนะที่สี่เป็นอัปปนา สำหรับทันธาภิญญา ก็ชวนะ ที่ห้าเป็นอัปปนา

กำหนดกาลในสถาน ๗ หามีไม่ คือในปฐมอัปปนา (๑) ในโลกิย-อภิญญาทั้งหลาย (๑) ในมรรคสี่ (๑) ในผลอันเป็นลำดับแห่งมรรค (๑) ในภวังคฌานในรูปารูปภพ (๑) ในเนวสัญญานาสัญญา-ยตนะอันเป็นปัจจัยแห่งนิโรธ (๑) ในผลสมาบัติแห่งท่านผู้ออกจากนิโรธ (๑) ในสถานเหล่านั้น ผลอันเป็นลำดับแห่งมรรคาหามีเหนือ ๓ ชวนะไปไม่ เนวสัญญานาสัญญายตนะอันเป็นปัจจัยแห่งนิโรธก็หามีเหนือ ๒ ชวนะไม่ ภวังคฌานในรูปารูปภพนับประมาณ (ขณะจิต) ไม่ได้ ในสถานที่เหลือ (๔) มี (ขณะ) จิตเดียวเท่านั้นแล*

อัปปนาเป็นไปในขณะจิตเดียวดังกล่าวมาฉะนี้ ต่อนั้นก็เป็นภวังคบาต ครั้นแล้วอาวัชชนะจึงตัดภวังค์เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ฌานปัจจเวกขณ ต่อนั้นไปก็ฌานปัจจเวกขณ์แล

[ปฐมฌาน]

ก็ด้วยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น ชื่อว่าสงัดจากกามทั้งหลายเทียว สงัดจากธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลเทียว เข้าถึงฌานที่ ๑ อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวกอยู่ ปฐมฌานปฐวีกสิณอันละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นอันพระโยคาวจรนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

* มหาฎีกาอธิบายว่า ที่ว่ากำหนดกาลในสถาน ๗ ไม่มีนั้น ก็เพราะว่า ในสถาน ๗ นั้น ลางสถานนับประมาณขณะจิตไม่ได้เอาทีเดียว ลางสถานก็นับได้เป็นขณะสั้นเต็มที เป็นว่าจะหาสถานไหนได้ชวนะเต็มวิถีไม่มีเลย

[แก้อรรถ วิวิจฺเจว กาเมหิ...]

ในฌานปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** ความว่า สงัด คือพรากไป หลีกไปจากกามทั้งหลาย ส่วนเอวศัพท์ที่ประกอบในปาฐะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นศัพท์จำกัดความ ก็เพราะเหตุที่เอวศัพท์นั้นเป็นศัพท์จำกัดความ มันส่องถึงความที่กามทั้งหลายแม้ไม่มีอยู่ในสมัยที่เข้าถึงปฐมฌานอยู่นั้น ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และความจะลุถึงปฐมฌานนั้นได้ก็ด้วยสละกามทั้งหลายนั้นเสียเท่านั้น คืออย่างไร ? คือเมื่อทำความจำกัดลงไปด้วยปาฐะว่า " **วิวจฺเจว กาเมหิ** สงัดจากกามทั้งหลายเทียว " ดังนี้ คำอธิบาย (ต่อไป) นี้ก็รู้ได้ชัดว่า " กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่แท้ ซึ่งเมื่อมันมีอยู่ ฌานนี้ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดุจเมื่อความมืดมีอยู่ แสงประทีปก็ไม่มี ฉะนั้น และความบรรลุฌานนั้นจะมีได้ก็ด้วยสละกามทั้งหลายนั้นเสียเท่านั้น ดุจความลุถึงฝั่งนอกจะมีได้ด้วยสละฝั่งในไปเท่านั้น เพราะเหตุนั้นเอวศัพท์นั้น จึงชื่อว่าทำความจำกัด (ความ) " ดังนี้

ในปาฐะนั้น ปัญหาพึงมีว่า " ก็เพราะเหตุไฉน เอวศัพท์นั้นท่านจึงกล่าวไว้แต่ในบทหน้า หากล่าวในบทหลังไม่ แม้นบุคคลไม่สงัดจากธรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศลแล้ว จะพึงเข้าถึงฌานอยู่ได้ละหรือ? คำเฉลยพึงมีว่า " ก็ข้อที่เอวศัพท์ท่านกล่าวไว้แต่ในบทหน้าไม่กล่าวในบทหลังนั้น บัณฑิตไม่พึงเห็นเช่นนั้น อันเอวศัพท์นั้น ท่านกล่าวไว้ในบทหน้า ก็เพราะฌานเป็นนิสสรณะแห่ง

กามนั้น[๑] แท้จริง ฌานนี้ชื่อว่าเป็นเหตุออกไปแห่งกามทั้งหลาย เท่านั้น[๒] เพราะเป็นทางก้าวล่วงกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ ดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทา) ว่า " ธรรมชาตินั่นเป็นนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย ธรรมชาตินี้คืออะไร ? ธรรมชาตินี้คือเนกขัมมะ [๓] " ดังนี้ แต่ทว่า เอวศัพท์ในปาฐะนี้ ควร (นำมา) กล่าวแม้ในบทหลังด้วย ดุจเดียวกันกับเอวศัพท์ในปาฐะนี้ว่า **"อิเธว ภิกฺขเว ปธโม สมโณ อิธ ทุติโย สมโณ"** ซึ่งท่านนำมากล่าวในบทหลังด้วย เพราะว่าใคร ๆ หาอาจที่จะไม่สงัดจากธรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศล กล่าวคือนิวรณ์ข้ออื่นๆ แต่กามฉันท์นี้แล้วเข้าถึงฌานอยู่ได้ไม่ เพราะเหตุนั้น เอวศัพท์นั้น บัณฑิตพึงเห็น (ว่าท่าน**กล่าว) ในบททั้ง ๒ ว่า** " วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ " ดังนี้เถิด

อนึ่ง วิเวกทั้งหลาย (ประเภท ๕) มีตทังควิเวกเป็นต้นก็ดี (ประเภท ๓) มีจิตตวิเวกเป็นอาทิก็ดี ย่อมสงเคราะห์เข้าได้ทั้งหมดด้วยสาธารพจน์ ว่า '**วิวิจฺจ**' นี้ทั้ง ๒ บทก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นบัณฑิตก็พึงเห็น (ว่า) ในฌานกถานี้ (ได้แก่) วิเวก ๓ คือ กายวิเวก จิตตวิเวก วิขัมภนวิเวก เท่านั้น

๑. ปาฐะที่ถูกต้อง ตํ ติดกับบทหลัง เป็นศัพท์สมาส ฎีกาก็แก้ในรูปนั้น คือเขียนเป็น ตนฺนิสฺสรณํ

๒. หมายความว่า มิได้เป็นนิสสรณะแห่งนิวรณ์ข้ออื่น ๆ คือว่า ฌานนี้เป็นข้าศึกโดยตรงต่อกามราคะ เช่นเดียวกับเมตตา เป็นข้าศึกโดยตรงต่อพยาบาทเป็นต้น ฉะนั้น

๓. เคยบอกมาแล้วว่า เนกขัมมะนี้ หมายเอาฌานนั่นเอง

ก็แลด้วยบทว่า '**กาเมหิ**' นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านสงเคราะห์เอาทั้งวัตถุกามที่กล่าวไว้ใน (มหา) นิเทศโดยนัยว่า " วัตถุกามทั้งหลายคืออะไร คือรูปอันน่ารักน่าชอบใจ... ดังนี้เป็นต้น ทั้งกิเลสกามที่กล่าวไว้ใน (ฌาน) วิภังค์ใน (มหา) นิเทศนั้นเหมือนกันว่า "ความพอใจเป็นกาม ความกำหนัดเป็นกาม ความกำหนัดตามความพอใจเป็นกาม ความใฝ่ใจเป็นกาม ความกำหนัดเป็นกาม ความกำหนัดตามความใฝ่ใจเป็นกาม กิเลสเหล่านี้เรียกว่า กาม*" ดังนี้ เข้าด้วยกันทั้งหมดทีเดียว ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ปาฐะว่า **" วิวิจฺเจว กาเมหิ"** นั้น แม้จะหมายความว่า " สงัดจากวัตถุกามทั้งหลายเทียว " ดังนี้ก็ชอบ กายวิเวกเป็นอันกล่าวด้วยความสงัดจากวัตถุกามนั้น (ส่วน) ปาฐะว่า " **วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ**" จะหมายความว่า " สงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย หรือว่าจากอกุศลทั้งปวง " ดังนี้ก็ชอบ จิตตวิเวกเป็นอันกล่าวด้วยความสงัดจากกิเลสกามนั้น อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า ใน ๒ ปาฐะนั้น การสละกามสุขย่อมเป็นอันประกาศด้วยปาฐะแรก เพราะกล่าวความสงัดจากวัตถุกามทั้งหลายแท้ การยึดเอาเนกขัมมสุขเป็นอันประกอบด้วยปาฐะที่ ๒ เพราะกล่าวความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย และเพราะกล่าวความสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกาม

* มหาฎีกาท่านแก้อรรถไว้ว่า โลภะอย่างอ่อนเป็นฉันทะ ด้วยอรรถว่าพอใจ โลภะที่แรงกว่านั้นเป็นราคะ ด้วยอรรถว่ากำหนัด ที่แรงกว่านั้นขึ้นไปอีก เป็นราคะอย่างหนา เรียกว่าฉันทราคะ โลภะอันเป็นเหตุให้ใฝ่ใจถึงนิมิตและอนุพยัญชนะ เป็นสังกัปปะ โลภะที่แรงขึ้นไปเป็นราคะ ที่แรงขึ้นไปอีกเป็นสังกัปปราคะ เป็นอันได้ความว่า กิเลสกามก็คือโลภะอันเดียวนั่งเอง ตั้งแต่อ่อน ๆ ไปจนแรงที่สุด

ฉันเดียวกันนั่นแล ใน ๒ ปาฐะนั้น การละวัตถุแห่งสังกิเลสเป็นอัน ประกาศด้วยปาฐะที่ ๑ การละตัวสังกิเลสประกาศด้วยปาฐะที่ ๒ การ สละเหตุแห่งโลลภาพ (ความละโมบ) ประกาศด้วยปาฐะที่ ๑ การสละ เหตุแห่งพาลภาพ (ความโง่เขลา) ประกาศด้วยปาฐะที่ ๒ และ ปโยคสุทธิ (ความหมดจดแห่งความเพียรพยายาม) ประกาศด้วยปาฐะ ที่ ๑ อาสยโปสนะ (ความกล่อมเกลาอัชฌาสัย) ประกาศด้วยปาฐะที่ ๒ * ในกามที่กล่าวในบทว่า " **กาเมหิ** " นั้น นี่เป็นนัยะในฝ่ายวัตถุกามก่อน

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม ท่านมุ่งเอากามฉันท์ ซึ่งมีหลายประเภท โดยชื่อว่า 'ฉันทะ' ก็มี ว่า 'ราคะ' ก็มีดังนี้เป็นอาทินั่นเองว่า 'กาม' ก็แลกามฉันท์นั้น แม้เป็นโทษที่นับเนื่องในอกุศล (แต่) ท่านกล่าวไว้ ต่างหากโดยเป็นข้าศึกแห่งฌาน ในวิภังค์ โดยนัยว่า " **ตตฺถ กตเม กามา ฉนฺโท กาโม** " ดังนี้เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กามฉันท์นั้น นับว่ากล่าวในบทแรก เพราะมันเป็นกิเลสกาม นับว่ากล่าวในบทที่ ๒ เพราะมันนับเนื่องในอกุศล และเพราะมันมีหลายประเภทจึงไม่ตรัส (เป็นเอกพจน์) ว่า **กามโต** (แต่) ตรัส (เป็นพหุพจน์) ว่า **กาเมหิ**

* มหาฎีกาว่า (๑) โลลภาพ คือความเกิดแห่งตัณหาในอารมณ์นั้นๆ เหตุแห่งโลลภาพ ก็คือวัตถุกามนั่นเอง (๒) พาลภาพ คือ อวิชชาหรือความคิดชั่ว เหตุแห่งพาลภาพ คือ อโยนิโสมนสิการหรือ อกุศลธรรมทั้งปวง (๓) กิริยาที่บุคคล ประกอบอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น เนื่องด้วยกามคุณเป็นเหตุ เรียกว่า อสุทธประโยค ความสงัดจาก อุสทธประโยคนั้น เรียกว่า ปโยคสุทธิ (๔) การชำระอัชฌาสัย โดยทำ ให้สะอาดจากสังกิเลสคือตัณหา และโดยทำให้เจริญด้วยอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะเรียกว่า อาสยโปสนะ

อนึ่ง แม้เมื่อธรรมทั้งหลายอื่นเป็นอกุศลมีอยู่ (แต่) นิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้น ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์โดยนัยว่า **" ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา กามจฺฉนฺโท "** ดังนี้เป็นต้น โดยแสดงความที่มันเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌาน อันจะกล่าวข้างหน้า* ซึ่งเป็นข้าศึก (ของมัน) มีคำอธิบายว่า " เพราะนิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน องค์ฌานเล่าก็เป็นข้าศึก คือเป็นเครื่องกำจัดนิวรณ์เหล่านั้น " จริงอย่างนั้น ข้อนี้พระมหากัจจานเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์เปฏกะว่า " สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันท์ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกุจจะ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา" ดังนี้ โดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้ ในปาฐะ ๒ บทนั้น (วิกขัมภนวิเวก) ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งกามฉันท์ เป็นอันกล่าวด้วยบทแรกนี้ คือ **" วิวิจฺเจว กาเมหิ "** ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งนิวรณ์ทั้ง ๕ เป็นอันกล่าวด้วยบทที่ ๒ นี้ คือ **" วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ "**

แต่ (เมื่อว่า) โดยการถือเอาข้อที่ยังมิได้ถือเอา[๑] บัณฑิตพึงทราบว่า " ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งกามฉันท์เป็นอันกล่าวด้วยบทแรก ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งนิวรณ์ที่เหลือเป็นอันกล่าวด้วยบทที่ ๒

* อุปริ ฌานงฺครํ ในมหาฎีกาเรียงติดกันเป็นบทสมาส และตั้งวิเคราะห์ไว้ด้วยว่า อุปริ วุจฺจมานานิ ฌานงฺคามิ อุปริฌานงฺคานิ

๑. อคฺคหิตคฺคหเณ หมายความว่า เท่าที่จำแนกธรรมอันควรเป็นความหมายแห่งปาฐะทั้ง ๒ ได้มาแล้วนั้น ยังไม่สิ้นกระแสความที่ควรจะจำแนก ยังมีข้อที่ควรถือเอานัยะมากล่าวได้อีก ดังต่อไปนั้น (?)

นัยเดียวกันนั้น ในอกุศลมูล ๓ ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งโลภะอันมีประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ เป็นอันกล่าวด้วยบทแรก ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งโทสะและโมหะ อันมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นเป็นอารมณ์ เป็นอันกล่าวในบทที่ ๒* หรือว่าในธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิชฌากายคันถะ และกามราคสังโยชน์ เป็นอันกล่าวด้วยบทแรก ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งโอฆะ โยคะอาสวะ อุปาทาน กายคันถะ และสังโยชน์ที่เหลือ เป็นอันกล่าวด้วยบทที่ ๒ และความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งตัณหาและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยตัณหานั้น เป็นอันกล่าวด้วยบทแรก ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งอวิชชาและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตตด้วยอวิชชานั้น เป็นอันกล่าวด้วยบทที่ ๒ อนึ่งความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งจิตตุบาทที่สัมปยุตตด้วยโลภะ ๘ ดวง เป็นอันกล่าวด้วยบทแรก ความสงัดด้วยข่มไว้ได้ซึ่งอกุศลจิตตุบาทที่เหลือ ๔ ดวงเป็นอันกล่าวด้วยบทที่ ๒" ดังนี้

คำที่กล่าวมานี้ เป็นคำชี้แจงเนื้อความในฌานปาฐะว่า **" วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ "** นี้ เป็นอันดับแรก

[แก้อรรถองค์ฌาน บท สวิตกฺกํ สวิจารํ]

ก็แลพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงองค์ที่พึงละแห่งปฐมฌานด้วย

* เพราะเหตุที่โทสะ กับ โมหะ มีอารมณ์ต่างกัน แต่ในที่นี้แสดงไว้แต่อารมณ์ของโทสะอย่างเดียว คืออฆาตวัตถุ มหาฎีกาจึงแสดงอารมณ์ของโมหะเพิ่มเติมไว้ดังนี้ ทุกฺขาทิปฺพพนฺตาทิเภทวิสยสฺส โมหสฺส-ซึ่งโมหะอันมีประเภทแห่งความไม่รู้เช่นไม่รู้ส่วนเบื้องต้นแห่งทุกข์เป็นต้นอารมณ์

ปาฐะเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้จะทรงแสดงองค์ที่พึงประกอบเข้า (แห่งปฐมฌานนั้น) จึงตรัสคำว่า **" สวิตกฺกํ สวิจารํ "** เป็นต้น

ในคำเหล่านั้น ความตรึกชื่อว่า วิตก มีคำอธิบายไว้ว่า ความจรด (จิต) ลงไป วิตกนี้นั้น มีอันปักจิตลงไปในอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันจรดไปทั่วๆ จรดไปรอบๆ เป็นกิจ จริงอย่างนั้น ด้วยองค์คือ วิตกนั้น พระโยคาวจรได้ชื่อว่าทำอารมณ์ให้เป็นสิ่งที่วิตกจรดไปทั่วแล้ว ให้เป็นสิ่งที่วิตกจรดไปรอบแล้ว ดังนี้ วิตกนั้นมีการนำจิตเข้ามาในอารมณ์ได้เป็นเครื่องปรากฏ

ความตรองชื่อว่า วิจาร มีคำอธิบายไว้ว่า ความ (พิจารณา) ตาม (วิตก) ไป วิจารนี้นั้นมีอันตามฟั้นอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันประกอบสหชาตธรรมในอารมณ์นั้นไว้เป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิตไว้เป็นเครื่องปรากฏ

เมื่อวิตกและวิจารนั้น แม้ว่าแยกกันไม่ได้ในที่ไหนๆ* ก็ดี (แต่บัณฑิตพึงทราบว่า) วิตกก็คือความจรดจิตลงไปทีแรก ดุจเสียงเคาะระฆัง เพราะอรรถว่าเป็นสภาพยังหยาบ (กว่าวิจาร) และเพราะอรรถว่าเป็นสภาพไปหน้า (วิจาร) วิจารก็คือความตามผูกพันไป ดุจเสียงครวญแห่งระฆัง เพราะอรรถว่าเป็นสภาพสุขุม (กว่าวิตก) และเพราะเป็นสภาพตามฟั้น (อารมณ์) อนึ่ง ในสองอย่างนั้น วิตกยังมีแกว่ง เป็นการไหวแห่งจิตในเวลาแรกเกิดขึ้น ดุจการกระพือปีก

* กตฺถจิ ในที่ไหน ๆ มหาฎีกาว่าหมายเฉพาะในปฐมฌาน และในปริตตจิตตุบานทั้งหลาย ไม่ใช่ทั่วไป

แห่งนกที่ใคร่จะทะยานขึ้นไปในอากาศ และดุจกิริยาโผลงตรงดอกปทุมแห่งแมลงภู่ที่มีใจผูกพันอยู่ในกลิ่น (ปทุม) ฉะนั้น (ส่วน) วิจารมีความเป็นไปละเมียด (กว่าวิตก) เป็นภาวะที่จิตไม่แกว่งนัก ดุจการกางปีก (ราร่อน) ไปแห่งนกที่ขึ้นอยู่ในอากาศแล้ว และดุจการบินวน (ดู[๑]) อยู่เหนือดอกปทุมแห่งแมลงภู่ที่ลงมาถึงตรงดอกปทุมแล้วฉะนั้น

ส่วนในอรรถกถาแห่งทุกนิบาตกล่าวไว้ว่า " วิตกเป็นไปโดยภาวะคือปักจิตลงไปในอารมณ์ ดุจกิริยาที่นกใหญ่ที่ไปในอากาศกวักปีกทั้ง ๒ ข้างแล้วราปีกไป[๒] ฉะนั้น วิจารเป็นไปโดยสภาวะตามฟั้น (อารมณ์) ดุจกิริยาที่นกกระดิกปีกรับลม (ร่อน) ไป[๓] ฉะนั้น

คำในอรรถกถาทุกนิบาตนั้นชอบแต่ในความเป็นไปโดยต่อเนื่องกัน ด้านความต่างกันแห่งวิตกและวิจารนั้นย่อมปรากฏอยู่แล้วในปฐมฌานและทุติยฌาน[๔]

อีกนัยหนึ่ง วิตกเป็นดังมือที่จับไว้มั่น วิจารเป็นดังมือที่ขัดสี

๑. ปริพฺภมนํ บินวน มหาฎีกาว่า ที่แมลงภู่ทำเช่นนั้นเพื่อตรวจตราดูมีอันตรายหรือไม่ก่อนที่จะลงไปเคล้า

๒. แปลตามพยัญชนะว่า ดุจการยังปีกทั้งสองให้รับลมแล้วยังปีกให้นิ่งแล้วแลไปแห่งนกใหญ่ที่ไปในอากาศฉะนั้น

๓. แปลตามพยัญชนะว่า ดุจความไปแห่งนกนั้นที่ยังปีกให้กระดิกเพื่อรับลม ฉะนั้น

๔. น่าหมายความว่า ไม่ใช่ว่าวิตกเกิดขึ้นแล้วไปหยุดนิ่งเสีย เหมือนนกกวักปีกแล้วหยุดกวัก ราปีกไปเฉย ๆ เพราะถ้าวิตกหยุดเสีย จิตก็เข้าไม่ถึงอารมณ์ วิตกกับวิจารถึงแม้มีลักษณะต่างกัน แต่ควรทำงานต่อเนื่องกัน ทำจิตให้ดำเนินประณีตไปโดยลำดับ ดังปรากฏในปฐมฌานและทุติยฌาน (ปัญจกนัย) คือปฐมฌานมีทั้งวิตกและวิจาร ถึงทุติยฌาน วิตกสงบไป วิจารยังทำงานต่อไป

แห่งบุคคลผู้จับภาชนะสำริดที่สนิมจับไว้มั่นด้วยมือข้างหนึ่ง แล้วใช้เครื่องมือคือแปรงขนสัตว์จุ้มน้ำมันผสมฝุ่นขัด (ภาชนะนั้น) ด้วยมือข้างหนึ่ง ฉะนั้น

นัยเดียวกัน วิตกเป็นดังมือที่ตบ (ขึ้นรูป) วิจารเป็นดังมือที่คอยแต่งตรงนั้นตรงนี้ แห่งช่างหม้อผู้หมุน (แป้น) ล้อทำภาชนะโดยใช้ไม้ตบ

นัยนั้นเหมือนกัน วิตกเป็นสภาพปักลงไป ดุจเหล็กแหลมที่เสียบตรงกลาง (ภาชนะ) ตรึงไว้ วิจารเป็นสภาพตามตบแต่ง ดุจเหล็กแหลมอันหมุน (ทำรอย) อยู่ด้านอก (ภาชนะ) แห่งช่างผู้ทำรอยวงกลม (ในภาชนะ)ฉะนั้น

ฌานนี้ได้ชื่อว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** เพราะเป็นไปกับวิตกนี้และวิจารนี้ ดังกล่าวมา ดุจต้นไม้เป็นไปกับดอกและผลฉะนั้น แต่ในวิภังค์ท่านทำเป็นปุคคาธิฐานเทศนาโดยนัยว่า " บุคคลเป็นผู้เข้าถึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิตกนี้ และด้วยวิจารนี้ " ดังนี้เป็นอาทิ ถึงกระนั้นอรรถาธิบายแม้ในวิภังคปาฐะนั้น บัณฑิตพึงเห็น (ว่า) เป็นอย่างเดียวกันนี้เอง

[แก้อรรถบท วิเวกชํ]

บัณฑิตพึงทราบอรรถในบทว่า **วิเวกชํ** (ดัง) นี้ ความสงัดชื่อวิเวก หมายความว่า ปราศไปจากนิวรณ์ อีกนัยหนึ่งธรรมใดสงัดแล้วเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า วิเวก คือธรรมอันสงัดจากนิวรณ์ หมายถึงกองธรรมอันสัมปยุตด้วยฌาน ปีติสุขชื่อว่า วิเวกชะ เพราะเกิด

แต่วิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น

[แก้อรรถบท ปีติสุขํ]

พึงทราบอรรถในบทว่า **ปีติสุขํ** (ดังต่อไป) นี้ ธรรมชาติใดทำให้อิ่ม เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า ปีติ ปีตินั้นมีความปรีย์เปรมเป็นลักษณะ มีอันยังกายและจิตใจให้อิ่มเอิบเป็นรส หรือว่ามีอันซาบซ่านเป็นรส มีความฟูขึ้นเป็นเครื่องปรากฏ ก็ปีตินี้นั้นมี ๕ อย่าง คือ

ขุทฺทกาปีติ ปีติเล็กน้อย

ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะ (แปลบๆ)

โอกฺกนฺติกาปีติ ปีติเป็นพักๆ (ซู่ๆ)

อุพฺเพงฺคาปีติ ปีติโลดโผน

ผรณาปีติ ปีติซาบซ่าน

ในปีติ ๕ อย่างนั้น ขุททกาปีติอาจทำเพียงอาการขบขันในร่างกายเท่านั้น ขณิกาปีติย่อมเป็นชั่วขณะๆ เช่นกับฟ้าแลบ โอกกันติกาปีติลงสู่กายแล้วหายไปๆ ดุจคลื่นซัดฝั่งสมุทรแล้วก็แตกไปฉะนั้น อุพเพงคาปีติ เป็นปีติอย่างแรงถึงขนาดทำกายให้ลอยขึ้นแล้วให้โลดไปในอากาศได้

จริงอย่างนั้น พระมหาติสสเถระผู้อยู่ ณ ปุณณวัลลิกวิหาร ในเวลาเย็นวันเพ็ญไปสู่ลานพระเจดีย์ (ยังไม่ทันถึง) เห็นแสงพระจันทร์แล้วหันหน้าต่อพระมหาเจดีย์ รำพึงว่า " ในเวลานี้ละหนอ บริษัท ๔ ไหว้พระมหาเจดีย์กัน " ยังอุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธ (คุณ) เป็น

อารมณ์ให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ที่ตนเห็นมาแล้วโดยปกติ ก็ลอยขึ้นในอากาศ ไปหยุดยืน ณ ลานพระมหาเจดีย์ทีเดียว ราวกับลูกคลีหนังอันงาม ที่บุคคลปาลงที่พื้นปูนแล้วกระดอนขึ้นในอากาศฉะนั้น

แม้กุลธิดาผู้หนึ่งในบ้านวัตตกาลคามอันเป็นที่อาศัย (โคจรบิณฑบาต) แห่ง (ภิกษุ) วัดคิริกัณฑวิหาร ก็โลดไปในอากาศได้ด้วยอุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธ (คุณ) เป็นอารมณ์อย่างแรง เช่นเดียวกัน

ได้ยินว่า มารดาบิดาของกุลธิดาผู้นั้น เมื่อจะไปวัดเพื่อฟังธรรมในเวลาเย็น สั่งว่า " แน่ะแม่ เจ้าเป็นภาระหนักไม่อาจไปในเวลาค่ำมืด[๑] เราจักฟังธรรมให้ส่วนบุญแก่เจ้า " ดังนี้แล้วจึงได้ไป กุลธิดานั้นแม้ใคร่จะไป แต่ไม่อาจขืนคำของท่านได้ ก็ยั้งอยู่เรือน (ออกไป) ยืนที่ชานเรือน มองไปดูลานพระเจดีย์ลอยฟ้า[๒] บนเขาคิริกัณฑกะด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาพระเจดีย์ด้วยประทีป ได้เห็นบริษัท ๔ ทำเจดีย์บูชาด้วยเครื่องบูชามีดอกไม้และของหอมเป็นต้นแล้วทำประทักษิณกันอยู่ และได้ยินเสียงคณสาธยายของหมู่ภิกษุด้วย ครั้งนั้น เมื่อนางรำพึงไปว่า " พวกเขาช่างมีบุญจริงหนอ ที่ได้ไปวัดแล้วได้เดินไปมาที่ลานพระเจดีย์เช่นนั้น และได้ฟังธรรมกถาอันไพเราะเช่นนั้น "พลางมองดูพระเจดีย์อัน (ขาวโพลน) เช่นกับ

๑. อกาเล จะแปลโดยพยัญชนะว่า ในคราวมิใช่กาล หรือว่า ในกาลอันไม่สมควร ก็คงได้ความหมายพิเศษในประโยคนี้ว่า "เวลาค่ำมืด" นั่นเอง

๒. อากาสเจติยงฺคณํ มหาฎีกาท่านว่า เจดีย์ที่สร้างไว้บนยอดเขา เรียกว่า อากาสเจดีย์ จะหมายความว่ามองเห็นเด่นอยู่ในที่สูง ดังว่าลอยอยู่ในอากาศ กระมัง?

กองไข่มุกอยู่นั่นเอง อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น นางโลดลิ่วไปในอากาศ ลงที่ลานพระเจดีย์ลอยฟ้าก่อนกว่ามารดาบิดาเสียอีก ไหว้พระเจดีย์ แล้วยืนฟังธรรมอยู่ พอมารดาบิดามาถึงจึงทักนางว่า " แม่เอ๊ย เจ้ามาทางไหนกัน "นางบอกว่า " ดิฉันมาทางอากาศ มิได้มาตามทาง (เดิน) " แล้วถูกซักว่า " แม่คุณ อันมาทางอากาศ พวกท่านพระขีณาสพจึงจะไปมาได้ เจ้ามาได้อย่างไรกัน " จึงบอกว่า " เมื่อดิฉันยืนแลดูพระเจดีย์ด้วยแสงจันทร์อยู่ พลวปีติมีพระพุทธ (คุณ) เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ครั้นแล้วดิฉันก็มิได้รู้ความที่ตนยืน มิได้รู้ความที่ตนนั่งเลย (รู้) แต่ว่าโลดไปในอากาศตามนิมิตที่ (จิต) ถือเอานั้นเอง แล้วมายืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์นี่ "

อุพเพงคาปีติ เป็นปีติ (อย่างแรง) ถึงขนาดทำกายให้โลดไปในอากาศได้ ดังตัวอย่างที่กล่าวมานี้

ส่วนว่าเมื่อผรณาปีติเกิดขึ้น สรีระย่อมเอิบอาบไปทั่วร่าง ดุจกระเพาะเบาที่พองเต็ม (ด้วยน้ำเบา) และดุจเหวที่ห้วงน้ำใหญ่หลากเข้าไป (เต็ม)

ก็แลปีติ ๕ อย่างนี้นั้น เมื่อตั้งครรภ์ไปจนแก่ได้ที่* ย่อม

* คพฺภํ คณฺหนฺตี เคยแปลว่า "เมื่อถือเอาห้อง" เข้าใจว่าผิด ต้องแปลว่า "เมื่อถือเอาครรภ์" คือ "ตั้งครรภ์ หรือตั้งท้อง" จึงจะได้ความ เป็นสำนวนหมายความว่า ธรรมนั้น ๆ ดำเนินไปถึงขั้น "ได้ที่" แล้ว จะเผล็ดผลเป็นแน่ ดุจเมื่อมารดา "ตั้งครรภ์" แล้ว ก็เป็นหวังว่าจะได้ผลคือได้บุตรแน่ สำนวนนี้ท่านใช้สำนวนข้าวกล้า ก็มี เช่นในอัจจายิกกรณียสูตรในติกังคุตตระ หน้า ๓๐๙ ว่า... อชฺเชว เม ธญฺญานิ ชายนฺตุ เสฺวว คพฺภินิโย โหนฺตุ อุตฺตรเสฺว ปจนฺตูติ... คฤหบดีชาวนาไม่มีอำนาจจะบันดาลว่าข้าวของเราจงงอกวันนี้ ตั้งท้องพรุ่งนี้ สุกมะรืนนี้... คพฺภินี กับ คพฺภํ คณฺหนฺตี ก็ความเดียวกัน

ยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิให้เกิดบริบูรณ์ ปัสสัทธิเมื่อตั้งครรภ์ไปจนแก่ได้ที่ ย่อมยังสุขทั้ง ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้เกิดบริบูรณ์ สุขเมื่อตั้งครรภ์ไปจนแก่ได้ที่ ย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิให้เกิดบริบูรณ์แล

ในปีติ ๕ อย่างนั้น ผรณาปีติใด ที่เจริญขึ้นเป็นมูลแห่งอัปปนา-สมาธิ จนถึงประกอบเข้ากับสมาธิได้ ผรณาปีตินี้เป็นปีติที่ท่านประสงค์เอาในอรรถนี้

ส่วนบทนอกนี้ (คือสุขํ) มีอรรถดังนี้ ความสำราญชื่อว่า สุข อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดกัดเสีย (หรือ) ขุดเสีย (คือ) กำจัดเสียด้วยดี ซึ่งอาพาธในกายและใจ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าสุข (ธรรมชาติอันกำจัดอาพาธเสียด้วยดี)สุขนั้นมีความอร่อยเป็นลักษณะ มีอันพอกพูนธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับสุขเป็นรส (เป็นกิจ) มีอันช่วยข่ายสนับสนุน (สัมปยุตธรรม) เป็นเครื่องปรากฏ*

แม้ว่า เมื่อความแยกกันไม่ได้ในที่ไหนๆ แห่งปีติและสุขนั้นมีอยู่ก็จริง (แต่) บัณฑิตพึงทราบ (ความต่างกัน)ว่า ความยินดีเพราะได้อิฏฐารมณ์เป็นปีติ ความเสวยรสแห่งอิฏฐารมณ์ที่ได้แล้วเป็นสุข ปีติมีอยู่ในที่ใด สุขย่อมมีในที่นั้น (แต่ว่า) สุขมีอยู่ในที่ใด ไม่แน่ว่าปีติจะมีในที่นั้น ปีติท่านสงเคราะห์ในสังขารขันธ์ สุข

* มหาฎีกาขยายความว่า สุข นั้น ไม่สละผละออกเหมือนทุกข์ ไม่เฉยอยู่เหมือนอทุกขมสุข แต่เข้าช่วยเหลือสนับสนุน (สัมปยุตธรรม)

สงเคราะห์ในเวทนาขันธ์ ปีติเปรียบเหมือนความดีใจในเพราะได้เห็น หรือได้ยินข่าวหมู่ไม้หรือน้ำ สุขเปรียบเหมือนความสำราญในเพราะ ได้เข้าร่มเงาหมู่ไม้ หรือได้บริโภคน้ำ แห่งบุคคลผู้อ่อนเปลี้ยอยู่ใน ทะเลทราย นี่กล่าวตามปีติและสุขมีปรากฏอยู่ในสมัยนั้นๆ จริงๆ

ปีตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย มีประการดังกล่าวมา มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือว่ามีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้น ฌานนี้ท่านจึงกล่าวว่า (ปีติสุขํ) มีปีติและสุข อีกนัยหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า (ปีติสุขํ) ปีติและสุข ดุจบททวันทวะทั้งหลาย มีบท ธัมมวินยะ (ธรรมและวินัย) เป็นต้น ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกมีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้น ฌานนี้ท่านจึงกล่าวว่า (**วิเวกชมฺปีติสุขํ**) มีปีติและสุขอันเกิด แต่วิเวก ดังนี้ก็ได้ แท้จริง ฌานเป็นสิ่งที่เกิดแต่วิเวก ฉันใดก็ดี แม้ปีติและสุขในฌานนั้นก็เป็นสิ่งที่เกิดแต่วิเวกเหมือนกันฉันนั้น และ ปีติสุขที่เกิดแต่วิเวกนั้นมีอยู่แก่ฌานนั้นด้วย เพราะเหตุนั้น กล่าวว่า **'วิเวกชมฺปีติสุขํ'** โดยเป็นบทเดียวกันนั่นแหละจึงจะชอบ* ส่วน ในวิภังค์กล่าวไว้โดยนัยว่า " สุขนี้ไปพร้อมกับปีตินี้ " ดังนี้เป็นต้น

* อรรถวิเคราะห์แห่งปาฐะ วิเวกชมฺปีติสุขํ นี้ มหาฎีกาท่านอธิบายให้เข้าใจดีขึ้น ว่าดังนี้ ในอรรถวิเคราะห์แรกเรียงแยกกันเป็น วิเวกชํ ปีติสุขํ บทวิเวกขํ เป็นวิเสสนะ ของฌาน เช่นเดียวกับบททั้ง ๓ (คือ สวิตกฺกํ สวิจารํ ปีติสุขํ) ส่วนอรรถวิเคราะห์ หลังเป็นบทสมาสมีนิปผันนรูปเป็น วิเวกชมฺปีติสุขํ วิเวกชํ เป็นวิเสสนะของปีติสุขํ เข้าสมาสโดยไม่ลบวิภัติ ในอรรถนี้ ถ้าลบวิภัติก็จะสำเร็จรูปเป็น วิเวกชปฺปีติสุขํ แปล อย่างเดียวกัน วิวเวกชมฺปีติสุขํ

วิสุทธิมรรคว่านัยหลัง (วิเวกชมฺปีติสุขํ) นี้แหละถูก ไทยเราก็ใช้ตามนัยนี้ ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ

แต่เนื้อความแม้ในวิภังคปาฐะนั้น ก็พึงเห็นว่าอย่างเดียวกันนี้

คำว่า **'ปฐมํ ฌานํ'** นี้จักมีแจ้งข้างหน้า บทว่า **อุปสมฺปชฺช** แปลว่าเข้าถึงแล้ว มีอธิบายว่าบรรลุแล้ว หรือแปลว่า ให้เข้าถึงพร้อมแล้ว มีอธิบายว่าให้สำเร็จแล้ว แต่ในวิภังค์แก้ไว้ว่า "บทว่า **อุปสมฺปชฺช** คือความได้เข้า ความถึงเข้า ความถูกเข้า ความทำให้แจ้ง ความลุถึง ซึ่งฌานที่ ๑" ดังนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเนื้อความแม้แห่งวิภังคปาฐะนั้นก็อย่างเดียวกันนี้ บทว่า **วิหรติ** คือ พระโยคาวจรเป็นผู้ได้ฌานมีประการดังกล่าวฉะนี้แล้ว ยังความเคลื่อนไหวความเป็นไป ความรักษาไว้ ความสืบไป ความดำเนินไป ความไปมาได้ ความอยู่ไปได้ แห่งร่างกายให้สำเร็จด้วยอิริยาบถวิหาร (ความผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอยู่) อันสมควรแก่ฌานนั้น สมคำที่กล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "บทว่า **วิหรติ** ความว่าย่อมเคลื่อนไหว เป็นไป รักษา สืบไป ดำเนินไป ไปมาได้ อยู่ไปได้ เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า **วิหรติ**" ดังนี้

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ปฐมฌานละองค์ ๕ ดังนี้ ความที่ปฐมฌานละองค์ ๕ ในคำนั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา เพราะเมื่อนิวรณ์เหล่านั้นยังมิได้ละแล้ว ฌานจะเกิดขึ้นหาได้ไม่ เหตุนั้น นิวรณ์เหล่านั้น จึงเรียกว่า 'องค์ที่ต้องละ' แห่งปฐมฌานนั้น แม้ว่าธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลอื่นๆ ก็ละได้ในขณะแห่ง

ฌาน[๑]ด้วย ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้นก็นิวรณ์ ๕ นี้เท่านั้น เป็นตัวทำอันตราย แก่ฌานอย่างวิเสส (คือยิ่งกว่าเขา[๒]) แท้จริง จิตที่ถูกกามฉันทะประโลม ไปในอารมณ์ต่างๆ แล้วย่อมไม่ตั้งมั่นในเอกัตตารมณ์[๓] นัยหนึ่ง จิตนั้น ถูกกามฉันทะครอบงำแล้วย่อมไม่ดำเนินไปสู่ทางที่จะละกามธาตุ อนึ่ง จิตนั้นถูกพยาบาทกระทบกระทั่งอยู่ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปอย่างสะดุด ถูกถีนมิทธะครอบงำแล้วย่อมเป็นจิตไม่ควรแก่การงาน มีอุทธัจจ-กุกกุจจะเป็นเบื้องหน้าแล้วย่อมเป็นจิตสงบไม่ลง คิดพล่านไป ถูก วิจิกิจฉาขัดขวางแล้วย่อมไม่ขึ้นสู่ทางอันจะยังการบรรลุฌานให้สำเร็จ นิวรณ์ ๕ นี้เท่านั้นท่านเรียกว่า " องค์ที่จะต้องละ " เพราะเป็นตัวทำ อันตรายแก่ฌานอย่างมาก ดังกล่าวมาฉะนี้

ก็เพราะว่า วิตกย่อมปักจิตลงไปในอารมณ์ วิจารตามผูกพันไว้ ปีติอันเกิดแต่ประโยคะสมบัติทำความอิ่มเอิบ และสุขทำความเฟื่องฟู แก่ใจอันมี (ภาวนา) ประโยคะที่วิตกวิจารนั้นทำให้สำเร็จแล้ว โดย ไม่ฟุ้งซ่านออกไป ครั้นแล้ว เอกัคคตาอันความปักจิต ความตามผูกพัน ความอิ่มเอิบ และความเฟื่องฟูเหล่านั้นอุดหนุนแล้วย่อมตั้งไว้

๑. มหาฎีกาว่า หมายเอาในขณะเข้าฌาน เพราะแม้ผู้ได้ฌาน แต่ในเวลา มิได้เข้าฌาน อกุศลจิตมีโลภจิตเป็นต้นก็เกิดขึ้นได้

๒. ที่แปลความหมายแห่ง วิเสส ว่ายิ่งกว่าเขานี้ อาศัยนัยที่ท่านจัดคุณศัพท์เป็น ๓ ชั้น คือ ปกติ วิเสส อติวิเสส

๓. เอกัตตารมณ์ คือ อารมณ์อันมีสภาพเป็นหนึ่งด้วยอำนาจแห่งกสิณ มีปฐวี-กสิณเป็นต้น หรือว่าอารมณ์อันนำมาซึ่งความเป็นหนึ่ง กล่าวคือเอกัคคตา

ซึ่งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือ โดยเสมอโดยชอบ* ในเอกัตตารมณ์ เพราะเหตุนั้น ความที่ปฐมฌานประกอบองค์ ๕ บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ นี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ด้วยเมื่อองค์ ๕ นี้เกิดขึ้นแล้ว ฌานจึงได้ชื่อว่าเกิดขึ้นแล้ว ด้วยเหตุนั้น องค์ ๕ นั้นท่านจึงเรียกว่า " องค์ประกอบ " แห่งปฐมฌานนั้น เพราะฉะนั้นไม่ควรถือว่ายังมีฌานอื่นที่ประกอบด้วยองค์ ๕ นั้นอยู่อีก เหมือนเสนา ท่านกล่าวว่าประกอบด้วยองค์ ๔ ดนตรี กล่าวว่าประกอบด้วยองค์ ๕ มรรค กล่าวว่าประกอบด้วยองค์ ๘ ก็ด้วยบังคับแห่งองค์เท่านั้นโดยแท้ ฉันใด แม้ปฐมฌานนี้ก็พึงทราบว่าท่านกล่าวว่ามีองค์ ๕ หรือว่าประกอบด้วยองค์ ๕ ก็ตาม ก็ด้วยบังคับแห่งองค์เท่านั้นเหมือนกัน ฉะนั้น องค์ ๕ นี่ย่อมมีแม้ในขณะแห่งอุปจารโดยแท้ แต่ว่าในอุปจาร องค์ ๕ นั้นมีกำลังยิ่งกว่าปกติ (กามาวจร) จิต ส่วนในฌานนี้ องค์เหล่านั้นได้ลักษณะรูปาวจร ย่อมมีกำลังยิ่งกว่าอุปจาร (จิต) เสียอีก แท้จริง ในองค์เหล่านั้น วิตกปักจิตลงไปในอารมณ์ด้วยอาการอันชัดเจนยิ่งเกิดขึ้น วิจารก็ตามฟั้นอารมณ์อย่างเต็มที่เกิดขึ้น ปีติและสุขก็แผ่ไปทั่วสรรพางค์กายเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า " องค์ (อวัยวะ)สักน้อยหนึ่งแห่งสรรพางค์กายของเธอผู้ได้ปฐมฌานนั้น อันปีติและสุขที่เกิดแต่วิเวกไม่สัมผัสแล้วหามีไม่" ดังนี้ แม้จิตเตกัคคตาก็สัมผัสในอารมณ์

* มหาฎีกาว่า โดยเสมอ คือ โดยความเสมอกันแห่งอินทรีย์ ชอบโดยไม่มีความหย่อน และความฟุ้ง เพราะไกลจากปฏิปักขธรรม

ทั้งหลายเกิดขึ้น ดุจฝาหีบชิ้นบน สัมผัส ที่ฝาหีบชิ้นล่าง ฉะนั้น นี่เป็นความพิเศษ กว่ากามาวรจิตนอกนี้แห่งองค์ ๕ นั้น

ในองค์ ๕ นั้น เอกัคคตาพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงชี้ไว้ในปาฐะว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ . . .** นี้ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นเอกกัคคตาก็นับเป็นองค์ได้แท้ เพราะตรัสไว้ในวิภังค์ว่า " คำว่าฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา " ดังนี้แท้จริง อุเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำด้วยอธิบายใด อธิบายนั้นเป็นอันพระองค์ได้ทรงประกาศแล้วในวิภังค์นั่นแล

ส่วนวินิจฉัยใน ๒ บทว่า " ปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ นั้น ดังนี้ ความที่ปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ บัณฑิตพึงทราบโดยจัดเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด และความที่ฌานนั้นถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ก็พึงทราบโดยเป็นลักษณะแห่งเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด เหล่านั้นแล พระบาลีในเรื่องนี้มีดังนี้ ปฏิปทาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปฏิปทา) เป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน **อุเปกฺขานุพฺรูหนา** (ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา) เป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน **สมฺปหํสนา** (ความร่าเริง) เป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน*

(ในข้อว่า) ปฏิปทาวิสุทธิ เป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน (นั้นถามว่า) ลักษณะแห่งเบื้องต้นมีเท่าไร (ตอบว่า)ลักษณะแห่งเบื้องต้นมี ๓ คือ จิตหมดจดจากอันตรายแห่งปฐมฌานนั้น (๑) เพราะความ

* มหาฎีกาอธิบายว่า ภาวนานัยอันเป็นบุพภาค ไปจนสุดโคตรภู เรียกว่าปฏิปทา

ที่หมดจดแล้ว จิตย่อมดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง (๑) เพราะความที่ดำเนินไปแล้ว จิตย่อมดิ่งไปในสมถะนั้น (๑) ข้อที่จิตหมดจดจากอันตรายก็ดี ข้อที่เพราะหมดจดแล้วจิตย่อมดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางก็ดี ข้อที่เพราะดำเนินไปแล้ว จิตย่อมดิ่งไปในสมถะนั้นก็ดี นั้นเป็นปฏิปทาวิสุทธิเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน นี้เป็นลักษณะ ๓ แห่งเบื้องต้น เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า ปฐมฌานเป็นคุณมีความงามในเบื้องต้นด้วย ถึงพร้อมด้วยลักษณะ (๓) ด้วย

(ในข้อว่า) ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน (นั้นถามว่า) ลักษณะแห่งท่ามกลางมีเท่าไร (ตอบว่า) ลักษณะแห่งท่ามกลางมี ๓ คือ พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว (๑) ย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมถะแล้ว (๑) ย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งความตั้งมั่นโดยความเป็นหนึ่ง (แห่งจิต) (๑) ข้อที่พระโยคาวจรเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่หมดจดแล้วก็ดี ข้อที่เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมถะแล้วก็ดี ข้อที่เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งความตั้งมั่นโดยความเป็นหนึ่ง (แห่งจิต) ก็ดี นั้นเป็นความพอกพูนแห่งอุเบกขา เป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน นี้เป็นลักษณะ ๓ แห่ง

เพราะเป็นทางดำเนินแห่งฌาน ปฏิปทานั้นหมดจดจากอันตรายแห่งฌาน เรียกปฏิปทาวิสุทธิ ๆ นี้มีในอุปปาทขณะแห่งฌาน ท่านจึงกล่าวว่าเป็นเบื้องต้น ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาที่เนื่องในฌาน เพิ่มพูนขึ้นโดยความสำเร็จกิจ เพราะไม่มีกิจอันใดอีก เรียกว่าอุเปกฺขานุพฺรูหนา ๆ นี้มีในฐิติขณะแห่งฌาน ท่านจึงกล่าวว่าเป็นท่ามกลาง ความผ่องแผ้วเนื่องด้วยความสำเร็จกิจแห่งฌานอันทำกิจให้สำเร็จ เรียกว่า สมฺปหํสนา ๆ นี้มีในโอสานขณะแห่งฌาน ท่านจึงกล่าวว่าเป็นที่สุด

ท่ามกลาง เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่าปฐมฌานเป็นคุณมีความงามใน ท่ามกลางด้วย ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓ ด้วย

(ในข้อว่า) ความร่าเริง เป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน (นั้นถามว่า) ลักษณะแห่งที่สุดมีเท่าไร (ตอบว่า) ลักษณะแห่งที่สุดมี ๔ คือ ความร่าเริง (ย่อมมี) ด้วยหมายถึงว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในฌานจิตนั้น มีความเป็นไปไม่ล่วงกันเลย (๑) ความร่าเริง (ย่อมมี) ด้วยหมาย ถึงว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน (๑) ความร่าเริง (ย่อมมี) ด้วยหมายถึงการยังความเพียรอันควรแก่ภาวะนั้นให้เป็นไป (๑) ความ ร่าเริง (ย่อมมี) ด้วยหมายถึงว่าฌานจิตนั้นเป็นอาเสวนะ (คล่อง) (๑) (๔ ข้อนี้จัดว่า) เป็นความร่าเริง เป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน นี้เป็น ลักษณะ ๔ แห่งที่สุดเพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่าปฐมฌานเป็นคุณมี ความงามในที่สุดด้วย ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๔ ด้วย " ดังนี้

[อรรถาธิบายแห่งบาลีติวิธกัลยาณตา]

อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้ว่า "ในธรรม ๓ ประการนั้น อุปจารพร้อมทั้งสัมภาระ (องค์ประกอบ) ชื่อว่าปฏิปทาวิสุทธิ อัปปนา ชื่อว่า **อุเปกฺขานุพฺรูหนา ปจฺจเวกฺขณา** (ปัญญาอันพิจารณาความ สำเร็จกิจ ?) ชื่อว่า **สมฺปหํสนา**" ดังนี้ แต่เพราะว่าในพระบาลี กล่าวไว้ว่า "จิตอันถึงความเป็นหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นจิตแล่นไปสู่ ปฏิปทาวิสุทธิด้วย เป็นจิตอันอุเบกขาพอกพูนด้วย เป็นจิตอันญาณให้ ร่าเริงด้วย" ดังนี้ เพราะฉะนั้นปฏิปทาวิสุทธิ บัณฑิตพึงทราบโดย

ว่าเป็น (บริกรรม) มาภายในอัปปนา นั่นเอง **อุเปกฺขานุพฺรูหนา** ก็พึงทราบโดยว่าเป็นกิจแห่ง **ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกขา** และ **สมฺปหํสนา** ก็พึงทราบโดยว่าเป็นความสำเร็จกิจแห่งญาณอันทำให้ผ่องแผ้ว โดยยังภาวะ คือ ความไม่เป็นไปล่วงเลยกันแห่งธรรมทั้งหลายเป็นอาทิให้สำเร็จ[๑] ถามว่าคำที่กล่าวนี้มีอรรถาธิบายอย่างไร ? แก้ว่า ก็อัปปนาเกิดขึ้นในวาระใด ในวาระนั้นจิตย่อมหมดจดจากหมู่กิเลสกล่าวคือนิวรณ์อันเป็นอันตรายแห่งฌานนั้น เพราะหมดจดแล้ว จิตก็เป็นธรรมชาติปราศจากเครื่องกั้น ดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางอัปปนาสมาธิอันเป็นไปสม่ำเสมอนั่นเอง ชื่อว่าสมถนิมิตอันเป็นสายกลาง[๒] ก็แลอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งอัปปนาจิตนั้น[๓] เมื่อเข้าถึงความเป็นจิตมั่นโดยปริณามนัย (นัยแห่งความแปร) ชั่วสันตติเดียว ชื่อว่าดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง เพราะดำเนินไปอย่างนั้น จิตชื่อว่าดิ่งไปในสมถะนั้น โดยเข้าถึงความเป็นจิตตั้งมั่นปฏิปทาวิสุทธิอันยังอาการ (มีความหมดจดจากอันตรายเป็นต้น) ที่มี

๑. อาจารย์พวกหนึ่งที่กล่าวว่าปฏิปทาวิสุทธิ ได้แก่อุปจารนั้น มหาฎีกาว่าหมายเอาภิกษุวัดอภัยคิรี มหาฎีกาสนับสนุนวิสุทธิมรรคว่า คำของภิกษุวัดอภัยคิรีนั้นไม่ชอบ เพราะเท่ากับแสดงคุณของฌานด้วยอฌานธรรม ผิดจากพระบาลี ซึ่งกล่าวไว้ว่าเป็นเรื่องภายในอัปปนาทั้งนั้น

๒. มหาฎีกาว่า ที่ชื่อว่ามัชฌิมะ (สายกลาง) ก็เพราะไม่ข้องแวะส่วนสุดทั้งสอง กล่าวคือ ความย่อหย่อนและความฟุ้งซ่าน

๓. มหาฎีกาว่า ปุริมจิตแห่งอัปปนาจิต ก็คือ โคตรภูจิต

อยู่ในโคตรภูจิตนั้นให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบว่า (เป็นบริกรรม) มาในอุปปาทะขณะแห่งปฐมฌานนั่นเอง โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นข้อแรก

อนึ่ง เมื่อจิตนั้นหมดจดแล้วอย่างนั้น พระโยคาวจรไม่ (ต้อง) ทำความขวนขวายในการชำระ เพราะไม่มีอะไรจะต้องชำระอีก ชื่อว่าเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว เมื่อจิตดำเนินสู่สมถะโดยเข้าถึงความเป็นสมถะแล้วพระโยคาวจรไม่ (ต้อง) ทำความขวนขวายในการสมาทานอีก ชื่อว่าเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมถะแล้ว และเมื่อจิตนั้นละความระคนด้วยสังกิเลสแล้ว ตั้งมั่นอยู่โดยความเป็นหนึ่งเพราะความที่เป็นจิตดำเนินสู่สมถะแล้วนั่นเอง พระโยคาวจรไม่ (ต้อง) ทำความขวนขวายในอันตั้ง (จิต) ไว้มั่นโดยความเป็นหนึ่งอีก ชื่อว่าเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งความตั้งมั่นโดยความเป็นหนึ่ง (แห่งจิต) **อุเปกฺขา-นุพฺรูหนา** บัณฑิตพึงทราบโดยว่าเป็นกิจแห่ง **ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกขา** โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

อนึ่ง ยุคนัทธธรรม (ธรรมคู่ ดุจคู่โคที่เขาจับเทียมแอกเข้าด้วยกัน) กล่าวคือ สมาธิกับปัญญา ที่เกิดในฌานจิตนั้น อันอุเบกขาพอกพูนแล้วอย่างนี้เหล่านั้นใด เป็นธรรมไม่ล่วงเลยกันและกัน (คือ เสมอกัน) เป็นไปแล้วก็ดี อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นอาทิ เหล่าใดเป็นคุณมีรสอันเดียว โดยรสคือวิมุติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสต่างๆเป็นไปแล้วก็ดี พระโยคาวจรนั้นยังความเพียรใดอันควรแก่ภาวะนั้น คือควรแก่ภาวะคือ ความไม่เป็นไปล่วงเลยแห่งธรรมเหล่านั้น และความเป็นคุณ

มีรสอันเดียว (แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย) ให้เป็นไปก็ดีอาเสวนา (ความคล่อง) แห่งฌานจิตนั้นใดเป็นไปแล้วในขณะนั้นก็ดี* อาการทั้งปวงนั้นชื่อว่าสำเร็จ เพราะเป็นอาการที่พระโยคาวจรเห็นโทษและอานิสงส์นั้นๆ ในเพราะความเศร้าหมอง และความผ่องแผ้ว ด้วยญาณแล้วยังจิตให้ร่าเริงคือให้หมดจด ให้ผ่องแผ้วได้โดยอาการนั้นๆ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า **สมฺปหํสนา** บัณฑิตพึงทราบโดยว่าเป็นความสำเร็จกิจแห่งญาณอันทำให้ผ่องแผ้ว โดยยังภาวะคือ " ความไม่เป็นไปล่วงเลยกันแห่งธรรมทั้งหลายเป็นอาทิให้สำเร็จ " ดังนี้

เพราะเหตุที่ในภาวนาจิตนั้น ญาณย่อมปรากฏด้วยอำนาจแห่งอุเบกขา ดังพระบาลีว่า พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ด้วยดีซึ่งจิตที่ยกขึ้น (ด้วยวิริยสัมโพชฌงค์) อย่างนั้นแล้ว ปัญญินทรีย์ย่อมเป็นคุณมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจแห่งอุเบกขาและด้วยอำนาจแห่งปัญญา จิตย่อมพ้นจากกิเลสอันมีสภาพต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งอุเบกขา ปัญญินทรีย์ย่อมเป็นคุณมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจแห่งความพ้น และด้วยอำนาจแห่งปัญญา เพราะพ้น (จากกิเลสต่างๆ) แล้ว ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น (มีศรัทธาเป็นต้น) ย่อมเป็นธรรมมีรสเป็นอันเดียว

* มหาฎีกาอธิบายว่า คำว่า "ในขณะนั้น" หมายความในภังคขณะ เพราะเมื่ออุปปาทขณะล่วงไปแล้ว ตั้งแต่ฐิติขณะไป อาเสวนจึงเป็นไป อาเสวนก็คืออาการที่เป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นส่วนอาเสวนปัจจัย

ในมหาฎีกาภาค ๑ หน้า ๑๒๐ แก้ศัพท์ อาเสวนา ไว้ว่า...สมาธิสฺส อาเสวนาย ปคุณพลวภาวาย สํวตฺตนฺติ... (ศีลอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่ออาเสวน คือเพื่อความมีกำลังด้วยความคล่องแห่งสมาธิ)

เพราะอรรถคือความมีรสเป็นอันเดียว (แห่งธรรมเหล่านั้น) ภาวนา
จึงมี " ดังนี้ เพราะเหตุนั้น สมฺปหํสนา อันเป็นกิจแห่งญาณ ท่าน
จึงกล่าวว่า เป็นที่สุด (แห่งปฐมฌาน)

บัดนี้พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า **" ปธมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปจวีกสิณํ "** (ปฐมฌานปฐวีกสิณเป็นอันพระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว) นี้ (ต่อไป)

[ปฐมฌาน]

ฌานนี้ชื่อว่าปฐม เพราะมีลำดับแห่งจำนวน บ้างว่า ชื่อว่าปฐม เพราะเกิดขึ้นเป็นทีแรก คุณอันนี้ได้ชื่อว่าฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือว่าเพราะเผาเสียซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก ส่วนวงดิน ท่านเรียกว่า ปฐวีกสิณ เพราะหมายถึงดินทั่วไป แม้นิมิตที่พระโยคาวจรอาศัยวงดินนั้นได้ขึ้นก็เรียกปฐวีกสิณ ถึงฌานที่ได้ในเพราะนิมิตก็เรียกว่าปฐวีกสิณ ในอรรถว่าแห่งปฐวีกสิณ ๓ อย่างนั้น ในอรรถนี้บัณฑิตพึงทราบว่า ฌานชื่อว่าปฐวีกสิณ ปาฐะว่า **" ปธมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปจวีกสิณํ "** นั้นท่านกล่าวหมายเอาอรรถนี้

ก็แลครั้นได้บรรลุฌานอย่างนี้แล้ว พระโยคีนั้นพึงกำหนดจับอาการทั้งหลายในฌานนั้นให้ได้ เยี่ยงนักยิงขนทรายและพ่อครัวฉะนั้น อันนายขมังธนูผู้ชาญฉลาด ทำงานในการยิงขนทรายอยู่ ยิงถูกขนทรายในวาระใด พึงกำหนดจับอาการแห่งเท้าที่เหยียบยัน แห่ง

* สกลฏฺเฐน คือมิได้เจาะจงเอาเอกเทสแห่งดินเป็นอารมณ์

คันธนู แห่งสายธนู และแห่งลูกธนู ในวาระนั้นว่า เรายืนด้วยอาการอย่างนี้ จับคันธนูอย่างนี้ จับสายธนูอย่างนี้ จับลูกธนูอย่างนี้ จึงยิงถูกขนทราย ดังนี้แต่นั้นไปเขาทำอาการเหล่านั้นให้ถูกท่าอย่างนั้นอยู่จะพึงยิงขนทรายไม่พลาดได้ ฉันใด แม้พระโยคีก็ฉันนั้นแล ต้องกำหนดจับอาการทั้งหลายมีโภชนสัปปายะเป็นอาทิเหล่านี้ว่า " เราบริโภคโภชนะชื่อนี้แล้วคบบุคคลรูปนี้ อยู่ในเสนาสนะเช่นนี้ ได้บรรลุฌานนี้โดยอิริยาบถท่านี้ในกาลนี้ " ดังนี้ ด้วยเมื่อกำหนดจับได้อย่างนั้น ครั้นฌาน (อ่อนๆ) นั้นเสื่อมไปเสียก็ดี เธอก็จักอาจเพื่อจะทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้วยังฌานนั้นให้เกิดขึ้นได้อีก เมื่อจะทำฌานนั้นอันยังไม่คล่องแคล่วให้คล่องแคล่วก็ดี เธอก็อาจจักทำให้ถึงอัปปนาได้บ่อยๆ อนึ่ง เปรียบเหมือนพ่อครัวผู้ฉลาด ปรนเปรอนายจ้างอยู่ นายจ้างบริโภคอาหารใดๆ ด้วยความพอใจ สังเกตอาหารนั้นๆ ไว้แล้ว แต่นั้นไปก็น้อมนำอาหารอย่างนั้นแลเข้าไปให้นายจ้างนั้น ย่อมได้รางวัล ฉันใด แม้พระโยคีนี้ก็ฉันนั้น จับอาการทั้งหลายมีการบริโภคโภชนะเป็นต้นในขณะที่ได้บรรลุ (ฌาน) แล้วทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมก็ย่อมเป็นผู้ได้อัปปนาบ่อยๆ

เพราะเหตุนั้น อาการทั้งหลาย (ดังกล่าวมา) พระโยคีนั้น ต้องกำหนดจับให้ได้ดุจนักยิงขนทราย และดุจพ่อครัวฉะนั้น จริงอยู่แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสความข้อนี้ไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลายพ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญพึงเป็นผู้ปรนนิบัติพระราชาบ้าง ราชมหาอำมาตย์บ้าง ด้วยแกงอันปรุงรสต่างๆ คือรสค่อนข้างเปรี้ยวบ้าง รส

ค่อนข้างขมบ้าง รสค่อนข้างเผ็ดบ้าง รสค่อนข้างหวานบ้าง รสกร่อยบ้าง รสชืดบ้าง รสเค็มบ้าง รสจืดบ้าง ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญนั้นแล ย่อมเรียนอาการ แห่งนายจ้างของตนว่า " วันนี้แกงนี้ชอบใจนายจ้างของเรา หรือว่า นายจ้างของเรายื่น (มือ) จำเพาะเพื่อแกงนี้ หรือว่านายจ้างของเราตักแกงนี้มาก หรือว่านายจ้างของเราชมแกงนี้ หรือว่าวันนี้แกงรสเปรี้ยวชอบใจนายจ้างของเรา หรือว่านายจ้างของเรายื่น (มือ) จำเพาะเพื่อแกงรสเปรี้ยว หรือว่านายจ้างของเราตักแกงรสค่อนข้างเปรี้ยวมาก หรือว่านายจ้างของเราชมแกงรสค่อนข้างเปรี้ยว ฯลฯ หรือว่านายจ้างของเราชมแกงรสจืด "* ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญนั้นแล ย่อมเป็นผู้ได้เครื่องนุ่งห่ม ได้บำเหน็จและได้รับคำยกย่อง นั่นเพราะเหตุไร เพราะพ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญนั้น เรียนนิมิต (อาการ) แห่งนายจ้างของตนไว้ได้ดังกล่าวนั้น ฉันใดก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บัณฑิตเฉลียวฉลาดลางรูปในธรรมวินัยนี้ตามดูกายในกายอยู่ ตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ตามดูจิตในจิตอยู่ ตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ พึงเป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เมื่อเธอตามดูกายในกาย ตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ตามดูจิตในจิต ตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมเป็นสมาธิ อุปกิเลสทั้งหลายเธอละได้ เธอก็เรียนอาการนั้นไว้ ภิกษุ

* ต่อนี้น่าจะกล่าวความว่า ตั้งแต่นั้นพ่อครัวก็น้อมนำแต่แกงที่นายจ้างชอบเข้าไปตั้งให้ ดังนี้แล้วจึงถึงตอนได้รางวัลต่อไป

ทั้งหลาย ภิกษุผู้บัณฑิตเฉลียวฉลาดนั้นแล ย่อมเป็นผู้ได้ทิฏฐธรรม-สุขวิหาร (ฌาน) ทั้งหลาย ได้สติสัมปชัญญะ นั่นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุผู้บัณฑิตเฉลียวฉลาดนั้นเรียนนิมิตแห่งจิตของตนไว้ได้ดังกล่าวนั้น[๑]" ดังนี้

ก็แล เมื่อพระโยคีนั้นใช้วิธีจับอาการ (แห่งจิตของตนเป็นร่องรอย) ทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมได้อีก ก็ชั่วแต่อัปปนา สำเร็จความตั้งอยู่นานหามีไม่ อันความตั้งอยู่นานจะมีได้ก็เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแห่งสมาธิถูกชำระไปอย่างดีแล้ว แท้จริงภิกษุใดมิได้ข่มกามฉันท์เสียอย่างดีด้วยปัจจเวกขณวิธีมีพิจารณาโทษของกามเป็นต้น มิได้บรรเทาถีนมิทธะเสียอย่างดีด้วยอำนาจแห่งมนสิการ-ปัสสัทธิ[๒] มิได้บรรเทาถีนมิทธะเสียอย่างดีด้วยอำนาจแห่งกาย-วิธีมีมนสิการถึงอารัมภธาตุ (ธาตุริเริ่ม) เป็นต้น มิได้ทำอุทธัจจ-กุกกุจจะให้ถอนขึ้นเสียอย่างดีด้วยอำนาจแห่งมนสิการวิธีมีมนสิการถึงสมถะนิมิตเป็นต้น มิได้ชำระธรรมที่เป็นข้าศึกแห่งสมาธิอื่นๆ อีกเสียด้วยดีแล้วเข้าฌาน ภิกษุนั้นจะออก (จากฌาน) เร็วโดยแท้ดังแมลงภู่ที่เข้าสู่ (ปล่อง) ที่อาศัยอันมิได้ทำให้หมดจด ย่อมออกมา

๑ นี่ก็เหมือนกัน น่าจะมีเปยยาลอะไรตกหล่นอยู่บ้าง ถ้าเราไม่ได้อ่านคำพรรณนาเรื่องนี้มาก่อน มาอ่านพระบาลีนี้ทีเดียว ก็แทบจะเข้าใจไม่ถึง ว่าท่านหมายความอย่างนี้

๒ ในที่นี้ท่านกล่าว กายทุฏฐุลละ ในที่แห่งพยาบาท (หรือปฏิฆะ) ชอบกลอยู่ มหาฎีกาว่า กายทุฏฐุลละ (ซึ่งแปลในที่นี้ว่า กายส่วนที่หยาบนั้น) คือความกระวนกระวายแห่งกาย หรือความที่กายกระสับกระส่าย พยาบาทนิวรณ์เป็นเหตุแห่งความกระสับกระส่ายทั้งทางกายละทางจิต เพราะฉะนั้น กล่าวกายทุฏฐุลละแล้วก็ไม่ต้องกล่าวพยาบาท (เพราะถ้าข่มพยาบาทไม่ได้ กายปัสสัทธิก็ไม่ได้ ?)

เร็ว และดังพระราชาผู้เสด็จเข้าสู่อุทยานอันไม่สะอาด ย่อมเสด็จออกโดยเร็ว ฉะนั้นส่วนภิกษุใดยังธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแห่งสมาธิให้หมดจดด้วยดีแล้วเข้าฌาน ภิกษุนั้นจะอยู่ภายในสมาบัติได้ตลอดทั้งวัน ดังแมลงภู่เข้าสู่ (ปล่อง) ที่อาศัยอันทำให้หมดจด (อยู่ภายในปล่องที่อาศัยได้นาน) และดังพระราชาผู้เสด็จเข้าสู่อุทยานที่สะอาดดี (เสด็จอยู่ในอุทยานนั้นนาน) ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"พระโยคาวจรพึงถ่ายถอนเสียซึ่งฉันทะในกาม
ทั้งหลาย ซึ่งปฏิฆะ ซึ่งอุทธัจจะ (กุกกุจจะ)
และ (ถีนะ) มิทธะ ครบ ๕ ทั้งวิจิกิจฉา
(เข้าฌาน) มีใจอันทำความบันเทิงในวิเวก
ยินดีอยู่ในฌานนั้น ดุจพระราชาผู้เสด็จไปสู่
อุทยานอันสะอาดทั่วถึงแล้ว ทรงยินดีอยู่ใน
อุทยานนั้น ฉะนั้น"

เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้ปรารถนาความตั้งอยู่นาน (แห่งฌาน) พึงยังธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายให้หมดจดแล้วจึงเข้าฌานเถิด

อนึ่ง เพื่อความไพบูลย์แห่งจิตตภาวนา พระโยคาวจรพึงขยาย (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตตามที่ได้ไว้แล้ว ภูมิแห่งการขยายปฏิภาคนิมิตนั้นมี ๒ คือ (ชั้น) อุปจารก็ได้ (ชั้น) อัปปนาก็ได้ แท้จริง แม้นถึง (ชั้น) อุปจารแล้วจะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ควร แต่แม้นถึง (ชั้น)

อัปปนาแล้ว ก็จำต้องขยายในฐานะ (จุด) หนึ่งเป็นแน่แท้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า " พึงขยาย (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตตามที่ได้ไว้แล้ว "

(ต่อไป) นี้เป็นนัยในการขยายปฏิภาคนิมิตนั้น พระโยคีนั้นไม่พึงขยายนิมิตนั้นโดยทำนองขยายบาตร (ดิน) ทำนองขยายขนม ทำนองขยายข้าว ทำนองขยายตัวแห่งเถาวัลย์และทำนองขยายผ้า พึงนึกกำหนด (ขยาย)ขนาดแห่งนิมิตที่ได้ไว้อย่างไรนั้นว่า (จงขยาย) ประมาณ ๑ องคุลี ๒ องคุลี ๓ องคุลี ๔ องคุลี ... โดยลำดับ แล้วจึงขยายเท่าที่กำหนดไว้ หากมิได้กำหนด (ดังกล่าว) ไม่ควรขยาย เปรียบเหมือนชาวนา กำหนดที่ๆ จะพึงไถด้วย (รอย) ไถแล้วจึงไถไปภายในที่กำหนดไว้ ฉะนั้น อนึ่งเหมือนภิกษุทั้งหลายจะผูกสีมา กำหนดนิมิตทั้งหลายก่อนแล้วจึงผูกภายหลัง ฉะนั้น แต่นั้นเมื่อจะขยาย (ต่อไป) ก็พึงกำหนดโดยขนาดคืบ ๑ ศอก ๑ เท่าบริเวณด้านหน้า (แห่งวิหาร) เท่าแดนวิหาร และแล้ว เท่าแดนหมู่บ้าน แดนนิคม แดนชนบท แดนราชอาณาเขต และแดนสมุทร หรือโดยขนาดเท่าจักรวาล หรือแม้ยิ่งกว่านั้น ก็ขยายไปได้ เปรียบเหมือนลูกหงส์[๑] ตั้งแต่กาลที่ (ขน) ปีกงอกไป (มันหัด) โผไปทีละน้อยๆ กล้าแข็งเข้า ก็ (บิน) ไปสู่ที่ใกล้พระจันทร์พระอาทิตย์ได้โดยลำดับ ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อกำหนด (ขนาด) แล้วขยายนิมิตไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว ก็ย่อมขยายไปจนเท่าขนาดจักรวาล หรือยิ่งกว่านั้นได้

๑. มหาฎีกาแก้ว่า ชวนหํสโปตกา ลูกหงส์พันธ์ที่บินเร็ว

ทีนี้นิมิตนั้นย่อมเป็น (ปรากฏ) แก่เธอ ดุจหนังโคตัวผู้ที่ถูกสับด้วยขอตั้ง ๑๐๐ (แผล) ในเพราะที่สูงๆ ต่ำๆ เป็นแม่น้ำเป็นหล่มเลน เป็นภูเขาขรุขระแห่งแผ่นดินในที่ๆ ขยายไปๆ

ก็แลพระอาทิกัมมิกะ (โยคาวจร) ผู้ได้ปฐมฌานในเพราะนิมิตนั้นแล้ว พึงเป็นผู้เข้า (ฌาน) ให้มาก ไม่พึงปัจจเวกขณ์มาก เพราะเมื่อเธอปัจจเวกขณ์มากไป องค์ฌานทั้งหลายจะปรากฏเป็นหยาบและมีกำลังเพลา* ทีนี้ เพราะปรากฏเสียอย่างนั้นแล้ว องค์ฌานเหล่านั้นก็จะไม่สำเร็จเป็นปัจจัยแห่งความขวนขวายในเบื้องสูงของเธอ (ต่อไป) เธอขวนขวายไปในฌานอันไม่คล่องแคล่ว (ในการเข้า ก็กลับ) จะเสื่อมจากปฐมฌาน และไม่อาจบรรลุทุติยฌานได้เสียด้วย เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแม่โคที่หากินบนภูเขา (แต่มัน) เป็นสัตว์โง่เซอะ ไม่รู้จักเขต (ที่จะไปได้ไม่ได้) ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระ มันมีความรำพึงไปว่า ไฉนมันจะได้ไปทางทิศที่ไม่เคยไปบ้าง จะได้กินหญ้าที่ไม่เคยกินบ้าง จะได้ดื่มน้ำดื่มที่ไม่เคยดื่มบ้าง ดังนี้แล้ว มัน (จะออกเดินไป) ยังมิได้ตั้งเท้าหน้าให้มั่นยกเท้าหลังขึ้น มัน (ก็จะพลาด) ไม่ได้ไปทางทิศที่ไม่เคยไปด้วย ไม่ได้กินหญ้าที่ไม่เคยกินด้วย ไม่ได้ดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่มด้วย ทั้งไม่ได้กลับไปสู่ที่ๆ มันยืนรำพึงว่าไฉนมันจะได้ไปทางทิศที่ไม่เคยไป ฯลฯ โดยสวัสดีด้วย นั่น

* มหาฎีกาว่า หยาบเพราะปัจจเวกขณ์เสียจนชัด กำลังเพลาเพราะไม่เชี่ยวชาญ (ในการเข้า)

เพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะแม่โคนั้นเป็นสัตว์หากินบนภูเขา แต่โง่เซอะไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระฉันใดก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุลางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นคนโง่งุ่มง่ามไม่รู้จักเขต (แห่งภาวนา) ไม่ฉลาดที่จะสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ เธอไม่ส้องเสพไม่เจริญ ไม่ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น และไม่ตั้งนิมิตนั้นไว้ให้มั่นดีแล้ว จะมีความคิดรำพึงว่า ไฉนหนอเราจะพึงเข้าถึงทุติยฌาน ฯลฯ เพราะวิตกวิจารสงบไปอยู่ ดังนี้ เธอก็ไม่อาจเข้าถึงทุติยฌาน ฯลฯ เพราะวิตกวิจารสงบไปอยู่ได้ (ครั้นเข้าทุติยฌานไม่ได้) เธอจะ (หวน) รำพึงว่า ไฉนหนอเราจะพึงสงัดจากกามทั้งหลายแล้ว ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน อยู่ ดังนี้ เธอก็หาอาจที่จะสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน ... อยู่ได้ไม่ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เราเรียกว่าพลาดทั้งสองข้าง เสื่อมทั้งสองทาง เปรียบเหมือนแม่โคตัวนั้นที่หากินบนภูเขา แต่โง่เซอะซะไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระฉะนั้น* ดังนี้ เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรนั้นพึงเป็นผู้บำเพ็ญวสี (ความชำนาญ) โดยอาการ ๕ ในปฐมฌานนั้นแลก่อน

[วสี ๕]

ในอาการเหล่านั้น นี้ วสี ๕ คือ

อาวัชชนวสี ชำนาญในการนึกหน่วง

* นวกังคุตตระ ๒๓/๔๓๓

สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้า
อธิฏฐานวสี ชำนาญในการดำรงอยู่
วุฏฐานวสี ชำนาญในการออก
ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณา (ทบทวน)

พระโยคาวจรนึกหน่วงเอาปฐมฌานได้ในสถานที่ๆ ต้องการ ในกาลที่ต้องการ ในระยะ (ชวนวาร) ที่ต้องการ ความชักช้าแห่งการนึกหน่วงหามีไม่ เพราะฉะนั้น อาการเช่นนั้นจึงชื่อ อาวัชชนวสี (ชำนาญในการนึกหน่วง) พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานได้ในสถานที่ ๆ ต้องการ ฯลฯ ความชักช้าแห่งการเข้าหามีไม่ เพราะฉะนั้น อาการเช่นนั้นจึงชื่อว่าสมาปัชชนวสี (ชำนาญในการเข้า) แม้วสีที่เหลือ ก็พึงขยายความโดยนัยเดียวกันนี้

(ต่อไป) นี้เป็นคำชี้แจงในวสี ๕ นั้น เมื่อใดพระโยคาวจรอาจส่งจิตไปในองค์ฌาน ๕ มิให้มีระหว่าง (วิสภาคารมณ์เกิดขึ้น) ได้อย่างนี้คือ เมื่อเธอออกจากปฐมฌานแล้วนึกหน่วงเอาวิตกเป็นวาระแรก ชวนะอันมีวิตกเป็นอารมณ์นั้นแลแล่นไป ๔ หรือ ๕ วาระในลำดับแห่งอาวัชชนะที่ตัดภวังค์เกิดขึ้น แต่นั้นภวังค์ (เกิด) ๒ วาระต่อนั้นอาวัชชนะอันมีวิจารณ์เป็นอารมณ์ (ตัดภวังค์เกิดขึ้น) อีก (แล้ว) ชวนะ (ก็แล่นไป) โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล เมื่อนั้นอาวัชชนวสีก็เป็นอันสำเร็จแก่เธอ ก็แล วสีนี้ที่ถึงความเป็นยอด ได้มีในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า หรือของท่านผู้อื่น (มีพระธรรมเสนาบดีเป็นอาทิ) ในกาล (แสดงปาฏิหาริย์ทันทีทันใด)เช่นนั้น

ขึ้นชื่อว่าอาวัชชนวสีรวดเร็วยิ่งกว่านี้หามีไม่* ส่วนความเป็นผู้สามารถในการเข้า (ฌาน) ได้เร็วดุจการเข้าเมื่อครั้งทรมานนันโทปนันทนาคราช แห่งท่านพระมหาโมคคัลลานะ ชื่อว่าสมาปัชชนวสี ความเป็นผู้สามารถที่จะยั้ง (ฌาน) ไว้ได้ขณะหนึ่ง ชั่วลัดนิ้วมือทีเดียวก็ดี ชั่วลัดนิ้วมือ (อย่างมาก)ถึง ๑๐ ทีก็ดี ชื่อว่า อธิฏฐานวสี ความเป็นผู้สามารถที่จะออก (จากฌาน) ได้เร็วเช่นเดียวกันนั้นชื่อว่า วุฏฐานวสี

เพื่อที่จะแสดง (ตัวอย่าง) อธิฏฐานวสีและวุฏฐานวสีทั้ง ๒ อย่างนั้น เล่าเรื่องพระพุทธรักขิตเถระ (มาสาธก)ก็ควร

มีเรื่องเล่าว่า ท่านองค์นั้น แต่อุปสมบทได้ ๘ พรรษา (วันนั้น) นั่งอยู่ในท่ามกลางภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ผู้มาอุปฐากไข้พระมหาโรหณคุตตเถระที่เถรัมพัตถละ (วิหาร) เห็นพญาครุฑถาโถมลงมาแต่อากาศหมายจักจับพญานาค (จำแลง) ผู้เป็นอุปฐาก ซึ่งกำลังประเคนข้าวยาคูแด่พระเถระอยู่ ก็นิรมิตภูเขาขึ้นแล้วใช้แขนโอบเอาพญานาคเข้าไปใน (ช่อง) เขานั้นเสียทันใด พญาครุฑปะทะภูเขาเข้าก็หนีไป พระมหาเถระจึงกล่าวขึ้นว่า " อาวุโสทั้งหลาย ถ้าพุทธรักขิตจักไม่มีอยู่แล้วไซร้ พวกเราทุกคนก็จักเป็นผู้ถูกตำหนิ " ดังนี้

ส่วนปัจจเวกขณวสี เป็นอันกล่าวแล้วด้วยอาวัชชนวสีนั่นเอง

* มหาฎีกาว่า อาวัชชนวสี ของท่านผู้อื่นนั้นถึงแม้จะรวดเร็ว แต่ก็ชั่วกาลอันสั้น ไม่เหมือนของพระศาสดาดังในคราวยมกปาฏิหาริย์ ซึ่งทรงทำได้ต่อกันไปนาน เป็นอสาธารณปาฏิหาริย์ ไม่มีผู้ใดทำได้

เพราะว่าชวนะทั้งหลาย อันเป็นลำดับแต่อาวัชชนะในอาวัชชนวสีนั้น ก็คือชวนะในปัจจเวกขณนั่นแล

[ทุติยฌาน]

ก็แลพระโยคาวจรผู้บำเพ็ญวสีในวสี ๕ นี้ ออกจากปฐมฌาน อันคล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า สมาบัตินี้มีข้าศึก คือนิวรณ์อยู่ใกล้ และว่าสมาบัตินี้ยังมีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่วิตกวิจารยังเป็นธรรมหยาบ ดังนี้แล้ว พึงทำในใจถึงทุติยฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวางความพอใจในปฐมฌาน ทำโยคะ (ความเพียร) เพื่อบรรลุทุติยฌาน (ต่อไป)

ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากปฐมฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะปัจจเวกขณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่ วิตกวิจารปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ ปีติ สุข และเอกัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใด ในกาลนั้นเมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแล โดยบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ขณะที่ปรากฏว่าทุติยฌานจักเกิดขึ้น มโนทวารวัชชนะย่อมตัดภวังค์ทำปฐวีกสิณนั่นเองเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ต่อนั้นชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นแล ซึ่งดวงหนึ่งในที่สุด เป็นรูปาวจรจิตมีทุติยฌานดวงที่เหลือเป็นกามาวจรจิต มีประการดังกล่าวแล้ว (ในตอนปฐมฌาน มีบริกรรมจิตเป็นต้น) แล

ก็ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้นชื่อว่าเข้าถึงฌานที่ ๒ อันผ่องใสภายใน มีความที่ใจเป็นหนึ่ง ไม่มีวิตกไม่มี

วิจารไม่มีวิตก เพราะวิตกวิจารระงับไป มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ ด้วยประการฉะนี้ ทุติยฌานปฐวีกสิณอันละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ งาม ๓ ประการ พร้อมไปด้วยลักษณะ ๑๐ ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นได้บรรลุแล้ว

[แก้อรรถแห่งทุติยฌานปาฐะ]

(แก้ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา)

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา นั้น ความว่า เพราะระงับไป คือเพราะล่วงเลยไป แห่งองค์ ๒ นี้ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ มีอธิบายว่า เพราะความที่องค์ ๒ นั้น ไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน แม้ว่าธรรมในปฐมฌานทั้งสิ้นย่อมไม่มีในทุติยฌาน แท้จริงธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นอาทิ ในปฐมฌานเป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่งโดยแท้ ถึงกระนั้นก็พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ดังนี้ไว้ในทุติยฌานปาฐะนั้นก็เพื่อแสดงว่า เพราะองค์หยาบๆ ล่วงไป ความบรรลุฌานที่ยิ่งกว่าปฐมฌานขึ้นไป มีทุติยฌานเป็นต้นจึงจะมีได้

[แก้ อชฺฌตฺตํ]

บท อชฺฌตฺตํ ในที่นี้หมายเอาภายในตน ส่วนวิภังค์กล่าวไว้ว่า "อชฺฌตฺตํ คือจำเพาะตน" เท่านี้เอง ก็เพราะหมายเอาภายในตน เพราะฉะนั้น ความในบท อชฺฌตฺตํ นี้จึงมีดังนี้ว่า เกิดแก่ตน หรือว่าเกิดในตน เกิดในสันดานแห่งตน

(แก้ สมฺปสาทนํ)

บท สมฺปสาทนํ มีวินิจฉัยว่า ศรัทธาท่านเรียกว่า สัมปสาทนะ แม้ฌานก็เรียกสัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความใสผ่อง ดุจผ้าที่เรียกว่าผ้าเขียว ก็เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่ฌานนั้นย่อมยังใจให้ใสผ่อง เพราะตัวเองก็ประกอบไปด้วยความผ่องใสด้วย เพราะความกำเริบ (แห่งจิต) ด้วย วิตกวิจารระงับไปด้วย เพราะเหตุนั้นประการหนึ่ง ฌานนั้นท่านเรียกว่า " สัมปสาทนะ " (เครื่องยังใจให้ผ่องใส) ก็แลในอรรถวิกัปนี้ ปราชญ์พึงทราบบทสัมพันธ์ดังนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส (ทุติยฌานเครื่องยังใจให้ใสผ่อง) ส่วนในอรรถวิกัปก่อน บทว่า เจตโส นั้น พึงประกอบเข้ากับอโกทิภาวศัพท์

(แก้ เจตโส เอโกทิภาวํ)

(ต่อไป) นี้เป็นอรรถโยชนา (คำประกอบความ) ในเอโกทิภาวศัพท์นั้น ธรรมใดเป็นหนึ่งผุดขึ้น เหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อ เอโกทิ หมายความว่า เป็นเลิศ เป็นใหญ่ผุดขึ้น เพราะไม่ถูกวิตกวิจารขึ้นครอบงำ แท้จริง คนผู้เป็นใหญ่ก็เรียกได้ว่าผู้เป็นหนึ่งในโลก หรือจะกล่าวว่า "คนผู้ไร้จากวิตกวิจารแล้ว ก็เป็นหนึ่ง คือไม่มีสหาย" ดังนี้บ้างก็ได้ อีกนัยหนึ่ง ธรรมใดยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้อุทัย เหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า อุทิ หมายความว่า ยังสัมปยุตธรรมให้ตั้งขึ้น ธรรมนั้นเป็นเอก ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ด้วย เป็นอุทิด้วย

เหตุนั้นธรรมนั้นจึงชื่อว่า เอโกทิ คำว่า เอโกทิ นี้ เป็นชื่อแห่งสมาธิ ทุติฌานนี้ยังเอโกทินี้ให้มี คือให้เจริญ เหตุนั้น ทุติยฌานนั้นจึงชื่อว่า เอโกทิภาวะ ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เอโกทินี้นั้น เพราะเหตุที่เป็นธรรมสำหรับใจ มิใช่สำหรับสัตว์ มิใช่สำหรับชีวะ เพราะเหตุนั้นจึงตรัสคำนี้ (ประกอบเจตโสไว้ด้วย) ว่า เจตโส เอโกทิภาวํ ดังนี้

ถามว่า " ก็ศรัทธานี้ และสมาธิอันได้ชื่อว่า เอโกทิ นี้ ถึงในปฐมฌานก็มีอยู่มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงตรัสแต่ทุติยฌานนี้ว่าเป็นสัมปสาทนะ และเป็นเจตโสเอโกทิภาวะเล่า ? "

เฉลยว่า " บัณฑิตพึงทราบว่า เพราะปฐมฌานโน่นยังไม่ผ่องใสดี เพราะยังกำเริบอยู่ด้วยวิตกวิจาร ดุจดัง (ท้อง)น้ำอันป่วนอยู่ด้วยละลอกคลื่น ฉะนั้น[๑] เพราะฉะนั้น ถึงแม้ศรัทธามีอยู่ ท่านก็ไม่เรียกสัมปสาทนะ และเพราะยังไม่ผ่องใสดีนั่นแหละ แม้สมาธิในปฐมฌานนี้ก็ยังไม่ชัดเจนดี[๒] เหตุนั้น ท่านจึงไม่เรียกว่าเอโกทิภาวะด้วย แต่ในทุติยฌานนี้ ศรัทธาได้ช่อง เพราะไม่มีวิตกวิจารเป็นกังวล จึงมีกำลัง และเพราะได้พลวศรัทธาเป็นสหายนั่นเอง แม้สมาธิเล่าก็ชัดเจน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวแต่ทุติยฌานนี้เท่านั้นว่าเป็นอย่างนั้น " ส่วนในวิภังค์กล่าวไว้แต่ว่า " ศรัทธาอันใด ความเชื่อ ความปลงใจ ความเลื่อมใสยิ่งอันใด อันนั้นชื่อว่า สัมปสาทนะ

๑. มหาฎีกาให้ความรู้รอบตัวไว้ว่า ขุทฺทกา อุมฺมิโย วีจิโย มหติโย ตรงฺคา คลื่นเล็กเรียกว่า วีจิ (ละลอก) คลื่นใหญ่ เรียกว่า ตรังคะ
๒. มหาฎีกาช่วยคิดอุปมาให้ว่า พหเล วิย ชเล มจฺโฉ เหมือนปลกในน้ำลึก (มองเห็นไม่ชัด)

ความตั้งอยู่แห่งจิตอันใด ฯลฯ สัมมาสมาธิอันใด อันนั้นชื่อ เจตโส เอโกทิภาวะ" ดังนี้เท่านั้น ก็แลคำพรรณนาความ (แห่งปาฐะทั้งสองนี้) อย่างใดไม่ผิด เทียบเคียงกันได้ และลงกันได้แน่ ๆ กับวิภังค-ปาฐะที่กล่าวมาดังนี้นั้น ก็พึงทราบอย่างนั้นเถิด

[แก้ อวิตกฺกํ อวิจารํ]

ปาฐะว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ มีอรรถาธิบายว่า ความตรึกไม่มีในทุติยฌานนั้น หรือว่า แก่ทุติยฌานนั้น เพราะความตรึกนั้นละไปแล้วด้วยภาวนา เหตุนั้นทุติยฌานนั้นจึงชื่อ อวิตักกะ (ไม่มีความตรึก) ที่ชื่อว่าอวิจาระ (ไม่มีความตรอง) ก็พึงทราบ โดยนัยเดียวกันนี้ แม้ในวิภังค์ก็กล่าวไว้ว่า " ทั้งวิตกและวิจารนี้เป็นธรรมสงบระงับดับไปแล้ว ตกลับไปแล้ว เสื่อมหายไปแล้ว เหือดแห้งไปแล้ว ถูกทำให้สุดสิ้นไปแล้ว เหตุนั้น ฌานนี้จึงเรียกว่า อวิตักกะ อวิจาระ " ดังนี้

ในข้อนี้มีปัญหาว่า " ก็ความข้อ (ที่ว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารนั้นละไปแล้วด้วยภาวนา) นี้ ก็เป็นอัน (ได้ความ) สำเร็จแม้ด้วยปาฐะว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับไป) นี้แล้วมิใช่หรือเมื่อเป็นเช่นนั้น ไฉนจึงตรัสคำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร) อีกเล่า ? "

ขอเฉลยว่า " ความข้อนี้เป็นอันสำเร็จแล้วด้วยปาฐะที่ว่าอย่างนั้นแท้ แต่ทว่า คำ (ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา)นั้นได้ส่องถึงแต่ความ (ที่ว่าไม่มีวิตกวิจารเท่า) นั้นไม่ เราได้กล่าวแล้วมิใช่หรือว่า

" ถึงกระนั้น (ก็พึงทราบว่า)พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า วิตกฺก-วิจารานํ วูปสมา ดังนี้ไว้ ก็เพื่อแสดงว่า เพราะองค์หยาบๆ ล่วงไป ความบรรลุฌานที่ยิ่งกว่าปฐมฌานขึ้นไปมีทุติยฌานเป็นต้น จึงจะมีได้ " ดังนี้ เออ ก็คำ (วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา) นี้เป็นคำแสดงเหตุแห่งความที่ทุติยฌานเป็นสัมปสาทนะ และเป็นเอโกทิภาวะ อย่างนี้ คือ ทุติยฌานนี้เป็นสัมปสาทนะ เพราะความระงับไปแห่งวิตกวิจารทั้งหลาย มิใช่ (เพราะความระงับไป) แห่งกิเลสอันฟุ้งขึ้นตามกาล และเป็นเอโกทิภาวะก็เพราะความระงับไปแห่งวิตกวิจารทั้งหลายมิใช่เพราะละนิวรณ์ได้ดังอุปจารฌาน และ (มิใช่) เพราะความปรากฏแห่งองค์ฌานดังปฐมฌานดังนี้ด้วย อย่างเดียวกัน เป็นคำแสดงเหตุแห่งความเป็นอวิตักกอวิจาระ อย่างนี้คือ ทุติยฌานนี้ชื่ออวิตักกะอวิจาระเพราะความระงับไปแห่งวิตกวิจารทั้งหลาย มิใช่เพราะความไม่มี (วิตกวิจาร) ดุจตติยฌานและจตุตถฌานและดุจวิญญาณมีจักษุ-วิญญาณเป็นต้น* ดังนี้ด้วย หาเป็นคำแสดงแต่เพียงความไม่มีแห่งวิตกวิจารเท่านั้นไม่ส่วนคำ อวิตกฺกํ อวิจารํ นี้เป็นคำแสดงแต่ความไม่มีแห่งวิตกวิจารเท่านั้น เพราะเหตุนั้น คำ อวิตกฺกํ อวิจารํ นั้นแม้ตรัสคำหน้า (คือ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา) แล้ว ก็ต้องตรัสอยู่นั่นแล

(แก้ สมาธิชํ ปีติสุขํ)

บทว่า สมาธิชํ ความว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌาน หรือว่า แต่สัมปยุตสมาธิ (สมาธิประกอบกัน) ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น แม้ปฐม-

ฌานก็เกิดแต่สัมปยุตสมาธิโดยแท้ แต่ถึงกระนั้นก็สมาธิ (ในทุติย-ฌาน) นี่เท่านั้นควรเรียกว่าสมาธิ เพราะไม่หวั่นไหว และเพราะผ่องใสดีอย่างยิ่ง โดยปราศจากความกำเริบแห่งวิตกวิจาร เพราะเหตุนั้น เพื่อสรรเสริญสมาธินี้จึงตรัสว่า สมาธิชํ แต่ทุติยฌานนี้เท่านั้น

บทว่า ปีติสุขํ นี่ มีนัยดังกล่าวมาแล้ว บทว่า ทุติยํ คือ ฌานนี้เป็นที่ ๒ เพราะมีลำดับแห่งจำนวน บ้างว่า ชื่อ ทุติยะ เพราะพระโยคาวจรเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๒

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า " ทุติยฌานละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ " ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำนั้น (ต่อไป) ความที่ฌานนี้ละองค์ ๒ พึงทราบโดยที่ละวิตกวิจารได้ ก็แลนิวรณ์ทั้งหลายพระโยคาวจรละได้ในอุปจารขณะแห่งปฐมฌานเช่นใด วิตกวิจารหาละได้ในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนี้เช่นนั้นไม่ แต่ในอัปปนาขณะฌานนี่เกิดขึ้นมาเว้นจากวิตกวิจารเหล่านั้นทีเดียว เหตุนั้น วิตกวิจารเหล่านั้นจึงเรียกว่าเป็นองค์ที่พึงละแห่งทุติยฌานนั้น ส่วนความที่ฌานนี้ประกอบด้วยองค์ ๓ พึงทราบโดยความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ นี้คือ ปีติ สุข เอกัคคตา เพราะเหตุนั้น คำใดที่กล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "สัม-ปสาทนะ (ความผ่องใสแห่งจิต) ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่าฌาน " ดังนี้คำนั้นท่านกล่าวโดยปริยาย เพื่อแสดงฌานนั้นพร้อมทั้งบริขาร (เครื่องประดับ) แต่ยกสัมปสาทนะเสีย ฌานนั้นก็มีองค์ ๓ เท่านั้น โดยเป็นองค์ที่เข้าลักษณะอุปนิชฌานโดยตรง ดังท่านกล่าว

(ในวิภังค์ตอนหนึ่ง) ว่า " ถามว่า ในสมัยนั้นฌานมีองค์ ๓ เป็นไฉน ? ตอบว่าฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา " ดังนี้

คำที่เหลือมีนัยอันกล่าวใน (ตอบแก้) ปฐมฌานนั้นแล้ว

[ตติยฌาน]

ก็แลครั้นได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรพึงประพฤติให้เป็นวสีโดยอาการ ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น ออกจากทุติยฌานอันชำชองแล้ว (พิจารณา) เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า " สมาบัตินี้มีข้าศึกคือวิตกวิจารอยู่ใกล้ " และว่า " สมาบัตินี้ชื่อว่ายังมีองค์ทรามเพราะ (องค์คือ) ปีติ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า " ความปลื้มเปรมแห่งใจอันไปด้วยปีติในทุติยฌานนั้นอันใดเล่า เพราะความปลื้มเปรมอันนั้น ทุติยฌานนั่น ท่านจึงกล่าวว่ายังหยาบ "ดังนี้ เป็นองค์ที่ยังหยาบ พึงทำในใจถึงตติยฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวางความพอใจในทุติยฌาน ทำโยคะ (ความเพียร) เพื่อบรรลุตติยฌาน (ต่อไป)

ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากทุติยฌานแล้วมีสติสัมปชัญญะปัจจเวกขณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่ ปีติปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ สุขและเอกัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใด ในกาลนั้น เมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแลโดยบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ขณะที่ปรากฏว่าตติยฌานจักเกิดขึ้น มโนทวารวัชนะย่อมตัดภวังค์ ทำปฐวีกสิณนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ต่อนั้นชวนะ๔ หรือ ๕ ดวง

ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นแล ซึ่งดวงหนึ่งในที่สุดเป็นรูปาวจรจิตมี ตติยฌาน ดวงที่เหลือเป็นกามาวจรจิตโดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในตอน แก้ปฐมฌาน) นั้นแล

ก็ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น เพราะปีติคลาย ไปด้วย เธอเป็นผู้วางเฉยอยู่ด้วย มีสติสัมปชัญญะด้วย เสวยสุข ด้วยกายด้วย ซึ่งพระอริยะทั้งหลายกล่าว (สรรเสริญ) ว่า เป็นผู้วาง เฉยมีสติเป็นสุขวิหารี (ผู้มีปกติอยู่เป็นสุข) ดังนี้ ชื่อว่า เข้าถึงฌาน ที่ ๓ อยู่ ด้วยประการดังนี้ ตติยฌานปฐวีกสิณอันละองค์ ๑ กอบ ด้วยองค์ ๒ งาม ๓ ประการ พร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ก็เป็นอันพระ โยคาวจรนั้นได้บรรลุแล้ว

[แก้อรรถแห่งตติยฌานปาฐะ]

(แก้ ปีติยา จ วิราคา)

ในปาฐะทั้งหลายเหล่านั้น ปาฐะว่า ปีติยา จ วิราคา (เพราะ ปีติคลายไปด้วย) นั้น มีวินิจฉัยว่า ความหน่ายปีติก็ดี ความก้าว ล่วงปีติก็ดี ชื่อว่าวิราคะ (ความคลายไป) ก็ จ ศัพท์ในระหว่าง บททั้ง ๒ เป็นสัมปิณฑนัตถนิบาต (คือ) จ ศัพท์นั้นผนวกเอาวูปสนะ หรือ วิตกฺกวิจารนํ วูปสมะ เข้ามาด้วย ในอรรถสองอย่างนั้น เมื่อ จ ศัพท์ผนวกเอา วูปสมศัพท์เดียวเข้ามา พึงทราบโยชนา (การ ประกอบความ) ดังนี้ว่า "เพราะปีติคลายไปด้วย เพราะสงบระงับ ยิ่งขึ้นอีกหน่อยด้วย" ก็แลวิราคศัพท์ในโยชนานี้มีอรรถว่า หน่าย เพราะเหตุนั้น พึงเห็นความ (ดัง) นี้ว่า "เพราะหน่ายปีติด้วย

เพราะสงบระงับด้วย" แต่เมื่อ จ ศัพท์นั้นผนวกเอาวิตกฺกวิจารวูปสม-ศัพท์เข้ามา พึงทราบโยชนาดังนี้ว่า "เพราะปีติคลายไปด้วย เพราะวิตกวิจารระงับไปยิ่งขึ้นอีกหน่อยด้วย" ก็วิราคศัพท์ในโยชนนี้มีอรรถ-ว่า ก้าวล่วง เพราะเหตุนั้นพึงเห็นความ (ดัง) นี้ว่า "เพราะก้าวล่วงปีติด้วย เพราะวิตกวิจารระงับไปด้วย"

อันที่แท้ วิตกวิจารเหล่านั้นระงับไปแต่ในทุติยฌานแล้ว แต่คำนั้น (นำมา) กล่าว (ในวาระแห่งตติยฌานอีก) เพื่อแสดงทางของฌานนี้ และเพื่อกล่าวสรรเสริญนี้ด้วย แท้จริง เมื่อกล่าวว่า " เพราะวิตกวิจารระงับไปด้วย "ดังนี้ ข้อที่ว่า " ความระงับแห่งวิตกวิจารเป็นทางแห่งฌานนี้แน่แท้ " นี้ย่อมปรากฏ อนึ่ง เมื่อกล่าวการละ (สังโยชน์) โดยนัยว่า เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่แม้มิใช่เพิ่งมาละในอริยมรรคที่ ๓ ดังนี้ ก็ย่อมเป็นอันกล่าวสรรเสริญ (ตติมรรคนั้น) ยังอุตสาหะให้เกิดแก่พระโยคาวจรทั้งหลายผู้ขวนขวายเพื่อบรรลุตติยมรรคนั้น ฉันใด เมื่อกล่าวความระงับไปแห่งวิตกวิจารทั้งหลาย ที่แม้มิใช่เพิ่งมาระงับในตติย-ฌานนี้ ก็เป็นอันกล่าวสรรเสริญ (ตติยฌานนั้น) ฉันนั้นเหมือนกัน เหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวความ (ดัง) นี้ว่า "เพราะก้าวล่วงปีติด้วย เพราะวิตกวิจารระงับไปด้วย"

(แก้ อุเปกฺขโก จ วิหรติ)

พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ นี้ (ต่อไป) ธรรมชาติอันหนึ่งชื่อว่าอุเบกขา เพราะอรรถว่าเพ่งโดยอุปบัติ หมาย

ความว่าดูอย่างสงบ คือดูไม่ตกเป็นฝักฝ่าย ผู้ลุถึงตติยฌานท่านเรียกว่า อุเปกฺขโก เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้นสดใสไพบูลเรี่ยวแรง

ก็แลอุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ ฉฬังคุเบกขา พรหมวิหารุเบกขา โพชฌงคุเบกขา วิริยุเบกขา สังขารุเบกขา เวทนูเบกขา วิปัสสนูเบกขา ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ฌานุเบกขา ปริสุทธุเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ นั้น อุเบกขาใดเป็นอาการที่ไม่ละปกติภาพอันบริสุทธิในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ในทวาร ๖ แห่งพระขีณาสพ อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า " ภิกษุขีณาสพในพระธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักษุแล้วเป็นผู้ไม่ดีใจไม่เสียใจเลย และเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะวางเฉยอยู่ " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่าฉฬังคุเบกขา (อุเบกขามีองค์ ๖)

ส่วนอุเบกขาใด เป็นอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า " ภิกษุมีใจไปกับอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า พรหมวิหารุเบกขา

อุเบกขาใดเป็นอาการเป็นกลางในสหชาตธรรมทั้งหลาย อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า" ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อันอิงวิเวก อิงวิราคะ " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อโพชฌงคุเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดได้แก่ความเพียรไม่ตึงนักและไม่หย่อนนัก อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า " ภิกษุทำในใจถึงอุเบกขานิมิตอยู่ตลอดเวลาตามกาลอันสมควร " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า วิริยุเบกขา

อุเบกขาใด คือวิปัสสนาปัญญาพิจารณาบาปธรรมและองค์

ที่พึงละมีนิวรณ์เป็นต้น (ที่ข่มไว้และละได้ด้วยฌานตามลำดับแล้วให้เห็นตามสภาพ) แล้วตกลงใจวางเฉยในอันจะถือเอา (สิ่งที่ละแล้วเหล่านั้นอีกเพราะเห็นโทษ) อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า " ถามว่าสังขารุเบกขาเท่าไรเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเบกขาเท่าไรเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ? ตอบว่า สังขารุเบกขา ๘ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเบกขา ๑๐ เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา "ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า สังขารุเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดที่หมายรู้ด้วยไม่ทุกข์ไม่สุข อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า " ในสมัยใดจิตเป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้นสหรคตด้วยอุเบกขา " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า เวทนูเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดเป็นอาการที่วางเฉยในการเฟ้น (สังขาร) อันมา (ในบาลี) อย่างนี้ว่า " สิ่งใดมี สิ่งใดเป็นพระโยคาวจรละสิ่งนั้นเสีย ย่อมได้อุเบกขา " ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า วิปัสสนูเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดเป็นธรรมที่คุมสหชาตธรรม ทั้งหลายให้เสมอกัน อันมาใน เยวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น* อุเบกขานี้ชื่อว่า ตัตรมัชฌัตตุเบกขา

อุเบกขาใดไม่ยังความตกเป็นฝักฝ่ายให้เกิดในตติยฌานนั้นที่แม้มีสุขอย่างเลิศ อันมา (ในตติยฌานปาฐะ) อย่างนี้ว่า " อุเปกฺขโก จ

* เยวาปนกธรรม ได้แก่ เจตสิก ๑๖ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุเบกขา มนสิการ อุทธัจจะ กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ มานะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มิทธะ ที่เรียกว่า เยวาปนกะ คือกำหนดไม่ได้ว่า ธรรมข้อไหนจะเกิดขึ้น

วิหรติ เธอเป็นผู้วางเฉยอยู่ด้วย " ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า ฌานุเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดหมดจดจากปัจจนีกธรรมทั้งปวง เป็นอาการที่ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการระงับปัจจนีกธรรม อันมา (ในจตตุถฌานปาฐะ) อย่างนี้ว่า " อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ...เข้าถึงจตุตถฌานอันมีความบริสุทธิ์แห่งสติที่เกิดแต่อุเบกขา " ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า ปริสุทธุเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ นั้น ฉฬังคุเบกขา ๑ พรหมวิหารุเบกขา ๑ โพชฌงคุเบกขา ๑ ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ๑ ฌานุเบกขา ๑ ปริสุทธุเบกขา ๑ (รวม ๖) โดยความก็เป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขาอันเดียวเท่านั้น แต่ที่อุเบกขานั้นแตกกัน (เป็นหลายประเภท) นี้ก็เพราะความต่างกันแห่งฐานะ (ความเป็นอยู่ในสมัย) นั้นๆ ดุจคนแม้เป็นคนๆเดียวก็ต่างกันได้โดยฐานะ เช่นเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี เป็นพระราชา เพราะเหตุนั้น ในอุเบกขา ๖ นั้น พึงทราบว่า ฉฬังคุเบกขามีอยู่ในที่ใด อุเบกขา (อีก ๕) มีโพชฌงคุเบกขาเป็นต้นก็ไม่มีในที่นั้น หรือว่าโพชฌงคุเบกขามีอยู่ในที่ใด อุเบกขา (อีก ๕) มีฉฬังคุเบกขาเป็นอาทิก็ไม่มีในที่นั้น ก็แลความที่อุเบกขา ๖ นั้นเป็นอันเดียวกันโดยความ ย่อมมีฉันใด แม้ความเป็นอันเดียวกันโดยความแห่งสังขารุเบกขาและวิปัสสนูเบกขาก็มีฉันนั้นแท้จริง อุเบกขาทั้งสองนั้นคือปัญญาเหมือนกัน แต่เป็น ๒ โดยกิจ เหมือนอย่างว่าเมื่อบุรุษถือไม้ง่ามค้นหางูซึ่ง (เลื้อย) เข้าไปสู่เรือนเมื่อตอนเย็น พบมันซุกอยู่ที่ลังแกลบ จ้องดูว่ามันเป็นงูหรือมิใช่ เห็น

สวัสติกะสามเฉก* (ที่หัวมัน) แล้วสิ้นสงสัยความวางเฉยในการที่จะเฟ้นว่างูไม่ใช่งูก็ย่อมมีฉันใด เมื่อเห็นลักษณะ ๓ ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความวางเฉยอันใดในอันที่จะเฟ้นความไม่เที่ยงแห่งสังขารทั้งหลายเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้ทำวิปัสสนา ฉันนั้นเหมือนกัน ความวางเฉย (ในการเฟ้นสังขาร) นี้ ชื่อว่าวิปัสสนูเบกขา ส่วนว่าเมื่อบุรุษนั้น (กด)จับงูไว้มั่นด้วยไม้ง่ามแล้วคิดจะปล่อยมันไป (โดย) ไม่เบียดเบียนมันด้วย ไม่ให้มันกัดตัวด้วย (ตรอง) หาวิธีการจะปล่อยอยู่นั่นแล ความวางเฉยในอันจะจับเอา (งู) ไว้ย่อมมีฉันใด เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพ ๓ ดุจถูกไฟไหม้เพราะเห็นลักษณะ ๓ แล้ว ความวางเฉยอันใดในอันที่จะยึดถือเอาสังขารไว้ ย่อมมีฉันนั้นแล ความวางเฉย (ในการยึดสังขาร) นี้ชื่อว่า สังขารุเบกขา โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนูเบกขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารุเบกขาก็เป็นอันสำเร็จด้วยแท้ อันอุเบกขานี้แตกเป็น ๒ โดยกิจ กล่าวคือความวางเฉยในความเฟ้น (สังขาร) และ (วางเฉยใน) ความยึดถือ (สังขาร) ไว้ (ดัง) นี้แล

ส่วนวิริยุเบกขาและเวทนูเบกขา ต่างกันและกันด้วย โดยความก็ต่างจากอุเบกขานอกนั้นด้วยแท้แล

โดยนัยดังนี้ ในอุเบกขาเหล่านี้ ฌานุเบกขาท่านประสงค์เอาในที่นี้ ฌานุเบกขานั้นมีความวางเฉยเป็นลักษณะ มีความไม่

* โสวตฺถิกตฺตยํ ไทยเราเรียก "ดอกจันทน์" นักปราชญ์ว่า เครื่องหมายสวัสดิกะมี ๒ อย่าง คือสี่แฉกอย่างหนึ่ง สามแฉกอย่างหนึ่ง สวัสติกะสี่แฉกเป็นเครื่องหมายข้างดี สวัสติกะสามแฉกเป็นครองหมายข้างร้าย

คำนึงเป็นรส มีความไม่ต้องขวนขวายเป็นเครื่องปรากฏ มีความคลายไปแห่งปีติเป็นเหตุใกล้ แล

ในข้อนี้มีปัญหาว่า " ก็ฌานุเบกขานี้โดยความก็คือ ตัตรมัชฌตตุ-เบกขานั่นเอง และตัตรมัชฌัตตุเบกขานั้นก็มีอยู่แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น อุเบกขานี้จึงเป็นข้อที่น่าจะตรัสด้วยปาฐะว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ ดังนี้ ไว้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นบ้าง เหตุไฉนอุเบกขานั้นจึงไม่ได้ตรัสไว้ (ในฌานทั้งสองนั้น)"มีคำแก้ว่า " เพราะอุเบกขาในฌานทั้งสองนั้นมีกิจยังไม่ชัดเจน แท้จริง กิจแห่งอุเบกขาในฌานทั้งสองนั้น จัดว่ายังไม่ชัดเจน เพราะถูกปัจจนีกธรรมมีวิตกเป็นอาทิครอบงำอยู่ ส่วนอุเบกขาในตติยฌานนี้ เพราะความที่วิตกวิจารและปีติไม่ครอบงำ เป็นเสมือนว่าโงศีรษะขึ้นได้แล้ว จึงเกิดเป็นธรรมชาติมีกิจชัดเจน เพราะฉะนั้นจึงตรัสไว้ "

พรรณนาความอย่างครบถ้วนแห่งปาฐะว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ นั้น จบแล้ว

(แก้ สโต จ สมฺปชาโน)

บัดนี้พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า สโต จ สมฺปชาโน นี้ (ต่อไป) ภิกษุชื่อว่า สโต เพราะระลึกได้ ชื่อว่า สมฺปชาโน เพราะรู้ตัวโดยชอบ (สองบทนั้นก็คือ) สติและสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยเป็นบุคคลใน ๒ อย่างนั้น สติ มีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีความระวังรักษาเป็นเครื่อง

ปรากฏ สัมปชัญญะ มีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีความตัดสินใจเป็นรส มีความเลือกเฟ้นเป็นเครื่องปรากฏ

ในฌานเหล่านั้น สติสัมปชัญญะนี้ ย่อมมีแม้ในฌานต้นๆ ด้วยว่าแม้เพียงแต่อุปจารก็ย่อมไม่สำเร็จแก่ภิกษุผู้ลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ จะป่วยกล่าวไปไยถึงอัปปนา ก็จริงแล แต่ทว่าเพราะความที่ฌาน (ต้นๆ) เหล่านั้นยังหยาบอยู่ ความดำเนินไปแห่งจิตยังเป็นการสะดวก ดุจการที่บุรุษเดินไปบนพื้นราบ ย่อมเป็นการสะดวกฉะนั้น กิจแห่งสติสัมปชัญญะในฌานเหล่านั้นจึงยังไม่ชัด แต่เพราะความที่ (ตติย) ฌานนี้ละเอียดเข้าเพราะละองค์ที่หยาบได้จำปรารถนาความดำเนินไปแห่งจิตมีสติสัมปชัญญกิจประคับประคองทีเดียว ดุจการที่คนเดินไปบนพื้นอันแหลมคมฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัส (สโต สมฺปชาโน) ไว้แต่ในตติยฌานนี้

พึงทราบอรรถาธิบายยิ่งขึ้นอีกหน่อย ลูกโคที่ยังติดแม่ ถูกพรากไปจากแม่แล้วไม่ (มีใคร) คุมไว้ ก็ย่อมเข้าไปหาแม่อีกนั่นเองฉันใด สุขในตติยฌานนี้ที่ถูกพรากออกจากปีติแล้วก็ฉันนั้น สุขนั้นพระโยคาวจรไม่คุมไว้ด้วยเครื่องคุมคือสติสัมปชัญญะ ก็จะพึงเข้าไปสู่ปีติอีกแน่แท้ (กลับ) เป็นฌานที่สัมปยุตด้วยปีติไปเสียเท่านั้น* อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า บททั้ง ๒ (คือ สโต สมฺปชาโน) นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แต่ในตติยฌานนี้ เพื่อแสดงอรรถพิเศษนี้อีกว่า ถึงแม้สัตว์ทั้งหลายยินดีนักในความสุข และสุข (ในตติยฌาน) นี้เล่าก็เป็น

* หมายความว่า เสื่อมลงเป็นทุติยฌานไป (?)

สุขหวานนัก เพราะไม่มีสุขยิ่งกว่านั้น แต่ว่าความไม่ติดใจในสุขใน ตติยฌานนี้ ย่อมมีได้ด้วยอานุภาพสติสัมปชัญญะ มิใช่ด้วยประการอื่น ดังนี้แล

(แก้ สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ)

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ นี้ (ต่อไป) ความคำนึงถึงการเสวยสุขย่อมไม่มีแก่พระโยคาวจรผู้ได้ตติยฌาน โดยแท้ แม้เช่นนั้น เพราะเหตุที่เธอพึงได้เสวยสุขอันสัมปยุตด้วยนามกายของเธอ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่รูปกายของเธอมี อติปณีตรูปอันมีความสุขที่สัมปยุตด้วยนามกายนั้นเป็นสมุฏฐาน ถูกต้อง (ซาบซ่าน) แล้ว ซึ่งเพราะความที่รูปกายมีอติปณีตรูปถูกต้อง แม้ออกจากฌานแล้ว เธอก็ยังรู้สึกเป็นสุข เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจะแสดงความข้อนั้น (คือการเสวยสุขด้วยนามกายและรูปกายทั้ง ๒ นัย) จึงตรัสว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ (เสวยสุขด้วยกายด้วย) ดังนี้

(แก้ ยนฺติ อริยา ฯ เป ฯ สุขวิหารี)

พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า " ยนฺตํ อริยา ฯ เป ฯ สุขวิหารี " นี้ต่อไป บัณฑิตพึงทราบโยชนา (การประกอบความ) ในปาฐะนี้ดังนี้ว่า " เพราะ (ตติย) ฌานใดเป็นเหตุ เพราะ (ตติย) ฌานใดเป็นการณ์ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมกล่าว แสดง แต่งตั้ง เปิดเผย ทำให้ตื้น หมายความว่าประกาศสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้ได้ตติยฌานนั้น ถามว่าสรรเสริญอย่างไร ? ตอบว่าสรรเสริญว่า

" เป็นผู้วางเฉยมีสติเป็นสุขวิหารี (มีปกติอยู่เป็นสุข) " พระโยคาวจรเข้าถึงตติยฌานนั้นอยู่ "

ถามว่า " ก็เพราะเหตุไฉน ท่านจึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้ตติยฌานนั้นอย่างนี้ ? "

แก้ว่า " เพราะควรแก่การสรรเสริญ แท้จริง ผู้ได้ตติยฌานนี้ เพราะเหตุที่เป็นผู้วางเฉยได้ ใน (ขณะแห่ง)ตติยฌานที่แม้มีความสุขอย่างหวานยิ่ง ถึงขนาดเป็นสุขบารมี* ก็ไม่ถูกเครื่องติดข้องคือความสุขในตติยฌานนั้นดึงเหนี่ยวไว้ประการ ๑ เพราะเหตุที่เป็นผู้ชื่อว่ามีสติ เพราะความที่มีสติตั้งมั่นอยู่จนปีติเกิดขึ้นไม่ได้ประการ ๑ เพราะเหตุที่ได้เสวยสุขอันไม่เศร้าหมอง เป็นสุขที่พระอริยะใคร่ใจและเป็นสุขที่อริยชนเสพโดยแท้ด้วยนามกายประการ ๑ เพราะเหตุนั้นจึงเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ บัณฑิตพึงทราบว่า เพราะควรแก่การสรรเสริญ ดังกล่าวมาฉะนี้ พระอริยะเหล่านั้น จะประกาศคุณอันเป็นเหตุแห่งความสรรเสริญอย่างนี้ จึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้ตติยฌานนั้นว่า " ผู้วางเฉย มีสติ เป็นสุขวิหารี " ดังนี้

บทว่า " **ตติยํ** " คือฌานนี้เป็นที่ ๓ เพราะมีลำดับแห่งจำนวนบ้างชื่อว่า ตติยะ เพราะพระโยคาวจรเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๓

ส่วนในคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า " ตติยฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ " ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำนั้น (ต่อไป) ความที่ตติยฌานละองค์ ๑ พึงทราบโดยที่ละปีติได้ ก็แลปีตินี้นั้นละไปใน

* สุขที่จะส่งให้ถึงฝั่ง คือเป็นนิรามิสสุขอย่างเยี่ยม

ขณะอัปปนานั่นแล้ว ดุจวิตกวิจารอันละไปในขณะอัปปนาแห่งทุติยฌานเช่นกัน เพราะเหตุนั้น ปีตินั้นจึงเรียกว่า เป็นองค์สำหรับละ

ส่วนความที่ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒ พึงทราบโดยเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้คือ สุข จิตเตกัคคตา เพราะเหตุนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า อุเบกขา สติสัมปชัญญะ สุข เอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่า ฌาน คำนั้นจึงเป็นอันท่านกล่าวไว้โดยอ้อม เพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งบริขาร แต่ว่าตติยฌานนี้เว้นอุเบกขาและสติสัมปชัญญะแล้ว ก็คงมีองค์ ๒ โดยเป็นองค์ที่เข้าลักษณะอุปนิชฌานโดยตรง ดังท่านกล่าวไว้ (ในวิภังค์) ว่า " ถามว่า ในสมัยนั้นฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คืออะไรบ้าง ? ตอบว่า (ฌานประกอบด้วยองค์ ๒) คือ สุข ๑ เอกัคคตาแห่งจิต ๑" ดังนี้ คำวินิจฉัยที่เหลือมีนัยดุจอันกล่าวแล้วในปฐมฌาน

[จตุตถฌาน]

ก็แลครั้นได้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรพึงประพฤติให้เป็นวสีโดยอาการ ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ออกจากตติยฌานอันชำ่ชองแล้ว (พิจารณา) เห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า " สมาบัตินี้มีข้าศึกคือปีติอยู่ใกล้ " และว่า " สมาบัตินี้ชื่อว่ายังมีองค์ทราม เพราะ (องค์คือ) สุข ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า " ความคำนึงแห่งใจว่า สุข ในตติยฌานนั้นอันใดเล่า เพราะความคำนึงอันนั้นในตติยฌานนี้ ท่านจึงกล่าวว่ายังหยาบ " ดังนี้เป็นองค์ที่ยังหยาบ ทำในใจถึงจตตุถฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวางความพอใจในตติยฌาน ทำโยคะเพื่อบรรลุจตุตถฌาน (ต่อไป)

ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากตติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะปัจจเวกขณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่ สุขกล่าวคือ โสมนัสเวทนาเจตสิกสุข ปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ อุเบกขาเวทนาและจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใด ในกาลนั้นเมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแล โดยบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ดังนี้เพื่อละองค์หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ขณะที่ปรากฏว่าจตุตถฌานจักเกิด มโนทวาราวัชชนะย่อมตัดภวังค์ ทำปฐวีกสิณนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ต่อนั้น ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดในอารมณ์นั้นแล ซึ่งดวงหนึ่งในที่สุดเป็นรูปาวจรจิตมีจตุตถฌานดวงที่เหลือเป็นกามาวจรจิตมีประการดังกล่าวแล้ว (ในตอนแก้ปฐมฌาน)แล แต่ความ (ต่อไป) นี้เป็นข้อแปลก (จากความที่กล่าวๆ มาแล้ว) คือเพราะเหตุที่สุขเวทนาหาเป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนาไม่ อันอทุกขมสุขเวทนาพึงเกิดขึ้นในจตุตถฌานนั่นเอง เพราะเหตุนั้นชวนะ (ในอัปปนาวิถี) เหล่านั้น จึงเป็นจิตสัมปยุตอุเบกขาเวทนา ก็เพราะสัมปยุตด้วยอุเบกขานั่นแล แม้ปีติในฌานนี้ก็เสื่อมไปสิ้น

ก็ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น เพราะละสุขด้วย เพราะละทุกข์ด้วย เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปก่อนเทียว ชื่อว่าเข้าถึงฌานที่ ๔ อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีความบริสุทธิ์แห่งสติอันเกิดแต่อุเบกขาอยู่ ด้วยประการดังนี้ จตุตถฌานปฐวีกสิณอันละองค์ ๑ กอบด้วยองค์ ๒ งาม ๓ ประการ พร้อมไปด้วยลักษณะ ๑๐ ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นได้บรรลุแล้ว

[แก้อรรถแห่ง จตุตถฌานปาฐะ]

(แก้ สุขสฺส จ ปหานา ฯ เป ฯ อตฺถงฺคมา)

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า " เพราะละสุขด้วย เพราะละทุกข์ด้วย " นั้น คือเพราะละกายิกสุข และกายิกทุกข์ด้วย บทว่า " ก่อนเทียว " หมายความว่า การละนั้นแลได้มีมาก่อนแล้ว มิใช่เพิ่งมามีในขณะแห่งจตุตถฌาน คำว่า " เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไป " นั้น ความว่า เพราะธรรมทั้ง ๒ นี้ คือ เจตสิกสุข และเจตสิกสุขด้วยดับหายไป (ซึ่งก็) อธิบายว่า ละไปนั่นเองเสียแต่ในขณะก่อนนั้นแล้ว ถามว่า " ก็การละไปแห่งธรรมเหล่านั้นน่ะ มีในขณะไหน ? " แก้ว่า " มีในอุปจารขณะแห่งฌานทั้ง ๔ " แท้จริง โสมนัส ละได้ในอุปจารขณะแห่งจตุตถฌานนี่แหละ ทุกข์ โทมนัส และสุข ละได้ในอุปจารขณะแห่งปฐมฌาน ทุติยฌานและตติยฌาน (ตามลำดับ) การละสุขทุกข์โสมนัสโทมนัส ซึ่งแม้ในจตุตถฌานปาฐะนี้ มิได้ตรัสไว้ตามลำดับแห่งการละมันเลยก็ดี แต่ก็ได้ตรัสไว้ตามลำดับอุเทศแห่งอินทรีย์ในอินทรีย์วิภังค์โดยแท้* บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

ถามว่า " ก็ถ้าองค์เหล่านั้นละได้เสียแต่ในอุปจารขณะแห่งฌานนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น ไฉนพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความดับในตัว

* หมายความว่า เมื่อว่าตามลำดับแห่งการละ ก็ต้องว่าทุกข์ โทมนัส สุข โสมนัส แต่ที่ตรัสในจตุตถฌานปาฐะเป็นสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส นั้นไปได้กันกับลำดับข้อแห่งอินทรีย์ ในอินทรียวิภังค์ ซึ่งเรียกลำดับไว้ว่า สุขินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุเปกฺขินฺทฺริยํ

ฌานทีเดียวอย่างนี้ว่า" ก็ทุกขินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไม่เหลือ
ในที่ไหน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สงัดจากกามทั้งหลาย
ฯลฯ เข้าถึงฌานที่ ๑ อยู่ ทุกขินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่เหลือ
ในที่นี้ ก็โทมนัสสินทรีย์ ... สุขินทรีย์ ... โสมนัสสินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้ว
ย่อมดับไปไม่เหลือในที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้
เพราะละสุขด้วย ฯลฯ เข้าถึงฌานที่ ๔ อยู่ โสมนัสสินทรีย์อันเกิดขึ้น
แล้วย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้ " ดังนี้เล่า แก้ว่า " เพราะความนิโรธใน
ตัวฌานนั้นๆ เป็นอติสัยนิโรธ (ดับสนิทเลย) แท้จริง ความดับแห่ง
องค์เหล่านั้นในตัวฌานมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับสนิท หาใช่
ความดับสามัญไม่ ส่วนความดับในอุปจารขณะเป็นความดับสามัญ ไม่เป็น
ความดับสนิท จริงอย่างนั้น ความเกิดขึ้นแห่งทุกขินทรีย์ ซึ่งแม้ดับไป
ในอุปจารแห่งปฐมฌานอันเป็นนานาวัชชนะ[๑]แล้ว ก็พึงมีได้ เพราะ
สัมผัสมีเหลือบและยุงเป็นต้นบ้าง เพราะความเดือดร้อน (เมื่อยขบ)
อันเกิดแต่ที่นั่งไม่เรียบบ้าง[๒] แต่ว่าภายในอัปปนาไม่พึงมีเลย อีกนัย
หนึ่งทุกขินทรีย์นั้น แม้ดับไปในอุปจารแล้ว ก็ชื่อว่ายังไม่ดับด้วยดี
เพราะทุกข์นั้นอันปฏิปักขธรรม (คือ สุข) ยังมิได้กำจัด (ให้สิ้น) ไป แต่
ว่าภายในอัปปนา สรรพางค์กาย (ของพระโยคาวจร)เป็นสภาพก้าว

๑. นานาวัชชนะ มหาฎีกาว่า อาวัชชนะอันแตกต่างจากอาวัชชนะทางอัปปนา
หรือว่าเป็นอาวัชชนะอเนก เพราะว่าในทางอัปปนานั้น อุปจารเป็นเอกาวัชชนะ (มี
อาวัชนนะเดียว) อุปจารนอกนั้น (คือมิใช่ในทางอัปปนา)เป็นอเนกาวัชชนะ (มี
อาวัชชนะหลายดวง) เพราะเป็นไปหลายครั้ง

๒. วิสมาสนุปตาป ในมหาฎีกาเป็น วิสมานุปตาป (ไม่มีอาสน) และแก้ไว้ว่า วิสม-
นิ สชฺชาย อุปฺปนฺนกิลมโถ (ความเมื่อยอันเกิดแต่การนั่งผิดท่า)

ลงสู่ความสุขแล้ว เพราะความซาบซ่านแห่งปีติ อันทุกขินทรีย์ของผู้ที่มีกายหยั่งลงสู่ความสุขแล้วย่อมเป็นอันดับด้วยดี เพราะทุกข์นั้นถูกปฏิปักขธรรม (คือสุข) กำจัดไปแล้ว

อนึ่ง ความเกิดแห่งโทมนัสสินทรีย์ ซึ่งแม้ดับไปแล้วในอุปจารแห่งทุติยฌานอันเป็นนานาวัชชนะเหมือนกัน ก็พึงมีได้ เพราะเหตุที่โทมนัสสินทรีย์นั้น เมื่อความเหนื่อยกายและความเหนื่อยใจอันมีวิตกวิจารเป็นปัจจัยมีอยู่ ก็ย่อมเกิดขึ้น และเพราะไม่มีวิตกวิจาร มันจะไม่เกิดขึ้นเลย อนึ่งเล่า วิตกวิจารใน (ขั้น) อุปจารแห่งทุติยฌานนับว่ายังมิได้ละแท้ เพราะความที่โทมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นในที่ใด ก็มีวิตกวิจารในที่นั้น เพราะเหตุนั้น ความเกิดขึ้นแห่งโทมนัสสินทรีย์ จึงพึงมีได้ในอุปจารแห่งทุติยฌานนั้น แต่ว่าใน (อัปปนา) ทุติยฌานหามีไม่ เพราะละปัจจัย(คือ วิตกวิจาร) เสียได้แล้ว

เช่นเดียวกันนั้น ความเกิดขึ้นแห่งสุขินทรีย์ซึ่งแม้ละไปแล้วในอุปจารแห่งตติยฌาน ก็พึงมีได้แก่พระโยคาวจรผู้มีกายอันปณีตรูปที่มีปีติเป็นสมุฏฐานสัมผัสแล้ว แต่ใน (อัปปนา) ตติยฌานหามีไม่ เพราะใน (อัปปนา) ตติยฌานปีติอันเป็นปัจจัยแห่งสุขดับไปแล้วโดยประการทั้งปวงแล

นัยเดียวกันนั้น ความเกิดขึ้นแห่งโสมนัสสินทรีย์ ซึ่งแม้ละไปแล้วในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ก็พึงมีได้ เพราะโสมนัสสินทรีย์นั้นยังอยู่ใกล้ประการหนึ่ง เพราะยังไม่ล่วงไปดี เหตุว่าอุเบกขาที่ไม่ถึงอัปปนาไม่มีประการหนึ่ง แต่ใน(อัปปนา) จตุตถฌานหามีไม่

ก็เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำอปริเสสศัพท์ (ประกอบไว้) ในบาลี (ฌานนิโรธ) นั้น ๆ (ทุกข้อ) เป็นต้นว่า "**เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ** ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้" ด้วยประการฉะนี้แล

ในอธิการนี้ นักปราชญ์กล่าว (อธิบายเป็นปุจฉาวิสัชนา) ไว้ว่า "ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นเวทนาเหล่านี้ แม้นว่าละไปแล้วในอุปจารแห่งฌานนั้น ๆ ไฉนพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงประมวลมา (ตรัส) ในจตุตถฌานนี้ (อีกเล่า ?)" ตอบว่า "เพื่อ (ให้กำหนด) จับได้โดยง่าย เพราะอทุกขมสุขเวทนานี้ใด ที่ตรัสไว้ในปาฐะว่า **อทุกฺขมสุขํ** นั้น อทุกขสุขเวทนานั้นเป็นธรรมชาติสุขุม รู้ได้ยาก ไม่อาจ (กำหนด) จับเอาโดยง่าย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงประมวลเวทนาทั้งหมดนั้นมา (ตรัสไว้ในจตุตถฌาน)เพื่อ (ให้กำหนด) จับ (อทุกขมสุขเวทนา) ได้โดยง่าย เปรียบประดุจนายโคบาลต้อนโคทั้งหมดเข้าไว้ในคอกเดียวเพื่อจะจับโค (ตัวหนึ่งซึ่งเป็นโค) พยศ ใครๆ ไม่อาจเข้าจับ (มัน) ท่าไรได้ ให้ได้โดยง่าย ครั้นแล้วปล่อยออกทีละตัวก็จะชี้ให้คนจับมันนั่นแหละซึ่ง (ออก) มาตามลำดับได้ว่า นี่โคตัวนั้น พวกท่านจงจับมันเถิด ดังนี้ฉะนั้น ด้วยว่าครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น อันประมวลไว้อย่างนั้นแล้ว ก็ทรงอาจยังพระโยคาวจรให้ (กำหนด) จับอทุกขมสุขเวทนานั้นได้ว่า " อันใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส นี่คืออทุกขมสุขเวทนา "

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเวทนาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อแสดงปัจจัยแห่งเจโตวิมุติที่เป็นอุทุกขมสุขด้วยก็ได้ แท้จริง อาการทั้งหลายมีการละทุกข์เป็นอาทิ เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติที่เป็นอทุกขมสุขนั้น ดังพระธรรมทินนาเถรีกล่าว (กะวิสาขอุบาสก) ว่า " ดูกรอาวุโส ปัจจัยแห่งเจโตวิมุติสมาบัติที่เป็นอุทกขมสุขมี ๔ ประการแล ดูกรอาวุโส ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขด้วย ฯลฯ เข้าถึงฌานที่๔ อยู่ นี้แล อาวุโส ปัจจัย ๔ แห่งเจโตวิมุตติสมาบัติที่เป็นอทุกขมสุข "* ดังนี้

หรือนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเวทนาเหล่านั้น พระองค์ตรัสไว้ในจตุตถฌานนี้เพื่อสรรเสริญฌานนั้นก็ได้ เปรียบเหมือนโอรัมภาคิยสังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ละได้ (ลางส่วน) แล้วในมรรคอื่น แต่ตรัสว่าละในตติยมรรค (ทั้งหมด) ก็เพื่อสรรเสริญตติยมรรคนั้นฉะนั้น

หรือนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเวทนาเหล่านั้น ตรัสเพื่อแสดงความที่ราคะ โทสะ ในฌานนั้นอยู่ไกลยิ่ง เพราะ (ฌานนั้น) ขจัดเสียได้ซึ่งปัจจัย (ของมัน) ก็ได้ แท้จริง ในเวทนาเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแห่งโสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ ก็เพราะฌานนั้นขจัดเวทนา มีสุขเป็นต้นเสียได้ ราคะ โทสะ พร้อมทั้งปัจจัย ก็เป็นอันถูกขจัดไป เพราะฉะนั้น ราคะ โทสะ จึงชื่อว่าอยู่ไกลยิ่งแล

* อทุกขมสุขเจโตวิมุตติก็คือ จตุตถฌาน นั่นเอง ปัจจัย ๔ ก็คือละสุข ๑ ละทุกข์ ๑ ละโสมนัส ๑ ละโทมนัส ๑ ;

(แก้ อทุกฺขมสุขํ)

ปาฐะว่า **อทุกฺขมสุขํ** มีวินิจฉัยว่า ฌานนี้ชื่อว่าอทุกข เพราะไม่มีทุกข์ ชื่อว่าอสุข เพราะไม่มีสุข พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์แห่งทุกข์และสุขด้วยคำนั้น มิใช่ทรงแสดงเพียงแต่ความไม่มีทุกข์และสุขในฌานนี้ อันเวทนาที่ ๓ ท่านเรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา บ้าง ว่า อุเบกขาเวทนา บ้าง เวทนาที่ ๓ นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า มีอันเสวยอารมณ์ผิดไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีอาการไม่ชัดเป็นปัจจุปัฏฐาน[๑] มีสุขนิโรธ (สุขดับ) เป็นปทัฏฐาน[๒]

(แก้ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ)

ปาฐะว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** แปลว่า มีความบริสุทธิแห่งสติที่อุเบกขาให้เกิด เพราะว่าสติในฌานนี้บริสุทธิ์ดี ก็แลความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นอันใด ความบริสุทธิ์อันนั้น อุเบกขาทำขึ้น มิใช่สิ่งอื่นทำขึ้น เพราะเหตุนั้นฌานนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อุเปกฺขาสติ-ปาริสุทฺธิ** (มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาให้เกิด) ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า " สตินี้เป็นธรรมชาติเปิดเผย บริสุทธิ์ผุดผ่อง เพราะอุเบกขานี้ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **อุเปกฺขาปาริสุทฺธิ** (มีความบริสุทธิ์แห่งสติเพราะอุเบกขา) ก็ความบริสุทธิ์แห่งสติในฌานนี้ ย่อมมีเพราะอุเบกขาใด อุเบกขานั้นบัณฑิตพึงทราบว่า โดยความก็คือ ตัตรมัช-

๑ มหาฎีกาให้อุปมาไว้ว่า เหมือนทางที่เนื้อเดินไปบนลานหิน ก็ได้แต่อนุมานเอา

๒. มหาฎีกาว่า อุปจารแห่งจตุตถฌาน ชื่อว่า สุขนิโรธ

ฌัตตตา อนึ่ง มิใช่ว่าสติอย่างเดียวเท่านั้นที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้นในฌานนี้ ที่แท้แม้สัมปยุตธรรม (ธรรมที่ประกอบกับสติ) ทั้งปวงก็บริสุทธิ์ไปด้วย เป็นแต่ตรัสเทศนาโดย (ยก) สติเป็นประธาน ในฌานเหล่านั้น อุเบกขานี้ย่อมมีแม้ในฌาน ๓ เบื้องต่ำด้วยก็จริงแล แต่ทว่าเปรียบเหมือนจันทรเลขา ถึงว่ามีอยู่ในกลางวัน ก็ย่อมไม่แจ่มไม่กระจ่าง เพราะถูกแสงอาทิตย์ในกลางวันข่มประการหนึ่ง เพราะไม่ได้ราตรี (กาล) เป็นสภาคกัน โดยความเป็นโสม (คือแสงอ่อนด้วยกัน) หรือโดยความที่ราตรีเป็นสภาพที่สนับสนุนตน ประการหนึ่ง ฉันใด แม้จันทรเลขาคือ ตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ก็ฉันนั้น ถึงว่ามีอยู่ก็ไม่บริสุทธิ์ในฌานต่างประเภทมีปฐมฌานเป็นต้น เพราะถูกเดชแห่งปัจจนีกธรรมมีวิตกเป็นอาทิข่มอยู่ประการหนึ่ง เพราะไม่ได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคกัน (สนับสนุน) ประการหนึ่ง และเมื่ออุเบกขาไม่บริสุทธิ์แล้ว แม้สหชาตธรรมทั้งหลายมีสติเป็นอาทิก็ไม่บริสุทธิ์ไปตามกัน ดุจแสงของจันทรเลขาไม่กระจ่างในกลางวันก็ย่อมไม่แจ่มฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ในฌานเบื้องต่ำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่ตรัสว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ แม้ฌานเดียว แต่ในจตุตถฌานนี้จันทรเลขาคือตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ บริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะไม่มีเดชแห่งปัจจนีกธรรมมีวิตกเป็นต้นข่ม และเพราะได้ราตรีคืออุเบกขา-เวทนาอันเป็นสภาคกัน (สนับสนุน) ด้วย เพราะความที่อุเบกขานั้นบริสุทธิ์แล้ว แม้สหชาตธรรมทั้งหลายมีสติเป็นอาทิ ก็เป็นบริสุทธิ์ผุดผ่องไปด้วย ดุจแสงจันทร์เลขาที่กระจ่าง (ก็ย่อมแจ่ม) ฉะนั้น

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า จตุตถฌานนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ**

บทว่า **จตุตฺถํ** คือฌานนี้เป็นที่ ๔ เพราะมีลำดับแห่งจำนวน บ้างว่าชื่อ จตุตถะ เพราะพระโยคาวจรเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๔

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า จตุตถฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายในคำนั้นต่อไป ความที่จตุตถฌานละองค์ ๑ พึงทราบโดยการละโสมนัส ก็แลโสมนัสนั้นละได้แต่ในชวนะต้นๆ ในวิถีอันเดียวเพราะฉะนั้น โสมนัสนั้นจึงเรียกว่า ปหานังคะ (องค์ที่พึงละ) ส่วนความที่จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒ พึงทราบ โดยความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ อุเบกขาเวทนาเอกัคคตา คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในปฐมฌาน นี่เป็นนัยในจตุกฌาน (ฌานหมวด ๔) ก่อน

[ปัญจกฌาน ฌานหมวด ๕]

ส่วนว่าพระโยคาวจรผู้จะยังปัญจกฌานให้เกิด ออกจากปฐมฌานอันช่ำชองแล้ว (พิจารณา) เห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า " สมาบัตินี้มีข้าศึกคือนิวรณ์อยู่ใกล้ " และว่า " สมาบัตินี้นับว่ามีองค์ทรามเพราะความที่วิตกเป็นองค์หยาบ " ดังนี้แล้ว พึงทำในใจถึงทุติยฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวางความพอใจในปฐมฌานเสีย ทำโยคะเพื่อบรรลุทุติยฌาน (ต่อไป) ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากปฐมฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะปัจจเวกขณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่ วิตกอย่างเดียวปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ องค์ ๔ มีวิจารเป็นต้น

ปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใดในกาลนั้น เมื่อเธอทำใน ใจแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งนิมิตนั้นแหละ โดยบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ทุติยฌานย่อมเกิดขึ้นโดย นัยที่กล่าวมาแล้วนั่นแล วิตกอย่างเดียวเท่านั้นเป็นองค์สำหรับละแห่ง ทุติยฌานนั้น องค์ ๔ มีวิจารเป็นอาทิเป็นองค์ประกอบ คำที่เหลือมี ประการดังกล่าวแล้ว

ก็แลครั้นทุติยฌานแม้นั้น อันเธอได้บรรลุอย่างนี้แล้ว พึง ประพฤติให้เป็นวสีโดยอาการ ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นออกจาก ทุติยฌานอันช่ำชองแล้ว (พิจารณา) เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า " สมาบัตินี้มีข้าศึกคือวิตกอยู่ใกล้ "และว่า " สมาบัตินี้นับว่ายังมี องค์ทรามเพราะความที่วิจารยังเป็นองค์หยาบ " ดังนี้แล้ว ทำใน ใจถึงตติยฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวางความพอใจในทุติย- ฌานนั้นเสีย ทำโยคะเพื่อบรรลุตติยฌาน (ต่อไป) ครั้นเมื่อพระ โยคาวจรนั้นออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะปัจจเวกขณ์องค์ ฌานทั้งหลายอยู่ วิจารอย่างเดียวปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ องค์ ๓ มีปีติเป็นต้นปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใด ในกาล นั้น เมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งนิมิตนั้นแล โดยบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ตติย- ฌานย่อมเกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั่น วิจารอย่างเดียวเท่านั้นเป็น องค์สำหรับละแห่งตติยฌานนั้น องค์ ๓ มีปีติเป็นต้นเป็นองค์ประกอบ ดุจในทุติยฌานแห่งจตุกนัย คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว

ตามนัยที่กล่าวมานี้ ฌานซึ่งเป็นทุติยะในจตุกนัยแตกออกเป็น (๒) มาเป็นทุติยฌานและตติยฌานในปัญจกนัย ส่วนฌานที่เป็นตติยฌานและจตุตถะฌานในจตุกนัยนั้น มาเป็นจตุตถะฌานและปัญจมฌาน (ในปัญจกนัย)ปฐมฌาน เป็นปฐมฌานตรงกันแล

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

เสสกสิณนิเทศ

[อาโปกสิณ]

ต่อไปนี้เป็นวิตถารกถาในอาโปกสิณ ในลำดับแห่งปฐวีกสิณ ก็แลพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญปฐวีกสิณ เป็นผู้นั่งให้สบายฉันใดเล่า แม้ผู้จะเจริญอาโปกสิณก็พึงเป็นผู้นั่งให้สบายฉันนั้น แล้วถือเอานิมิตให้น้ำเถิด บททั้งปวงว่า **กเต วา อกเต วา** (นิมิตที่แต่งขึ้นก็ดี ที่มิได้แต่งขึ้นก็ดี) เป็นต้น บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดาร (ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ) อนึ่ง บททั้งปวงนั้นพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารในอาโปกสิณนี้ฉันใด ในกสิณทั้งปวงก็พึงให้พิสดารฉันนั้นเถิด เพราะว่าต่อนี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่กล่าวคำ **(กเต วา ฯ เป ฯ วิตฺถาเรตพฺพํ)** เพียงเท่านี้อีก กล่าวแต่คำที่แปลกออกไป

แม้ในอาโปกสิณนี้ นิมิตในน้ำที่มิได้แต่ง คือ (น้ำ) ในสระ ในบึง หรือในทะเล[๑] ในสมุทรก็ตาม ย่อมเกิดขึ้นได้แก่พระโยคาวจรผู้มีบุญ มีอธิการได้สร้างไว้ในปางก่อนแท้ ดุจพระจูฬสิวเถร ฉะนั้น ได้ยินมาว่า เมื่อท่านผู้นั้นละลาภสักการะ ตั้งใจว่าจัก (ไป) อยู่อย่างสงัด ขึ้นเรือที่ท่ามหาติตถะไปชมพูทวีป มองดู (น้ำใน) มหาสมุทร ในระหว่าง (ทาง) กสิณนิมิตอันมีส่วนเปรียบแห่ง (น้ำใน) มหาสมุทร[๒]นั้น ได้เกิดขึ้น (ส่วน)พระโยคาวจรผู้มิได้สร้างอธิการไว้

๑. โลณิยํ เช่นทะเลสาบน้ำเค็ม (?)

๒. หมายความว่า มีขนาดเท่าที่มองเห็น (?)

เมื่อจะหลีกละกสิณโทษทั้ง ๔ อย่าพึงถือเอาน้ำที่มีสีเขียว เหลือง แดง ขาว สีใดสีหนึ่ง ส่วนน้ำ (ฝน) ใด (ตกลงมา) ยังไม่ถึงพื้นดิน บุคคลรองเอาในอากาศด้วยผ้าสะอาด* หรือน้ำอื่นที่ใสสะอาดอย่างนั้นก็ได้ พึงบรรจุน้ำนั้นให้เต็มบาตรหรือกุณฑี (หม้อน้ำ) เสมอขอบปากแล้ว (นำไป) ตั้งในที่ว่างที่กำหนด มีประการดังกล่าวแล้ว นั่งให้สบาย ไม่ต้องพิจารณาสี (ของน้ำ) ไม่ต้องใส่ใจลักษณะ (ของมัน) พึงทำให้มันเป็นสิ่งเสมอกันกับที่อาศัย (ของมัน คือนึกเสียว่าสีนั้นเป็นอันเดียวกันกับน้ำซึ่งเป็นที่อาศัยของมัน) ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม (คือโลกโวหาร)ตามที่เป็นคำใช้กันมาก ภาวนาไปว่า **อาโป อาโป** โดยที่เป็นนามเด่นในบรรดานามของน้ำทั้งหลาย เช่น **อมฺพุ อุทกํ วาริ สลิลํ** เมื่อเธอภาวนาไปอย่างนั้น นิมิตทั้ง ๒ ย่อมจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นโดยลำดับแต่ว่าในอาโปกสิณนี้ อุคคหนิมิตจะปรากฏเหมือนว่ายังไหวอยู่ ถ้าน้ำนั้นเป็นน้ำเจือด้วยฟองด้วยต่อม อุคคหนิมิตก็จะปรากฏเป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อว่ากสิณ-โทษปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวงนิ่งแจ๋วเหมือนพัดใบตาลแก้วที่คนวางไว้ในอากาศ และเหมือนวงแว่นแก้วฉะนั้น พร้อมกับความปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นแหละพระโยคาวจรนั้น ก็จะบรรลุอุปจารฌาน และจตุกฌาน ปัญจกฌาน โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

อาโปกสิณ จบ

* สุทธวตฺเถน หมายถึงผ้าไม่มีสี เพราะถ้าเป็นผ้ามีสี สีอาจตกทำให้น้ำกลายเป็นน้ำสีไป ไม่ใสสะอาด

[เตโชกสิณ]

ฝ่ายพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญเตโชกสิณ พึงถือเอานิมิตในไฟ ในเตโชกสิณนั้น สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ เมื่อถือเอานิมิตในไฟที่มิได้แต่ง แลดูเปลวไฟที่ตะเกียง ที่เตา ที่ๆ ระบมบาตรหรือที่ไฟไหม้ป่าที่ใดที่หนึ่งก็ตาม นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ดังพระจิตตคุตตเถร ฉะนั้น เล่ากันว่าเมื่อท่านผู้นั้นเข้าไปสู่โรงอุโบสถในวันธรรมสวนะ แลดูเปลวตะเกียงเท่านั้น นิมิตก็เกิดขึ้น ส่วนพระโยคาวจรนอกนี้ (คือผู้ไม่มีบุญญาธิการ) ต้องแต่ง(กสิณนิมิต) ขึ้น

นี้เป็นวิธีทำ ในการแต่ง (กสิณนิมิต) นั้น พึงผ่าฟืนไม้แก่นที่ (แห้ง) สนิท* ผึ่ง (แดด) ไว้แล้ว (ตัด) ทำเป็นท่อนๆ (หอบ) ไปสู่โคนไม้หรือมณฑปที่เหมาะสม กอง (ฟืน) เข้าโดยอาการดุจระบมบาตรก่อไฟขึ้น แล้วทำให้เป็นช่อง (กว้าง) ประมาณคืบ ๔ นิ้ว (เป็นวงกลม) เข้าที่เสื่อลำแพนหรือแผ่นหนังหรือผืนผ้าก็ได้ ตั้งเสื่อลำแพนหรือแผ่นหนังหรือผืนผ้านั้นไว้ข้างหน้า นั่งโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล อย่าใส่ใจถึงหญ้าและไม้ข้างใต้ (ช่อง) หรือควันและเปลวข้างบน (ช่อง) ถือเอานิมิตที่เปลวทึบตรงกลาง (ช่อง) ไม่ต้องพิจารณาสี (ของไฟ) โดยว่ามันเป็นสีขาว หรือว่าสีเหลืองเป็นต้น ไม่ต้องใส่ใจลักษณะ (ของเตโชธาตุ) โดยว่ามันร้อน พึงทำให้มันเป็นสิ่งเสมอกันกับที่อาศัย (ของมัน คือนึกเสียว่าสีนั้นมันเป็นอันเดียวกันกับไฟ ซึ่งที่อาศัย

* ให้ใช้ฟืนไม้แก่น เพื่อให้ติดไฟอยู่ทน ที่ว่าสนิท หมายความว่าไม่มียางแล้ว

ของมัน)ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม (คือโลกโวหาร) ตามที่เป็นคำใช้กันมาก ภาวนา **เตโช เตโช** โดยที่เป็นนามเด่นในบรรดานามของไฟทั้งหลาย เช่น **ปาวโก กณฺหวตฺตนิ ชาตเวโท หุตาสโน** เมื่อเธอภาวนาไปอย่างนั้น นิมิตทั้ง ๒ ย่อมจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นโดยลำดับ อุคคหนิมิตในเตโชกสิณนั้น ปรากฏเป็นเช่นกับเปลวไฟขาดตกลงไปๆ แต่สำหรับผู้ถือเอา (นิมิต) ในไฟที่มิได้แต่งกสิณโทษย่อมจะปรากฏ คือ ท่อนฟืนบ้าง ก้อนถ่านบ้าง เถ้าบ้างควันบ้าง ย่อมปรากฏ (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตปรากฏนิ่ง ดุจท่อนผ้ากัมพลแดงที่วางไว้ในอากาศ และดุจพัดใบตาลสีทองดุจเสาทองฉะนั้น พร้อมกับความปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นแหละ พระโยคาวจรนั้นก็จะบรรลุอุปจารฌาน และจตุตกฌาน ปัญจกฌาน โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

เตโชกสิณ จบ

[วาโยกสิณ]

พระโยคาวจรแม้นใคร่จะเจริญวาโยกสิณ พึงถือเอานิมิตในลมก็แลนิมิตในลมนั้น พึงถือเอาได้ทางเห็นบ้าง ทางถูกต้องบ้าง เพราะคำ (ต่อไป) นี้ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาวาโยกสิณย่อมถือเอานิมิตในลม คือกำหนดเอายอดอ้อยที่ไหวไปมา หรือกำหนดเอายอดไผ่ หรือยอดไม้ หรือปลายผมที่ไหวไปมาก็ได้ กำหนดเอาลมอัน (พัดมา) ต้องที่กายก็ได้ " ดังนี้ เพราะเหตุนั้น

พระโยคาวจร (ผู้เจริญวาโยกสิณ) เห็นต้นอ้อยก็ดี กอไผ่ก็ดี ต้นไม้ก็ดี ที่มีใบหนาตั้งอยู่ (สูง) เพียงศีรษะ[๑] หรือผมของคนที่มีผมหนายาว ประมาณ ๔ องคุลี[๒]ก็ดี ที่ลมพัดอยู่ พึงตั้งสติ (ระลึก) ว่า " ลมนี่พัด ที่นั่น " ก็หรือว่า ลมเข้าทางช่องหน้าต่างบ้าง ช่องฝาบ้าง มาต้อง ร่างกายของเธออันใด พึงตั้งสติในลมอันนั้น ภาวนาว่า **วาโต วาโต** โดยที่เป็นนามเด่นในบรรดานามของลมทั้งหลาย เช่น วาตะ มาลุตะ อนิละ อุคคหนิมิตในวาโยกสิณนี้ปรากฏยังเป็นนิมิตไหว เช่นกับกลุ่มไอ (ร้อน) แห่งข้าวปายาสที่เพิ่งปลงลงจากเตา (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตเป็น ดวงนิ่งแน่ว คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นเทอญ

วาโยกสิณ จบ

[นีลกสิณ]

ส่วน (กสิณ) ถัดนั้นไป (บัณฑิตพึงทราบดังนี้) โดยคำ (ในอรรถ-กถาทั้งหลาย) ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอานีลกสิณ ย่อมถือเอานิมิต ในสีเขียว (คราม) เป็นดอกไม้บ้าง เป็นผ้าบ้าง เป็นธาตุสีบ้าง " ดังนี้ (ว่า) สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงได้เห็นกอดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้น หรือพรมดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้นในที่บูชาหรือผ้าเขียว และแก้วเขียว อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้

๑. จะได้เพ่งดูตรงๆ ตามสบาย ไม่ต้องแหงน ไม่ต้องก้ม
๒. ผมสั้นไป ต้องลมก็ไม่ไหว ถ้ายาวไปก็ห้อยเสีย ถ้าบางไปก็ลู่ตามลม ไม่ปรากฏอาการต้องลม เพราะฉะนั้นท่านจึงกำหนดเอา ๔ องคุลี ไม่สั้น ไม่ยาว และหนาด้วย อาการต้องลมจะได้ปรากฏ คือไหวไปมาได้

(ที่ไม่มีบุญ) พึงถือเอาดอกไม้ มีดอกนีลุบล และดอกคิริกัณณิกา เป็นต้น มาเรียงเข้าให้เต็มผอบหรือเตียบเสมอขอบปากทั้งใบด้วย โดยวิธีที่เกสรก็ดี ขั้วก็ดี ไม่ปรากฏ หรือใช้ผ้าสีเขียวผูกเข้าเป็นห่อของ บรรจุลงไปก็ได้ หรือใช้ผ้าสีเขียวนั้นผูก (ขึง) เข้าที่ขอบปากมันให้เป็น ดุจหน้ากลองก็ได้ หรือใช้ธาตุ (สี) มีเขียวเหมือนสำริด เขียวเหมือน ใบไม้ และเขียวเหมือนดอกอัญชัน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งทำให้ เป็นกสิณมณฑล ชนิดเคลื่อนที่ได้ ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ หรือ (ติดไว้) ที่ฝาเลยก็ได้ แล้วตัดโดยรอบด้วยสีที่แตกต่าง แต่นั้น มนสิการว่า **นีลํ นีลํ** พระโยคาวจรพึงให้เป็นไปโดยนัยอันกล่าวแล้ว ในปฐวีกสิณเถิด แม้ในนีลกสิณนี้ กสิณโทษก็ปรากฏในอุคคหนิมิต คือ สิ่งที่เนื่องด้วยกสิณมณฑล มีเกสร ก้าน ระหว่างกลีบเป็นต้น ย่อมปรากฏ (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตหลุดจากกสิณมณฑล ปรากฏเช่น กับขั้วตาลฝังแก้ว (อินทนิล) อยู่ในอากาศ คำพรรณนาที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น เทอญ

นีลกสิณ จบ

[ปีติกสิณ]

นัยแม้ในปีติกสิณก็ดุจนัยนั้น สมคำ (อรรถกถา) ที่กล่าวไว้ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาปีตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีเหลือง ใน ดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุสีบ้าง " ดังนี้ เพราะเหตุนั้น แม้ใน ปีติกสิณนี้ สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ เพียงได้เห็นกอดอกไม้

หรือพรมดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้น หรือผ้าสีเหลือง ธาตุสีเหลือง อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ดุจพระจิตตคุตตเถระ ฉะนั้น ได้ยินว่า เมื่อท่านผู้นั้นแลดูเครื่องบูชาบนแท่นบูชาที่แล้วด้วยดอกปัตตังคะทั้งหลาย ณ จิตตลบรรพตวิหาร นิมิตขนาดเท่าแท่นบูชาเกิดขึ้นพร้อมกับการแลดูนั่นเอง (ส่วน) พระโยคาจรนอกนี้ (ที่ไม่มีบุญ) พึงใช้ดอกไม้มีดอกกัณณิการ์เป็นต้น หรือใช้ผ้าสีเหลือง หรือธาตุ (สีเหลือง) ก็ได้ ทำกสิณ (มณฑล) แล้วยังมนสิการว่า **ปีตกํ ปีตกํ** ให้เป็นไปโดยนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั้นเถิด คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

ปีตกสิณ จบ

[โลหิตกสิณ]

นัยแม้ในโลหิตกสิณก็ดุจนัยนั้น สมคำ (อรรถกถา) ที่กล่าวไว้ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาโลหิตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีแดง ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุสีบ้าง " ดังนี้ เพราะเหตุนั้น แม้ในโลหิตกสิณนี้ สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ เพียงได้เห็นกอดอกไม้เช่นดอกหงอนไก่ หรือพรมดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้น หรือผ้าแดง แก้วแดง ธาตุสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ส่วนพระ-โยคาวจรนอกนี้ (ที่ไม่มีบุญ) พึงใช้ดอกไม้เช่นดอกชะบา หงอนไก่ และหญ้าหางช้างแดง หรือผ้าสีแดง หรือธาตุ (สีแดง) ก็ได้ ทำกสิณ

* อาสนะในที่นี้ คือ แท่นบูชา ที่บูชา

(มณฑล) แล้วยังมนสิการว่า **โลหิตกํ โลหิตกํ** ให้เป็นไปโดยนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั้นเถิด คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

โลหิตกสิณ จบ

[โอทาตกสิณ]

แม้ในโอทาตกสิณ (ก็พึงทราบนัยดังนี้) โดยคำ (ในอรรถกถา) ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาโอทาตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีขาว ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุสีบ้าง " ดังนี้ (ว่า) สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นกอดอกไม้อันมีสีอย่างนั้น หรือพรมดอกไม้ มีดอกมะลิซ้อน เป็นต้น หรือกองดอกบัวขาว(ที่เขาขนจากที่บูชาไปทิ้งๆ ไว้) หรือผ้าขาว ธาตุสีขาวอย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ แม้ในแผ่นดีบุกกลม แผ่นเงินกลม และดวงจันทร์ (เพ็ญ) นิมิตก็เกิดได้เหมือนกัน (ส่วน) พระโยคาวจรนอกนี้ (ที่ไม่มีบุญ) พึงใช้ดอกไม้ขาว หรือผ้าขาว หรือธาตุสีขาวก็ได้ ทำกสิณ (มณฑล) แล้วยังมนสิการว่า **โอทาตํ โอทาตํ** ให้เป็นไปโดยนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั้นเถิด คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

โอทาตกสิณ จบ

[อาโลกกสิณ]

ส่วน (นัย) ในอาโลกกสิณ (พึงทราบดังนี้) โดยคำ (ในอรรถกถา) ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาอาโลกกสิณ ย่อมถือเอานิมิต

ในแสงที่ช่องฝาบ้าง ที่ช่องดาลบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง " ดังนี้ (ว่า) สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อนเพียงแต่ได้เห็นแสงอาทิตย์หรือแสงจันทร์เข้ามาทางช่อง มีช่องฝาเป็นต้น ช่องใดช่องหนึ่งแล้ว ทำให้เกิดเป็นดวงขึ้นที่ฝาหรือที่พื้นก็ดี ลอดหว่างกิ่งต้นไม้ที่มีใบทึบ ทำให้เกิดเป็นดวงขึ้นที่พื้นดินนั่นก็ดี เท่านั้นนิมิตก็เกิดขึ้นได้ แม้พระ-โยคาวจรนอกนี้ (ที่ไม่มีบุญ) ก็พึง (เพ่งดู) ดวงแสงมีประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละ ภาวนาไปว่า **โอภาโส โอภาโส** หรือว่า **อาโลโก อาโลโก** ก็ได้ เมื่อไม่อาจ (ทำ) อย่างนั้นได้[๑] พึงตามประทีปเข้าไว้ในหม้อ ปิดปากหม้อเสีย[๒] ทำช่องเข้าที่ (ข้าง) หม้อแล้วตั้งหันหน้า (ช่อง) เข้าฝา แสงประทีปออกทางช่องนั้น ทำให้เป็น ดวงขึ้นที่ฝา พึง (เพ่งดู) ดวงแสงนั้น ภาวนาไปว่า **อาโลโก อาโลโก** ดวงแสงนี้อยู่ได้นานกว่าดวงแสงนอกนั้น (ที่กล่าวมาข้างต้น) อุคคหนิมิตในอาโลก-กสิณนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับดวงที่ติดอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั่นเอง (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตเป็นดวงหนาและใสคล้ายกับก้อนแสง คำ (พรรณนา) ที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

[ปริจฉินนากาสกสิณ]

แม้ในปริจฉินนากาสกสิณ โดยคำ (ในอรรถกถา) ว่า "พระ

๑. มหาฎีกาว่า ดวงแสงที่เกิดแต่แสงอาทิตย์และจันทร์นั้น ตั้งอยู่ไม่นาน (เพราะมันเคลื่อนไปตามดวงอาทิตย์และดวงจันทร์) ผู้ไม่มีบุญ ไม่อาจภาวนาให้นิมิตเกิดในชั่วเวลาอันสั้นนั้นได้ จึงต้องใช้ประทีปหม้อ

๒. เพราะแสงที่ออกทางปากหม้อมันใหญ่ และจะทำให้ตาพร่า

โยคาวจรผู้จะขึ้นเอาอากาสกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในอากาศที่ช่องฝาบ้าง ที่ช่องดาลบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง " ดังนี้ สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นอากาสที่ช่องต่างๆ มีช่องฝาเป็นต้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ (ส่วน) พระโยคาวจรนอกนี้ (ที่ไม่มีบุญ) พึงทำช่องขนาดคืบ ๔ นิ้ว เข้าที่ (ฝา) โรงที่มุงมิดชิดหรือที่ (แผ่น)หนังและเสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว (เพ่งดู) ช่องอันต่างโดยเป็นช่องฝาเป็นต้นนั้นแล ภาวนาไปว่า **อากาโส อากาโส** (ว่าง ว่าง) อุคคหนิมิตในอากาสกสิณนี้ ก็เป็น (ดวง) เหมือนกับช่อง พร้อมทั้งสิ่งที่เนื่องด้วยช่องมีขอบฝาเป็นต้นนั่นเอง แม้พระโยคาวจรจะ (นึก) ขยาย (ส่วน) ก็หาขยายไม่ (ส่วน) ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวงอากาศแท้ และพระโยคาวจรจะ (นึก) ขยาย ก็ขยายได้ คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยอันกล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั้นแล

ปริจฉินนากาสกสิณ จบ

พระทศพลผู้สรรพธรรมทส (ทรงเห็นธรรมทั้งปวง) ได้ตรัสทศกสิณ ซึ่งเป็นเหตุแห่งจตุกฌานและปัญจกฌานในชั้นรูปาวจร ดังพรรณนามาฉะนี้ บัณฑิตได้ทราบทศกสิณนั้นและนัยะในการเจริญกสิณเหล่านั้นนี่ดังนี้แล้วพึงทราบปกิณกกถาในกสิณเหล่านั้นแหละต่อไปนี้

[ปกิณณกกถา]

(คุณวิเศษต่างๆ ที่สำเร็จด้วยอำนาจกสิณ)

ก็แลกสิณเหล่านี้ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ความบันดาล[๑] คือว่าคนเดียวบันดาลเป็นคนมากก็ได้เป็นต้น นิรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปได้ หรือสำเร็จอิริยาบถมียืนและนั่งเป็นต้นได้

ด้วยอำนาจแห่งอาโปกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้ ทำฝนน้ำ[๒]ให้เกิดขึ้นได้ นิรมิตสิ่งขวางกั้นมีแม่น้ำและทะเลเป็นต้นได้ ทำของหนักมีแผ่นดิน ภูเขา และปราสาทเป็นต้นให้ไหวได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งเตโชกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า บังหวนควันได้ บังหวนเพลิงได้ ทำฝนถ่านเพลิงให้เกิดขึ้นได้ ล้างไฟด้วยไฟได้ สามารถเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้[๓] ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักษุได้ทำสรีระให้ไหม้ไปด้วยเตโชธาตุ ในคราวปรินิพพานได้ อย่างนี้ย่อมสำเร็จ

๑. ภาโว ทำให้มีให้เป็นขึ้น เอาความว่าบันดาล

๒. อุทกวุฏฺฐิ ไม่แปลว่า น้ำและฝน แปลว่า ฝนน้ำ เพราะมีที่เทียบ คือในตอนเตโชกสิณมี องฺคารวุฏฺฐิ ฝนถ่านเพลิง และในตอนวาโยกสิณมีวาตวุฏฺฐิ ฝนลม คือฝนมีพายุ

๓. มหาฎีกาขยายความว่า เมื่อของต่าง ๆ เช่นฝ้าย สำลี ไม้แก่น ไม่ฟืนกองรวมกันอยู่ ต้องการจะเผาของสิ่งใด ก็ทำให้ไหม้เฉพาะสิ่งนั้นได้

ด้วยอำนาจแห่งวาโยกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ไปได้ (เร็ว) เยี่ยงพายุ ทำฝนลมให้เกิดขึ้นได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งนีลกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิตรูปสีเขียวขึ้นได้ ทำให้มืดไปได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจปีตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิตรูปสีเหลืองได้ น้อมใจลง (อธิษฐาน) ว่า ให้เป็นทองได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งโลหิตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิตสีแดงขึ้นได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งโอทาตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่านิรมิตรูปสีขาวขึ้นได้ ขับถีนมิทธะ ได้ ไล่ความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักษุได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งอาโลกกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิตรูปโปร่งแสงได้ ขับถีนมิทธะได้ เพิกความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักษุได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งอากาสกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ทำสิ่งที่ลี้ลับอยู่ให้เปิดเผยได้ นิรมิตช่องว่างเข้าในที่ทึบเช่นภายในแผ่นดินและภายในภูเขาแล้วสำเร็จอิริยาบถอยู่ได้ ผ่านที่ตันมีฝาเป็นต้นออกไปข้างนอกได้ไม่ติด ดังนี้ย่อมสำเร็จ

[ความแตกต่างแห่งกสิณ]

กสิณทั้งหมดนั่น มีความแตกต่าง (ดัง) นี้ คือ **อุทฺธํ** (ขยายขึ้นเบื้องบน) **อโธ** (ขยายลงเบื้องล่าง) **ติริยํ** (ขยายไปโดยขวางรอบตัว) **อทฺวยํ** (ขยายไปไม่เป็น ๒) **อปฺปมาณํ** (ขยายไปไม่มีประมาณ) จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า " บุคคลลางคนกำหนดกสิณไปเบื้องบน ลางคนกำหนดกสิณไปเบื้องล่าง ลางคนกำหนดกสิณไปโดยขวาง ไม่เป็น ๒ ไม่มีประมาณ " ดังนี้เป็นต้น

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อุทฺธํ** คือมุ่งสู่ท้องฟ้าเบื้องบน คำว่า **อโธ** คือมุ่งสู่พื้นดินเบื้องล่าง คำว่า **ติริยํ** คือกำหนดไปรอบตัวดุจลาน แท้จริง พระโยคาวจรลางท่าน ขยายกสิณไปเบื้องบนทางเดียว ลางท่านขยายไปเบื้องล่าง ลางท่านขยายไปโดยรอบตัว หรือแผ่ไปอย่างนั้นตามเหตุการณ์นั้นๆ ดังผู้ใคร่จะเห็นรูปด้วยทิพจักษุ ก็แผ่แสงสว่างไปฉะนั้น *เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ๓ บทว่า **อุทฺธํ อโธ ติริยํ** ส่วนคำว่า **อทฺวยํ** นี่ ตรัสเพื่อ (แสดง) ความที่กสิณอันหนึ่งไม่กลายเป็นกสิณอันอื่นไป เปรียบเหมือนเมื่อคนลงน้ำไป ก็มีแต่น้ำไปทุกทิศ ไม่มีสิ่งอื่นฉันใด ปฐวีกสิณก็ย่อมเป็นแต่ปฐวีกสิณเท่านั้น ความระคนกับกสิณอื่นหามีแก่ปฐวีกสิณนั้นไม่ ฉันนั้น นัยดังนี้นี่ พึงทราบในกสิณทั้งปวงคำว่า **อปฺปมาณํ** นี่ตรัสโดยที่การแผ่ไปแห่ง

* มหาฎีกาว่า ถ้าใคร่จะเห็นรูปในเบื้องบนก็แผ่แสงสว่างไปเบื้องบน ถ้าใคร่จะเห็นรูปในเบื้องล่าง ก็แผ่แสงสว่างไปเบื้องล่าง ถ้าใคร่จะเห็นรูปโดยรอบก็แผ่แสง-สว่างไปรอบๆ ตัว

กสิณนั้นหาประมาณไม่ได้ แท้จริง เมื่อพระโยคาวจรแผ่กสิณนั้นไป ด้วยใจ ย่อมแผ่รวดไปทีเดียว หาได้ (มัว) กะประมาณว่า (แค่) นี้ เป็นเบื้องต้น (แค่) นี้เป็นท่ามกลางของกสิณนั้นไม่ ดังนี้แล

[ผู้ที่บำเพ็ญกสิณไม่สำเร็จ]

ก็แลสัตว์เหล่าใด ที่ท่านกล่าวว่าเป็นผู้กอบด้วยกัมมาวรณ (เครื่องกั้นคือกรรม) ก็ดี กอบด้วยกิเลสาวรณ (เครื่องกั้นคือกิเลส) ก็ดี กอบด้วยวิปากาวรณ (เครื่องกันคือวิบาก) ก็ดี ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ ปัญญาทรามเป็นผู้อภัพที่จะก้าวลงสู่ความแน่นอน ความดำเนินชอบ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ความบำเพ็ญในกสิณแม้แต่ข้อเดียว ก็ย่อมไม่สำเร็จ แก่สัตว์เหล่านั้น แม้สักผู้เดียว

ในคำเหล่านั้น คำว่า กอบด้วยกัมมาวรณ ได้แก่ประกอบด้วย อนันตริยกรรม คำว่ากอบด้วยกิเลสาวรณ ได้แก่เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ และเป็นอุภโตพยัญชนก เป็นบัณเฑาะก์ คำว่ากอบด้วยวิปากาวรณ ได้แก่ปฏิสนธิเป็นอเหตุกะและเป็นทวิเหตุกะ คำว่า ไม่มีศรัทธา คือไร้ความเชื่อในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่าไม่มีฉันทะ คือไร้ฉันทะในอปัจจนีกปฏิปทา* คำว่า ปัญญาทราม หมายความว่าไร้ ความเห็นชอบ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระข้อว่า เป็นผู้อภัพที่จะ ก้าวลงสู่ความแน่นอน ความดำเนินชอบในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลนั้น ความว่าเป็นผู้ไม่อาจก้าวลงสู่อริยมรรคที่นับว่าเป็นความแน่นอน และ

* แปลว่า ปฏิปทาอันไม่เป็นข้าศึก มหาฎีกาแก้เป็นอนุโลมปฏิปทา คือปฏิทาอัน ควรแก่มรรค และว่าหมายเอาวิปัสสนา

นับว่าเป็นความดำเนินชอบในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล

อนึ่ง มิใช่แต่ในกสิณเท่านั้น การบำเพ็ญแม้ในกรรมฐานอื่นๆ ก็ไม่สำเร็จแก่สัตว์เหล่านั้นแม้แต่ผู้เดียว เพราะเหตุนั้น กุลบุตรแม้ว่าปราศจากวิปากาวรณแล้ว ก็พึงหลีกเว้นกัมมาวรณและกิเลสาวรณเสียให้ไกล ยังศรัทธา ฉันทะ และปัญญาให้เจริญด้วยวุฒิธรรม มีสัทธัมมัสสวนะ (ฟังธรรมของสัตบุรุษ) และสัปปุริสูปัสสยะ (ความพึ่งพิงสัตบุรุษ) เป็นต้น ทำความเพียรในอันประกอบเนืองๆ ในพระกรรมฐาน เทอญ

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิวัณณนา
ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดั่งนี้

อสุภกรรมฐานนิเทศ

ก็แลในอสุภที่ไม่มีวิญญาณ ๑๐ คือ อุทธุมาตกะ วินีลกะ วิปุพพกะ วิจฉิททกะ วิกขายิตกะ วิกขิตตกะ หตวิกขิตตกะ โลหิตกะ ปุฬุวกะ อัฏฐิกะ ซึ่งท่านจัดไว้ในลำดับแห่งกสิณ

[อุทธุมาตกอสุภ]

อสุภที่ชื่ออุทธุมาตะ เพราะเป็นซากที่พองขึ้น โดยความที่มันค่อยอืดขึ้นตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิตไป ดุจลูกหนังอันพองด้วยลม อุทธุมาตะนั่นเอง เป็นอุทธุมาตกะ นัยหนึ่ง อุทธุมาตอสุภ จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อุทธุ-มาตกะ (อุทธุมาตกอสุภอันน่าเกลียด) คำว่า อุทธุมาตกะ นั่นเป็นคำเรียกซากศพที่เป็นอย่างนั้น

[วินีลกอสุภ]

อสุภที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ เรียกว่า วินีละ วินีละนั่นเองเป็นวินีลกะ นัยหนึ่ง วินีลอสุภ จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วินีลกะ (วินีลอสุภอันน่าเกลียด) คำว่า วินีลกะ นั่นเป็นคำเรียกซากศพอันมีสีแดงในที่ๆ เนื้อหนา มีสีขาวในที่ๆ บ่มหนอง แต่โดยมากมีสีเขียวคล้ำ ในที่ๆ เขียว เป็นเหมือนคลุมไว้ด้วยผ้าเขียว

[วิปุพพกอสุภ]

อสุภที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ในที่* ๆ แตกปริทั้งหลาย ชื่อ วิปุพพะ วิปุพพะนั่นเองเป็นวิปุพพกะ นัยหนึ่ง วิปุพพอสุภ จัดว่าเป็นของน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า วิปุพพกะ (วิปุพพอสุภอันน่าเกลียด) คำว่า วิปุพพกะ นั่นเป็นคำเรียกซากศพที่เป็นอย่างนั้น

[วิจฉิททกอสุภ]

อสุภที่แยกออกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า วิจฉิททะ วิจฉิททะนั่นเอง เป็นวิจฉิททกะ นัยหนึ่ง วิจฉิททอสุภ จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิจฉิททกะ (วิจฉิททอสุภอันน่าเกลียด) คำว่า วิจฉิททกะ นั่นเป็นคำเรียกซากศพที่ถูกตัดกลางตัว

[วิกขายิตกอสุภ]

อสุภที่ชื่อว่าวิกขายิตะ เพราะถูกสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้น กัดกิน โดยอาการต่างๆ ตรงนี้บ้างตรงนั้นบ้าง วิกขายิตะนั่นเองเป็นวิกขายิตกะ นัยหนึ่ง วิกขายิตอสุภจัดว่าเป็นของน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูลเพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า วิกขายิตกะ คำว่า วิกขายิตกะ นั่นเป็นคำเรียกซากศพที่เป็นอย่างนั้น

* ตรงนี้ปาฐะฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พิมพ์ไว้เป็น...วิสฺสนฺทมานํ ปุพฺเพํ ที่ถูกต้องเรียงติดกันเป็นบทสมาสว่า วิสฺสนฺทมานปุพฺพํ เพราะเป็นบทวิเสสนะของ อสุภํ ในมหาฎีกาก็เป็นอย่างนั้น

[วิกขิตตอสุภ]

อสุภที่กระจุยกระจายไปต่างๆ เรียกว่า วิกขิตตะ วิกขิตตะนั่นเอง เป็นวิกขิตตกะ นัยหนึ่ง วิกขิตตอสุภ จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าวิกขิตตกะ คำว่า วิกขิตตกะ นั่น เป็นคำเรียกซากศพที่กระจุยกระจายไปที่นั้นๆ คือมือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น

[หตวิกขิตตกอสุภ]

อสุภที่ชื่อหตวิกขิตตกะ เพราะอสุภนั้นถูกประหารด้วย กระจุยกระจายโดยนัยก่อนนั้นด้วย คำว่า หตวิกขิตตกะนั่นก็เป็นคำเรียกซากศพอันถูกคนสับฟันที่อวัยวะใหญ่น้อย โดยอาการ (ยับอย่างกะ) ตีนกาแล้วเหวี่ยงกระจายไปโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น*

[โลหิตกอสุภ]

อสุภที่ชื่อโลหิตกะ เพราะมีโลหิตเรี่ยราดไหลออกจากตรงนั้นบ้าง ตรงนี้บ้าง คำว่า โลหิตกะ นั่นเป็นคำเรียกซากศพอันเปื้อนโลหิตที่ไหลออก

* วิกขิตตกะนั้น กระจุยกระจาย เนื่องด้วยสัตว์กัด ส่วนหตวิกขิตตกะนี้ กระจุยกระจาย เพราะถูกคนที่โกรธเกลียดกันสับฟันเอา

[ปุฬุวกอสุภ]

หนอนทั้งหลาย เรียกว่า ปุฬุวะ ปุฬุวะทั้งหลายคลาคล่ำอยู่ใน อสุภนั่น เหตุนั้น อสุภนั่นจึงชื่อปุฬุวกะ คำว่า ปุฬุวกะนั่นเป็น คำเรียกซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน

[อัฏฐิกอสุภ]

กระดูกนั่นเองชื่ออัฏฐิกะ นัยหนึ่ง กระดูกจัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เหตุนั้นจึงชื่ออัฏฐิกะ คำว่าอัฏฐิกะนั่นเป็นคำเรียก ร่างกระดูกก็ได้ กระดูกท่อนเดียวก็ได้

ก็แลคำทั้งหลายมีคำว่าอุทธุมาตกะเป็นต้นเหล่านั้นแล เป็นชื่อ แห่งนิมิตอันอาศัยอสุภมีอุทธุมาตกอสุภเป็นอาทิเหล่านี้เกิดขึ้นก็ได้ เป็น ชื่อแห่งฌานอันพระโยคาวจรได้ในนิมิตทั้งหลายก็ได้

[วิธีเรียนอุทธุมาตกอสุภกรรมฐาน]

ในอสุภ ๑๐ นั้น พระโยคีผู้ใคร่จะยังอุทธุมาตกนิมิตในซากที่ ขึ้นพองให้เกิด แล้วยังฌานที่ชื่ออุทธุมาตกะให้มีขึ้นพึงเข้าไปหา อาจารย์มีประการดังกล่าวแล้ว เรียนเอาพระกรรมฐานโดยนัยที่กล่าว แล้วในปฐวีกสิณนั้นแล อาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกรรมฐานแก่เธอ พึงบอกวิธีทุกอย่าง คือวิธีไปเพื่อ (ถือเอา) อสุภนิมิต การกำหนด (จำ) นิมิต(ต่างๆ) โดยรอบ การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ การ

พิจารณาทางไปมา ดังนี้จนถึงอัปปนาวิธี[๑] ฝ่ายพระโยคีนั้นเรียนเอาวิธีทั้งปวงให้ดีแล้วพึงเข้าไปสู่เสนาสนะมีประการดังกล่าวมาก่อนแล้วแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่เถิด

ก็แลเมื่อเธออยู่อย่างนั้น แม้นได้ยินคำคนทั้งหลายพูดกันว่า ซากอุทธุมาตกะ เขาทอดไว้ที่ช่องทางเข้าหมู่บ้านชื่อโน้น หรือที่ปากดงที่หนทาง ที่เชิงเขา ที่โคนไม้ หรือที่สุสานชื่อโน้น ดังนี้ก็ไม่ควรไปทันทีทันใด (จะ) เป็นเหมือนคนแล่นไปผิดท่า ถามว่าเพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะอันอสุภนั่นจะเป็นซากที่สัตว์ร้ายพักเอาไว้บ้าง อมนุษย์พักเอาไว้บ้าง อันตรายแห่งชีวิตจะพึงมีแก่เธอในเพราะอสุภนั้น (เป็นเหตุ) ก็ได้ หรืออนึ่ง ทางไปที่นั่นจะเป็นทางผ่านช่องทางเข้าหมู่บ้านบ้าง ผ่าท่าอาบน้ำบ้าง ผ่านปลายนาบ้าง รูปอันเป็นวิภาค (ข้าศึกแห่งพรหมจรรย์) ในที่ทั้งหลายนั้น จะมาสู่คลอง (จักษุ) หรือมิฉะนั้นซาก (ศพ) นั้นเองจะเป็นวิภาค จริงอยู่ ซากสตรีย่อมเป็นวิภาคแห่งบุรุษ และซากบุรุษย่อมเป็นวิภาคแห่งสตรี ซากนั้นนั่นที่ตายไม่นาน[๒] ยังปรากฏเป็นร่างสวยงามอยู่ก็ได้ อันตรายแห่งพรหมจรรย์จะพึงมีแก่เธอเพราะอสุภนั้น (เป็นเหตุ) ก็ได้ แต่ถ้าเธอไว้ใจตัวว่า " มันไม่เป็นของหนัก (ใจ) สำหรับภิกษุอย่างอาตมา " ดังนี้ไซร้ เธอผู้ไว้ใจตัวได้อย่างนั้นก็พึงไปเถิด

๑ มหาฎีกาว่า อัปปนาวิธี หมายเอาวิธีปฏิบัติตั้งแต่อุคคหนิมิตเกิด ดังกล่าวไว้ในปฐวีกสิณแล้ว

๒ มหาฎีกาว่า หมายเอาศพที่ยังไม่เป็นอุทธุมาตกะ

ก็แลเมื่อจะไป พึงบอกพระสังฆเถระ หรืออภิญญาตภิกษุ (ภิกษุผู้มีชื่อเสียง) อื่นแล้วจึงไป ถามว่า เพราะเหตุอะไร ? ตอบว่า เพราะหากว่าเมื่อเธอถูกอนิฏฐารมณ์ เช่นรูปร่างและเสียงแห่งสัตว์ร้ายทั้งหลายมีอมนุษย์ และสีห์เสือเป็นอาทิในป่าช้าครอบงำเอา (จน) องคาพยพ (หนาว)สั่นไปก็ดี[๑] (ขวัญหนี) ของที่บริโภคแล้วไม่อยู่ (ในท้อง) ก็ดี[๒] อาพาธเป็นอย่างอื่น (อีก) ก็ดี (ไม่สามารถจะเดินกลับมาวิหารได้) ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านที่เธอบอกนั้นก็จัก (ช่วย) เก็บงำบาตรจีวรของเธอไว้ให้อย่างดีในวิหารจักส่งพวกภิกษุหนุ่มบ้างสามเณรบ้าง ไปช่วยปรนนิบัติ (พยาบาล) ภิกษุนั้น อีกประการหนึ่งพวกโจรสำคัญว่า ป่าช้านั่นเป็นที่ไม่ต้องระแวง (ว่าจะมีคนรู้เห็น) (มันไป) ทำการมาแล้วก็ดี ยังมิได้ทำการก็ดี จึงมามั่วกันอยู่ (ในนั้น) มัน (ไปทำการมาแล้ว) ถูกคนทั้งหลายตามมาทันเข้าก็จะทิ้งห่อของไว้ใกล้ๆ ภิกษุแล้วหนีไปเสียก็ได้คนทั้งหลาย (เห็นของตกอยู่ใกล้ภิกษุ) ก็จะสำคัญว่า " พวกเราพบโจรพร้อมทั้งของกลาง " แล้วจับภิกษุไปทรมาน ทีนั้นท่านที่เธอบอก (ทราบเข้า) ก็จัก (ไปช่วย) อ้อนวอนว่า " ท่านทั้งหลายอย่าทรมานภิกษุนี้เลย เธอบอกข้าพเจ้าแล้วจึงไปทำงานอันนี้ดอก " (ชี้แจง) ให้คนเหล่านั้นเข้าใจถูกแล้ว ทำความสวัสดีให้แก่เธอได้ นี่เป็นอานิสงส์ในการบอกแล้วจึงไป

๑. ข้อนี้ ตรงกับที่เราพูดกันว่า "ขวัญหนี" อาการสั่นนั้นเข้าใจว่าถึงกับจับไข้ทีเดียว ไม่ใช่สั่นพอดีพอร้าย.

๒. ข้อนี้ตรงกับ "ดีฝ่อ" น้ำย่อยอาหารเสีย อาหารที่กินแล้วไม่ย่อยหรือย่อยไม่หมด เกิดเป็นพิษ

[วิธีไปดูอสุภตามนัยอรรถกถา]

เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้ได้บอกแก่ภิกษุมีประการดังกล่าวแล้ว เกิดความจำนงยิ่งในอันจะดูอสุภนิมิตพึงยังปีติโสมนัสให้เกิดขึ้น* ไป (ดู) โดยวิธีที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย (ให้) เหมือนกษัตริย์เกิดปีติโสมนัสเสด็จไปสู่สถานที่อภิเษก เหมือนผู้จะบูชายัญเกิดปีติโสมนัสไปสู่โรงบูชายัญ หรืออนึ่ง เหมือนคนไม่มีทรัพย์เกิดปีติโสมนัสไปสู่ที่ตั้งขุมทรัพย์ฉะนั้นเถิด จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ ท่านกล่าวไว้ (ในอรรถกถา) ว่า " ภิกษุเมื่อจะขึ้นเอาอสุภนิมิตชนิดอุทธุมาตกะ ย่อมไปผู้เดียว ไม่ (ต้อง) มีสหาย มีสติตั้งมั่นไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่กับตัว (คือสำรวม) มีความคิดไม่ไปนอกตัว (คือไม่คิดกลัวอะไรไปต่างๆ) พิจารณาดูทางไปมาไว้ อสุภนิมิตชนิดอุทธุมาตกะมีทอดอยู่ที่แห่งใด เธอย่อมทำก้อนหินก็ดี จอมปลวกก็ดี ไม้ต้นก็ดี ไม้กอก็ดี ไม้เถาก็ดี (อันมีอยู่)ในที่แห่งนั้น ให้เป็นนิมิตร่วม ย่อมทำ (วัตถุนั้นๆ) ให้เป็นอารมณ์ร่วม ครั้นทำ (วัตถุนั้นๆ) ให้เป็นนิมิตร่วมแล้ว ทำ (วัตถุนั้นๆ) ให้เป็นอารมณ์ร่วมแล้ว จึงเข้าไปกำหนดอุทธุมาตกอสุภนิมิตตามความที่มันเป็นของมันเอง (โดยอาการ ๑๑ คือ) โดยสีกายบ้าง โดยเพศบ้างโดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยตัดตอนบ้าง (และ) โดยที่ต่อ โดยช่อง โดยที่เว้า โดยที่นูน โดยรอบตัว เธอย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่ถือเอาไว้อย่างดีแล้ว ย่อมจดจำเอานิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่จำได้อย่าง

* คือเกิดปีติโสมนัสว่า จักพ้นจากชรามาณะด้วยปฏิปทานี้แน่

แม่นยำแล้วย่อมกำหนดเอานิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่กำหนดไว้ได้อย่างดีแล้ว ครั้นทำนิมิตนั้น ฯลฯ ให้เป็นสิ่งที่กำหนดไว้ได้อย่างดีแล้ว เธอก็ (กลับ) ไปผู้เดียวไม่มีสหาย มีสติมั่นคงไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่กับตัว มีความคิดไม่ไปนอกตัว พิจารณาดูทางไปมา แม้นจะจงกรม เธอก็อธิษฐานจงกรมให้เป็นการเกื้อกูลแก่ฝ่ายอสุภนิมิตนั้นเท่านั้น แม้จะนั่ง ก็ปูอาสนะให้เป็นการเกื้อกูลแก่ฝ่ายอสุภนิมิตนั้นอย่างเดียว

ถามว่า การกำหนดจำนิมิต (ต่างๆ มีก้อนหินเป็นต้น) โดยรอบ มีประโยชน์อย่างไร มีอานิสงส์อย่างไร ? แก้ว่า การกำหนดจำนิมิตโดยรอบ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ มีความไม่หลงเป็นอานิสงส์ ถามว่า การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ มีประโยชน์อย่างไร มีอานิสงส์อย่างไร ? แก้ว่า การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ มีอันนำ (กรรมฐาน) เข้าไปผูกไว้เป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์

ถามว่า การพิจารณาดูทางไปมา มีประโยชน์อย่างไร มีอานิสงส์อย่างไร ? แก้ว่า การพิจารณาดูทางไปมา มีอันยังกรรมฐาน (ที่เสื่อม) ให้ (กลับ) ดำเนินสู่วิถี เป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์ *

พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เห็นอานิสงส์อยู่โดยปกติ มีความสำคัญ (ในอสุภ) ว่าเป็นดังแก้ว เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ (ในอสุภนั้น) ประพฤติดังว่า (อสุภนั้น) เป็นที่รักอยู่ นำจิตเข้าไปผูกไว้ในอารมณ์นั้นเป็นแน่แท้ (ในที่สุด) เธอสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงฌาน

* คำแก้ปัญหา ๓ ข้อนี้ มีอรรถาธิบายข้างหน้า

ที่ ๑ อยู่ ปฐมฌานเป็นรูปาวจร เป็นอันเธอบรรลุแล้ว วิหารธรรม อันเป็นทิพย์ ก็เป็นอันเธอได้บรรลุ และบุญกิริยาวัตถุส่วนภาวนามัย ก็เป็นอันเธอได้บรรลุด้วย "

[วัตรในการไปดูอสุภ]

เพราะเหตุนั้น ภิกษุใดจะไปเยี่ยมป่าช้า เพื่อประโยชน์แก่การยังจิตให้ได้สำนึก ภิกษุนั้นจงเคาะระฆัง ยังคณะ(พระกรรมฐานด้วยกัน) ให้ประชุม (บอกกันให้ทราบก่อน) ก็ได้แล้วจึงไป ก็แลเมื่อไปด้วย (มุ่ง) กรรมฐานเป็นสำคัญ พึงเป็นคนผู้เดียวไม่ (ต้อง) มีสหาย เป็นผู้ไม่ละทิ้งมูลกรรมฐาน* มนสิการมูลกรรมฐานนั้นไว้เรื่อยไป ถือไม้เท้าหรือไม้ถือ (ไปด้วย) เพื่อกันอันตรายมีสุนัขเป็นต้นในป่าช้า ทำสติไว้มิให้หลงลืม โดยยังความเป็นผู้มั่นคง (ในกรรมฐาน) ให้ถึงพร้อม เป็นผู้มีใจไม่ไปนอกตัวโดยยังความที่อินทรีย์ทั้งหลาย มีใจเป็นที่ ๖ อยู่กับตัวให้ถึงพร้อม (เดิน) ไปเถิด

พอออกจากวิหาร พึงสังเกตประตูไว้ว่า " เราออกทางประตูโน้น ในทิศโน้น " ต่อนั้น เธอไปโดยทางใด พึงกำหนดจำทางนั้นไว้ว่า " ทางนี้ตรงไปทิศตะวันออก หรือว่า ตรงไปทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ หรือว่าตรงไปทิศเฉียง " อนึ่งพระโยคาวจรพึงกำหนดทางที่ (เดิน) ไปว่า " ตรงนี้ไปทางซ้าย ตรงนี้ไปทางขวา และในที่แห่งอสุภนั้น

* ตจปัญจกกรรมฐาน ที่พระอุปัชฌายะบอกให้เมื่ออุปสมบทได้ยินเรียกมูลกรรมฐาน แปลว่ากรรมฐานดั้งเดิม ฟังดูก็สม แต่ในที่นี้มหาฏีกาแก้ไว้ว่า มูลกรรมฐานหมายเอาสัพพัตถกกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นอาทิ ที่พระโยคาวจรนั้นบำเพ็ญอยู่ตามปกติ

ตรงนี้มีก้อนหิน ตรงนี้มีจอมปลวก ตรงนี้มีไม้ต้น ตรงนี้มีไม้กอ ตรงนี้มีไม้เถา " ดังนี้ (เรื่อย) ไป (จน) ถึงที่ๆ นิมิตตั้งอยู่ อนึ่งเล่า ไม่ควร (เดินเข้า) ไปทวนลม เพราะว่าเมื่อไปทวนลม กลิ่นศพจะพึงกระทบจมูกทำให้เยื่อสมองอักเสบไปก็ได้ ทำให้สำรอกอาหาร (ที่กินเข้าไปแล้วออกมา) ก็ได้ ทำให้เกิดความเสียใจว่า " โธ่เอ๊ย เรามา (เจอเอา) ที่ทิ้งศพเช่นนี้เข้า " ก็ได้ เพราะฉะนั้น พึงเว้นทางทวนลมเสีย ไปตามลมเถิด* ถ้าไม่อาจไปโดยทางตามลมได้ มีภูเขาหรือเหว ก้อนหิน (ใหญ่) รั้ว ดงหนาม น้ำหรือหล่มก็ตามอยู่ในระหว่างไซร้ ก็พึงปิดจมูกด้วยชายจีวรไปเถิด นี้เป็นวัตรในการไปแห่งพระโยคาวจรนั้น

[วัตรเมื่อไปถึงที่อสุภแล้ว]

ก็แลพระโยคาวจรผู้ไปถึง (ที่อสุภ) อย่างนี้แล้ว อย่าเพิ่งอสุภนิมิต พึงกำหนดทิศเสียก่อน เพราะเมื่อเธอยืนข้างทิศหนึ่ง อารมณ์จะไม่ปรากฏชัดและจิตก็จะไม่เป็นกัมมนียะ (ควรแก่การภาวนา) ด้วย (ก็ได้) เพราะเหตุนั้น พึงเว้นข้างทิศนั้นเสียแล้ว ยืนทางทิศที่เมื่อยืนแล้วอารมณ์จะปรากฏชัด และจิตก็จะเป็นกัมมนียะด้วยนั้นเถิด

อนึ่ง พึงละ (การยืน) ทวนลมและตามลม (ตรงๆ) เสีย เพราะเมื่อยืนทวนลม (ตรงศพ) ถูกกลิ่นศพรบกวนจิตจะพล่าน เมื่อยืนตามลม (ตรงศพ) ถ้ามีอมนุษย์สิงอยู่ในศพนั้น มันจะโกรธเอา

* ลมที่ว่านี้ หมายเอาลมที่พัดผ่านศพ ท่านพูดว่าทวนลมตามลม เพราะหมายเอาลมเป็นหลัก ฝ่ายเราพูดกันว่าใต้ลมเหนือลม เพราะมุ่งเอาศพเป็นหลัก

แล้วทำความพินาศให้ เพราะเหตุนั้นพึงเลี่ยงเสียหน่อยหนึ่ง ยืนมิให้ตามลม (ตรง) นัก

แม้เมื่อยืนอย่างนี้ ก็พึงยืนในที่ไม่ไกลนักไม่ใกล้นัก ไม่ค่อนไปทางเท้า ไม่ค่อนไปทางศีรษะ เพราะว่าเมื่อยืนในที่ไกลนัก อารมณ์จะไม่ชัด ใกล้นัก ความกลัวจะเกิดขึ้น เมื่อยืนค่อนไปทางเท้าก็ดี ค่อนทางไปศีรษะก็ดี อสุภทั้งหมดจะไม่ปรากฏเท่ากัน เพราะเหตุนั้น พึงยืนในที่ตรงส่วนกลางตัว ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก อันเป็นที่ผาสุกสำหรับผู้จะดู (อสุภ)

[วิธีกำหนดจำนิมิตต่างๆ โดยรอบอสุภนั้น]

พระโยคาวจรผู้ยืนอยู่อย่างนั้นแล้ว พึงกำหนดจำนิมิตทั้งหลายโดยรอบ ที่กล่าวมาแล้วว่า " เธอย่อมทำก้อนหินก็ดี ฯลฯ ไม้เถาก็ดี (อันมีอยู่) ในที่แห่งนั้นให้เป็นนิมิตร่วม " ดังนี้ (ต่อไป) นี้ เป็นวิธีกำหนดจำในข้อนั้น

ถ้าโดยรอบ (อสุภ) นิมิตนั้น ก้อนหินมีอยู่ในคลองจักษุไซร้ พึงกำหนดดูก้อนหินนั้นว่า " หินก้อนนี้สูงหรือเตี้ย เล็กหรือใหญ่ ดำหรือขาว* ยาวหรือกลม " ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั่นเป็นก้อนหิน นี่เป็นอสุภนิมิต นี่อสุภนิมิต นั่นก้อนหิน "

ถ้าจอมปลวกมีอยู่ แม้จอมปลวกนั้นพึงก็กำหนดดูว่า " สูงหรือเตี้ย ย่อมหรือใหญ่ แดง (ช้ำ) ดำหรือขาว สั้น ยาว หรือกลม"

* หน้าคำว่า ดำ (กาโฬ) ในฉบับพม่ามีคำว่า แดง (ตมฺโพ) น่าจะถูก เพราะหินสีแดงนั้นมีอยู่ ตมฺพนั้นเป็นแดงช้ำ คือ แดงเจือดำ

ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั่นเป็นจอมปลวก นี่เป็นอสุภนิมิต (นี่อสุภนิมิต นั่นจอมปลวก) "

ถ้าไม้ต้นมีอยู่ แม้ต้นไม้นั้นก็พึงกำหนดดูว่า " เป็นต้นโพธิ์หรือต้นไทร ต้นเต่ารั้งหรือต้นมะขวิด สูงหรือเตี้ย เล็กหรือใหญ่ ดำหรือขาว ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั่นเป็นต้นไม้ นี่เป็นอสุภนิมิต (นี่อสุภนิมิต นั่นต้นไม้) "

ถ้าไม้กอมีอยู่ แม้กอไม้นั้น ก็พึงกำหนดดูว่า " เป็นกอเป้งหรือกอเล็บเหยี่ยว หรือกอพุด หรือกอว่านหางช้าง กอสูงหรือเตี้ยเล็กหรือใหญ่ ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั่นเป็นกอไม้ นี่เป็นอสุภนิมิต (นี่อสุภนิมิต นั่นกอไม้) "

ถ้าไม้เถามีอยู่ แม้เถาไม้นั้นก็พึงกำหนดดูว่า " เป็นเถาน้ำเต้าหรือเถาฟัก หรือเถาหญ้านาง หรือเถากระพังโหมหรือเถาหัวด้วน " ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั่นเป็นเถาไม้ นี่เป็นอสุภ-นิมิต นี่อสุภนิมิต นั่นเถาไม้ "

ส่วนคำใดที่กล่าวว่า " ทำ---- ให้เป็นนิมิตร่วม ให้เป็นอารมณ์ร่วม " คำนั้นก็ (มีอรรถาธิบาย) รวมอยู่ในข้อ(กำหนดนิมิตโดยรอบ) นี้แล เพราะว่าเมื่อกำหนดดู (นิมิตโดยรอบ) แล้วๆ เล่าๆ ก็ชื่อว่าทำ (นิมิตโดยรอบนั้น) ให้เป็นนิมิตร่วม เมื่อกำหนดรวมนิมิต ๒ อย่างเข้าด้วยกันว่า นั่นก้อนหิน นี่อสุภนิมิต นี่อสุภนิมิต นั่นก้อนหิน ดังนี้ ก็ชื่อว่า ทำให้เป็นอารมณ์ร่วม ก็แลครั้นทำให้เป็นนิมิตร่วม และให้เป็นอารมณ์ร่วมอย่างนี้แล้ว เพราะความที่กล่าว

ไว้ว่า " **สภาวภาวโต ววฏฺเปติ**[๑] กำหนดดูตามความที่มันเป็นของมันเอง " ดังนี้ ภาวะอันใด เป็นภาวะที่ซากศพนั้นมันเป็นเอง เป็นภาวะที่มันไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น เป็นภาวะของตัวมัน คือความที่มันเป็นซากขึ้นพอง พึงทำในใจโดยภาวะอันนั้น หมายความว่าให้กำหนดดูตามความเป็นของมัน ตามรส (คือกิจ) ของมันอย่างนี้ว่า " **วณิตํ อุทฺธุมาตกํ** อสุภขึ้นพองน่าเกลียด "[๒]

[ถือเอานิมิตโดยประการ ๖]

ครั้งกำหนดได้อย่างนี้แล้ว พึงถือเอานิมิต โดยประการ ๖ (ก่อน) คือ โดยสีกายบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยตัดตอนบ้าง ถามว่า ถือเอาอย่างไร ? แก้ว่า ก็พระโยคีนั้นพึงกำหนดดูโดยสีกายว่า " นี่เป็นซากของคน (ผิว) ดำ หรือของคน (ผิว) ขาว หรือของคนผิวสองสี "

ส่วนโดยเพศ อย่ากำหนดว่า เป็นเพศหญิง หรือว่าเพศชาย พึงกำหนดว่า (นี่เป็นซาก) ของคนตั้งอยู่ในปฐมวัยหรือในมัชฌิมวัย หรือในปัจฉิมวัย

โดยสัญฐาน ก็พึงกำหนดโดยสัณฐานอสุภที่ขึ้นพองเท่านั้น (กระจายออกไป) ว่า " นี่เป็นสัณฐานศีรษะ นี่สัณฐานคอ นี่สัณฐานมือ นี่สัณฐานท้อง นี่สัณฐานสะดือ นี่สัณฐานสะเอว นี่สัณฐานอก

๑. ปาฐะเดิม (หน้า ๒๓๐) เป็น... อุปลกฺเขติ
๒. มหาฎีกาว่า ความขึ้นพอง เป็นสภาวะ คือ เป็นลักษณะของมัน ความทำให้เกิดความน่าเกลียดเป็นรส คือเป็นกิจ (เป็นหน้าที่) ของมัน)

นี่สัณฐานแข้ง นี่สัณฐานเท้า ของซากนั้น[๑]

ส่วนโดยทิศ พึงกำหนดว่า " ในซากนี้ มีทิศ ๒ คือ ใต้สะดือลงไปเป็นทิศเบื้องล่าง เหนือ (สะดือ) ขึ้นมาเป็นทิศเบื้องบน " อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า " เรายืนอยู่ในทิศนี้ อสุภนิมิตตั้งอยู่ในทิศนี้ "

ส่วนโดยโอกาส พึงกำหนดว่า " มือ (๒ ข้าง) อยู่ในโอกาสตรงนี้ เท้า (๒ ข้าง) อยู่ในโอกาสตรงนี้ ศีรษะอยู่ตรงนี้ กายท่อนกลางอยู่ตรงนี้ " อีกนัยหนึ่งพึงกำหนดว่า " เรายืนอยู่ในโอกาสนี้อสุภนิมิตตั้งอยู่ในโอกาสนี้ "

โดยตัดตอน พึงกำหนดว่า " ซากนี้ เบื้องล่างตัดตอนด้วยพื้นเท้า เบื้องบนตัดตอนด้วยปลายผม เบื้องขวางตัดตอนด้วยหนัง และในที่เท่าที่ตัดตอนไว้ (นี้) มันเต็มไปด้วยซากศพ ๓๒ ทีเดียว " อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า " นั่นเป็นตอนมือ นั่นเป็นตอนเท้า นั่นเป็นตอนศีรษะ นั่นเป็นตอนกายท่อนกลาง " หรืออนึ่งเธอถือเอาที่ (แห่งอวัยวะ) ได้เพียงใด ก็พึงตัดตอนเอาที่เพียงนั้นแหละว่า " นี่อุทธุมาตกอสุภเป็นเช่นนี้ " แต่ว่าร่างของสตรีย่อมไม่ควรแก่บุรุษ ร่างของบุรุษเล่าก็ไม่ควรแก่สตรี อารมณ์ในร่างอันเป็นวิสภาค ย่อมไม่ปรากฏ

๑.มหาฎีกาช่วยขยายความว่า อวัยวะทั้ง ๘ นั้น ต้องขึ้นพองทั้งนั้นจึงถือเอา ตรงไหนยังไม่ขึ้นพอง ก็อย่าถือเอา เพราะถ้าไปถือเอาที่ยังไม่ขึ้น มันก็ไม่เป็นอุทธุมาตกะ
๒.มหาฎีกาว่า การกำหนดตอน เช่นว่าตอนมือข้างล่าง ถือเอาแค่ปลายนิ้ว ข้างบน แค่ที่ต่อจากบ่า ทางขวาง แค่หนังที่หุ้มโดยรอบ แม้ตอนอื่นก็พึงเทียบเคียงกำหนดตามนัยนี้

(อาการปฏิกูล) มีแต่จะเป็นปัจจัยแห่งความ (ใจ) แกว่งไปต่าง ๆ เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถามัชฌิมนิกายว่า " สตรีแม้ (ตายจน) ขึ้นพองแล้วก็ยังยึดจิตบุรุษไว้อยู่ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ แต่ในร่างที่เป็นเพศเดียวกันเถิด

[ถือโดยอาการ ๕ เพิ่มเติม]

ฝ่ายว่ากุลบุตรใด (เคย) เสพกรรมฐาน บริหารธุดงค์ ย่ำมหาภูต (โดยจตุธาตุววัฏฐาน) จับสังขาร (โดยลักขณญาณ) กำหนดนามรูป เพิกสัตตสัญญา ทำสมณธรรม อบรมวาสนา บำเพ็ญภาวนามาแล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าในปางก่อนทั้งหลาย เป็นผู้มีพืช (คือกุศลอันเป็นอุปนิสัยทางวิวัฏฏะ) เป็นผู้มีญาณยิ่ง มีกิเลสน้อย ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่กุลบุตรผู้นั้นได้ทุกที่ๆ เธอได้ดู (อสุภ*) ถ้าไม่ปรากฏ (โดยง่าย) อย่างนั้น ครั้นเธอถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็จะปรากฏได้ แต่แม้ (ถือเอาโดยอาการ ๖) อย่างนั้น ก็ยังไม่ปรากฏแก่กุลบุตรใดกุลบุตรนั้นจึงควรถือเอานิมิตโดยอาการ ๕ ด้วยอีก คือ โดยที่ต่อ โดยช่อง โดยที่เว้า โดยที่นูน โดยรอบตัว

โดยที่ต่อ

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า โดยที่ต่อ ได้แก่โดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง แต่ว่าพระโยคาวจรจักกำหนดดูที่ต่อ (ตั้ง) ๑๘๐ แห่งในอุทธุมาตกอสุภอย่างไรได้ เพราะฉะนั้นพึงกำหนดโดยที่ต่อแต่ตามที่ต่อใหญ่ ๑๔ แห่ง

* มหาฎีกาเสริมความว่า ไม่ต้องเลือกกาล หรือสถานที่เป็นพิเศษแต่อย่างไร

ดังนี้ คือ ที่ต่อทางมือขวา ๓ ที่ต่อทางมือซ้าย ๓ ที่ต่อทางเท้าขวา ๓ ที่ต่อทางเท้าซ้าย ๓ ที่ต่อคอ ๑ ที่ต่อสะเอว ๑

โดยช่อง

ข้อว่าโดยช่อง คือหว่างมือ หว่างเท้า หว่างท้อง หว่างหู เป็นต้น ชื่อว่าช่อง พระโยคาวจรพึงกำหนดดูโดยช่องอย่างนั้นเถิด แม้ความที่ในตาหลับก็ดี เหลือก็ดี แม้ความที่ปากหุบก็ดี อ้าก็ดี ก็พึงกำหนดดู (ด้วย)

โดยที่เว้า

ข้อว่าโดยที่เว้า คือ ที่ใดเป็นที่หวำลงในสรีระ ได้แก่เบ้าตาก็ดี ข้างในปากก็ดี หลุมคอก็ดี พึงกำหนดดูที่นั่น อีกนัยหนึ่งพึงกำหนดว่า " เรายืนอยู่ที่ลุ่ม ซากศพอยู่ที่ดอน "

โดยที่นูน

ข้อว่าโดยที่นูน คือที่ใดเป็นที่สูงขึ้นในสรีระ ได้แก่หัวเข่าก็ดี อกก็ดี หน้าผากก็ดี พึงกำหนดดูที่นั้น อีกนัยหนึ่งพึงกำหนดว่า " เรายืนอยู่ที่ดอน ซากศพอยู่ที่ลุ่ม "

โดยรอบตัว

ข้อว่า โดยรอบตัว ความว่า พึงกำหนดดูร่างทั้งหมดโดยรอบ คือพึงยังญาณให้ท่องเที่ยวไปในร่างทั้งสิ้น แห่งใดปรากฏเป็นอุทธุ-มาตกะชัด ก็ตั้งจิตบริกรรมว่า **อุทฺธุมาตกํ อุทฺธุมาตกํ** ที่แห่งนั้น

ถ้าแม้ว่ากำหนดดูโดยอาการอย่างนั้นแล้ว อุทธุมาตกภาวะ ก็ยังไม่ปรากฏไซร้ ร่าง (ท่อนบน) แค่ท้อง ย่อมจะขึ้นมากกว่า (ท่อนล่าง) พึงตั้งจิตบริกรรมว่า **อุทฺธุมาตกํ อุทฺธุมาตกํ** ที่ร่างท่อนนั้นก็ได้

[วินิจฉัยอุคคหนิมิตเป็นอาทิ]

คำต่อไปนี้ เป็นคำวินิจฉัยในอรรถกถาปาฐะมีคำว่า " เธอย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่ถือเอาได้อย่างดีแล้ว" ดังนี้เป็นอาทิ อันพระโยคีนั้นพึงถือเอานิมิตในซากนั้นให้ดี โดย (วิธี) ถือเอานิมิตตามที่กล่าวแล้ว พึงทำสติให้มั่นดีแล้วนึกหน่วงไป เธอผู้ทำ (ความนึกหน่วง) อย่างนั้นอยู่แล้วๆ เล่าๆ พึงจดจำและกำหนดเอาไว้ให้แม่นด้วยเธอผู้ยืนก็ดี นั่งก็ดี ในที่ไม่ไกลนักไม่ใกล้นักแต่ซากศพ พึงลืมตาแลดูถือเอานิมิต (ให้ได้) พึงบริกรรมว่า **อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ** ลืมตาแลดู หลับตานึกหน่วงไป ๑๐๐ หน ๑,๐๐๐ หน เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป **อุคฺคหนิมิต** ก็จะเป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้อย่างดี

ถามว่า **อุคฺคหนิมิต** จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรถือเอาได้อย่างดีในกาลไร? ตอบว่า ในกาลใด เมื่อเธอลืมตาแลดูก็ดี หลับตานึกหน่วงก็ดี นิมิต (ปรากฏ) เป็นอย่างเดียวกันมาสู่คลอง (จักษุ) ในกาลนั้น **อุคฺคหนิมิต** ชื่อว่าเป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้อย่างดีแล้ว

พระโยคาวจรนั้น ครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่ถือเอาอย่างดี จดจำไว้อย่างดี กำหนดไว้อย่างดีดังนี้แล้ว ถ้าไม่อาจถึงที่สุดแห่งภาวนาในที่นั้นเลยไซร้ เมื่อเช่นนั้น เธอแต่ผู้เดียว ไม่ (ต้อง) มีสหาย มนสิการ

กรรมฐานนั้นแหละพลาง ทำสติให้ตั้งมั่นดี มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่กับตัว (คือสำรวม) มีความคิดไม่ไปนอกตัว (คือไม่คิดกลัวอะไรไปต่างๆ) โดยนัยที่กล่าวแล้วในเวลามานั่นแล (กลับ) ไปสู่เสนาสนะของตนเถิด อนึ่ง เมื่อออกจากป่าช้านั้น พึงกำหนดดูทางมาด้วยว่า " เราออกทางใด ทางนี้ตรงไปทิศตะวันออก หรือว่าตรงไปทิศตะวันตกเหนือ ใต้ หรือว่าตรงไปทิศเฉียง หรืออนึ่ง ตรงนี้ไปทางซ้าย ตรงนี้ไปทางขวา ตรงนี้มีก้อนหิน ตรงนี้มีจอมปลวก ตรงนี้มีไม้ต้น ตรงนี้มีไม้กอตรงนี้มีไม้เถา " เธอผู้กำหนดดูทางมาอย่างนี้ มา (ถึงเสนาสนะของตน) แล้ว แม้นจะจงกรมก็พึงอธิษฐานจงกรมอันเป็นการเกื้อกูลแก่ฝ่ายอสุภนั้นเท่านั้น หมายความว่าพึงจงกรมในภูมิประเทศอันหันหน้าไปทางทิศแห่งอสุภนิมิต แม้จะนั่งก็พึงลาดอาสนะอันเกื้อกูลแก่ฝ่ายอสุภนั้นเหมือนกัน แต่ถ้าในทิศนั้น บ่อก็ดี เหวก็ดี ต้นไม้ก็ดี รั้วก็ดีหล่มก็ดีมีอยู่ เธอไม่อาจจงกรมในภูมิประเทศอันหันหน้าไปทางทิศนั้นแม้อาสนะก็ไม่อาจลาดได้เพราะไม่มีโอกาส ก็ไม่ (ต้อง)เหลียวไปทางทิศนั้น พึงจงกรมและนั่งในที่อันควรแก่โอกาสก็ได้ แต่พึงทำจิตให้มุ่งต่อทิศนั้นไว้เท่านั้น

[อธิบายคำแก้ปัญหาว่า
การกำหนดจำนิมิตโดยรอบมีประโยชน์อะไร]

คำต่อไปนี้เป็นอธิบายคำแก้ (ปัญหา) มีคำว่า (การกำหนดจำนิมิตโดยรอบ) มีความไม่หลงเป็นประโยชน์เป็นต้น แห่งปัญหา

ทั้งหลาย มีข้อว่า การกำหนดจำนิมิตโดยรอบมีประโยชน์อย่างไร เป็น อาทิ

ก็เมื่อพระโยคาวจรผู้ใด ไปสู่ที่ตั้งอุทธุมาตกนิมิตในเวลาไม่บังควร[๑] ทำการกำหนดนิมิตแม้โดยรอบแล้วลืมตาแลดู เพื่อถือเอานิมิตอยู่นั่นแล ซากนั้นจะปรากฏเป็นเหมือนลุกขึ้นยืน เหมือนจะจับเอาและเหมือนจะไล่เอา พระโยคาวจรนั้นเห็นซากนั้นเป็นอารมณ์พิลึกสะพึงกลัว (เช่นนั้น) แล้ว ก็จะใจหายเหมือนจะเป็นบ้าไปถึงซึ่งความกลัว ความสยอง ความขนพอง จริงอยู่ ในอารมณ์ ๓๘ ที่ท่านจำแนกไว้ในบาลี อารมณ์อื่นที่จัดว่าเป็นอารมณ์น่ากลัวเห็นปานนี้หามีไม่[๒] เพราะในกรรมฐานนี้ พระโยคาวจร (ถึงกับ) ได้ชื่อว่าฌานวิพภันตกะ (สึกจากฌาน) ก็มี เพราะเหตุอะไร เพราะความที่กรรมฐาน (นี้) เป็นกรรมฐานมีอารมณ์น่ากลัวยิ่ง เพราะเหตุนั้นพระโยคาวจรผู้นั้น พึงแข็งใจทำสติให้ตั้งมั่นด้วยดี ปลงใจลงว่า " อันร่างที่ตายแล้วจะลุกขึ้นไล่ (คนเป็น) ได้ไม่มี ก็ถ้าว่าก้อนหินหรือ ... ไม้เถา[๔] ที่อยู่ใกล้ๆ ร่างนั้นมันจะพึง (เคลื่อน) มาได้ไซร้ เจ้าร่าง (นั่น) ก็จะพึง (ลุก) มาได้บ้างแต่ก้อนหินหรือ ... ไม้เถานั้นหา (เคลื่อน) มาได้

๑. เช่นเวลาโพล้เพล้

๒. อณฺณํเอว รูปํ น่าจะผิด ที่ถูกจะเป็น อญฺญํ เอวรูปํ เพราะรูปศัพท์และความ ควรจะเป็นเช่นนั้น

๓. ในวิสุทธิมรรคนี้ ท่านใช้โยคีทุกทีไป แต่หูไทยถนัดข้างโยคาวจร เพราะโยคีเรานิยมใช้เรียกผู้ประกอบโยคะ ที่มิใช่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ก็เลยใช้ดึงกันไปดึงกันมาอยู่เช่นนี้

๔. นิมิตร่วมที่ท่านเคยให้ตัวอย่างไว้มี ๔ คือ ก้อนหิน ไม้ต้น ไม้กอ ไม้เถา แต่ในที่นี้ท่านกล่าวแต่อันต้นคือก้อนหิน กับอันท้ายคือไม้เถา ก็ต้องเข้าใจเอาได้ว่าท่านทำเปยยาล แต่เพราะในปาฐะไม่มีเครื่องหมายเปยยาล จึงใช้ . . . แทน

ไม่ฉันใด แม้เจ้าร่าง (นั่น) ก็ (ลุก) มาไม่ได้ฉันนั้น อันอาการที่ปรากฏแก่ท่านนี้ เป็นอาการเกิดแต่สัญญา เป็นขึ้นเพราะสัญญาดอก* กรรมฐานจะปรากฏแก่ท่านในวันนี้แล้ว ท่านอย่ากลัวเลยนะ ภิกษุ " ดังนี้แล้ว บรรเทาตาสะ (ความสะดุ้งกลัว) เสีย ยังหาสะ (ความร่าเริงยินดี) ให้เกิดขึ้นแล้ว ยังจิตให้เพ่งทั่วไปในนิมิตนั้นเถิด (เมื่อทำได้) อย่างนี้ เธอก็จะได้บรรลุธรรมวิเสส ข้อว่าการกำหนดจำนิมิตโดยรอบ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์นั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอาคำ (ที่อธิบายมา) นี้

[อธิบายคำแก้ปัญหาว่า
การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ มีประโยชน์อย่างไร]

ก็พระโยคาวจร เมื่อยังการถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ให้สำเร็จ ชื่อว่านำกรรมฐานเข้าไปผูกไว้ได้ เพราะอุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ เพราะการลืมตาแลดู (นิมิต) เป็นปัจจัย เมื่อเธอยังมานัส (ภาวนาจิต) ให้เพ่งทั่วไปในอุคคหนิมิตนั้น ปฏิภาคนิมิตจึงเกิด ยังมานัสให้เพ่งทั่วไปในปฏิภาคนิมิตนั้น จึงถึงอัปปนา ตั้งอยู่ในอัปปนา ยังวิปัสสนาให้เจริญแล้ว จึงทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑มีอันนำ (กรรมฐาน) เข้าไปผูกไว้ได้เป็นประโยชน์

[อธิบายคำแก้ปัญหาว่า
การพิจารณาดูทางไปมามีประโยชน์อย่างไร]

ส่วนในข้อว่า การพิจารณาดูทางไปมามีอันยังกรรมฐาน (ที่

* มหาฎีกาว่าหมายถึงสัญญาในบริกรรม

เสื่อม) ให้ (กลับ) ดำเนินสู่วิถีเป็นประโยชน์นั้นความว่า การพิจารณาดูทางไปด้วยทางมาด้วยที่กล่าวแล้วอันใด การพิจารณาอันนั้น มีประโยชน์ คือยังกรรมฐาน (ที่เสื่อม) ให้ดำเนินไปตามวิถีแห่งกรรมฐาน ความพิสดารว่า ถ้าใครๆ ถามวันกะภิกษุนี้ผู้ถือเอากรรมฐานได้แล้ว (กลับ) มาว่า " ท่านเจ้าข้า วันนี้ดิถีที่เท่าไร " ก็ดี ถามปัญหาก็ดี ทำปฏิสันถารก็ดี ในระหว่างทางไซร้ อันเธอจะนิ่งด้วยไว้ตัวว่า ฉันเป็นพระกรรมฐาน (เดิน) ไปเสีย ก็ไม่ควร จำต้องบอกวัน ต้องแก้ปัญหา ถ้าไม่รู้ ก็ต้องพูดว่า อาตมาไม่ทราบ ต้องทำปฏิสันถารอันชอบธรรม เมื่อเธอมัวทำอยู่อย่างนั้น นิมิตอันอ่อนที่ติดตามาก็จักเสื่อม แม้เมื่อนิมิตกำลังเสื่อม เธอถูกถามวัน ก็ต้องบอกอยู่นั่น ไม่รู้ปัญหา ก็ต้องพูดว่าอาตมาไม่ทราบ แม้นรู้ก็ชอบที่จะบอกโดยส่วนเดียว ปฏิสันถารเล่าก็จำต้องทำ อนึ่ง พบภิกษุอาคันตุกะก็ต้องทำอาคันตุกปฏิสันถารอยู่นั่นแหละ แม้วัตรที่ยังเหลือ คือวัตรอันมาในขันธกวินัยทั้งหลายทั้งปวง มีเจติยังคณวัตร(วัตรอันพึงบำเพ็ญที่ลานพระเจดีย์) โพธิยังคณวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญที่ลานต้นโพธิ์) อุโปสถาคารวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญที่เรือนอุโบสถ) โภชนสาลาวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญที่หอฉัน) ชันตาฆรวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญในเรือนไฟ) อาจริยวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญต่ออาจารย์) อุปัชฌายวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญต่ออุปัชฌาย์)อาคันตุกวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญต่ออาคันตุกะ) คมิกวัตร (วัตรอันพึงบำเพ็ญต่อภิกษุผู้เตรียมจะไป) เป็นต้นก็จำต้องบำเพ็ญทั้งนั้น แม้เมื่อเธอมัวบำเพ็ญวัตรเหล่านั้น

เสีย นิมิตอันอ่อนนั้นก็จักเสื่อมไป เมื่อเธอคิดว่าจักไปถือเอานิมิตอีก แม้เป็นผู้ใคร่จะไป ก็ไม่อาจแม้แต่จะเข้าไปสู่ป่าช้าได้ เพราะถูกอมนุษย์หรือสัตว์ร้ายขวางเสียบ้าง (หากเข้าป่าช้าได้) นิมิตก็กลายไปเสียบ้าง จริงอยู่ อุทธุมาตกอสุภ คง (สภาพ) อยู่วัน ๑ หรือ ๒ วันเท่านั้น ก็ถึงความเป็นอสุภอย่างอื่นมีวินีลกอสุภเป็นต้นไปเสีย ในกรรมฐานทั้งหมด ชื่อว่ากรรมฐานที่หาได้ยากเสมอด้วยอุทธุมาตก-อสุภนั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น เมื่อนิมิตเสื่อมไปเสียแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นพึงนั่งในที่พักกลางคืนหรือในที่พักกลางวันก็ตาม แล้ว (ย้อน) พิจารณาถึงทางไปทางมา (ตั้งแต่ต้น) จนถึงที่ๆ ตนนั่งคู้บัลลังก์ (อยู่เวลานี้) อย่างนี้ว่า " เราออกจากวิหารโดยประตูชื่อนี้ เดินไปทางที่ตรงไปทิศโน้น แล้วถือเอา (เลี้ยว) ซ้ายในที่ชื่อโน้น ถือเอาขวาที่โน่น ในที่แห่งอสุภนั้น ก้อนหินอยู่ตรงโน้น หรือจอมปลวก ไม้ต้นไม้กอ ไม้เถา อย่างใดอย่างหนึ่ง อยู่ตรงโน้นๆ เรานั้น (เข้า) ไปโดยทางนั้น จึงได้เห็นอสุภในที่ชื่อโน้น ในที่นั้นเรายืนหันหน้าไปทางทิศโน้น สังเกตจำนิมิตทั้งหลายโดยรอบอย่างนั้นๆ ถือเอาอสุภนิมิต (เป็นอุคคหนิมิต) ขึ้นได้อย่างนั้น แล้ว (กลับ) ออกจากป่าช้าทางทิศโน้น ทำกิจนี้ๆ ตามทางเช่นนั้นๆ พลางมาถึง (ที่อยู่)แล้วนั่งอยู่นี่ " เมื่อเธอ (ย้อน) พิจารณาไปอย่างนี้ นิมิตนั้นจะปรากฏขึ้น คือเข้ามาตั้งอยู่ (ในคลอง) ราวกะวางไว้ข้างหน้า (ต่อนั้น) กรรมฐานจะดำเนินไปสู่วิถีด้วยอาการดุจอาการครั้งแรก เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า การพิจารณาทางไปมา มีประโยชน์คือยังกรรมฐาน (ที่เสื่อม) ให้

(กลับ) ดำเนินสู่วิถีได้ ดังนี้

[อธิบายข้อว่า

อานิสํสทสฺสาวี ฯ เป ฯ จิตฺตํ อุปนิพนฺธติ]

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายในอรรถกถาปาฐะข้อว่า " พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เห็นอานิสงส์อยู่โดยปกติมีความสำคัญ (ในอสุภ) ว่าเป็นดังแก้ว เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ (ในอสุภนั้น) ประพฤติดังว่า (อสุภนั้น)เป็นที่รักอยู่ นำจิตเข้าไปผูกไว้ในอารมณ์นั้น " นี้ (ต่อไป) อันพระโยคาวจรผู้ยังมานัส (คือภาวนาจิต) ให้ท่องเที่ยวไปในอุทธุมาตกอสุภอันปฏิกูล (จน) ยังฌานให้เกิดแล้ว เจริญวิปัสสนาอันมีฌานเป็นบาทฐานอยู่พึงเป็นผู้เห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า " เราจักพ้นจากชรามรณะด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่แท้ " เหมือนอย่างคนตกยากได้แก้วมณีมีค่ามากแล้ว ดีใจว่าตัวเองได้ของหายาก จะพึงเป็นผู้มีความสำคัญในแก้วมณีนั้นว่าเป็นรัตนะ ยังคารวะ(ความตระหนัก) ให้เกิดดื่มด่ำอยู่ด้วยความรักมากยิ่ง รักษาแก้วมณีนั้นไว้ฉันใด พระโยคาวจรก็ฉันนั้นเหมือนกันยินดีว่าตัวได้กรรมฐานข้อนี้ อันเป็นกรรมฐานที่ได้ยากเช่นกับแก้วมณีมีค่ามากของคนทุคตะ เพราะว่าท่านผู้บำเพ็ญจตุธาตุกรรมฐาน ก็กำหนดเอามหาภูตรูป ๔ ของตน ผู้บำเพ็ญอานาปานกรรมฐาน ก็กำหนดเอาลมที่จมูกของตน ผู้บำเพ็ญกสิณกรรมฐาน ก็แต่ง (วง) กสิณเอา บำเพ็ญตามสบาย กรรมฐานทั้งหลายนอกนี้ ก็หาได้ง่ายเช่นกัน แต่อุทธุมาตกอสุภกรรมฐานนี้ (นิมิต) คง (สภาพ) อยู่วัน ๑ หรือ ๒ วันเท่านั้น ต่อนั้นไปก็ถึงความเป็นอสุภอื่นมีวินีลก-

อสุภเป็นต้นไปเสีย เพราะเหตุนั้น กรรมฐานที่หาได้ยากยิ่งกว่าอุทธุมาตกกรรมฐานนี้จึงไม่มี " ดังนี้ จะพึงเป็นผู้มีความสำคัญในอุทธุมาตกอสุภนั้นว่าเป็นดังรัตนะ เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ (ในอสุภนั้น) ประพฤติดังว่า (อสุภนั้น) เป็นที่รักอยู่รักษานิมิตนั้นไว้ พึงนำจิตเข้าไปผูกพันในอสุภนั้นร่ำไป ด้วยบริกรรมว่า **อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ** พึงนึกหน่วง (อุคคห) นิมิตนั้นไว้ ทำนิมิตนั้นไว้ในใจแล้วๆ เล่าๆ ทำจนเป็นสิ่งตรึกมาได้ นึกมาได้ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิตย่อมจะเกิดขึ้น

[นิมิต ๒ อย่างต่างกัน]

นี่เป็นความต่างกันแห่งนิมิตทั้งสอง ในอุทธุมาตกอสุภนั้น คือ อุคคหนิมิตปรากฏเป็นรูปพิกลดูพิลึกสะพึงกลัว ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นเหมือนคนผู้มีองคาพยพใหญ่น้อยอ้วนพี ที่บริโภคอาหารจนหนำแล้วนอนอยู่

[ได้ปฏิภาคนิมิต ละนิวรณ์ได้ องค์ฌานเกิด]

พร้อมกับกาลที่ได้ปฏิภาคนิมิตนั่นเอง เพราะไม่ใส่ใจถึงกามทั้งหลายในภายนอก กามฉันทะ พระโยคาวจรนั้นก็ละได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน และเพราะละความยินดีได้นั้นแหละ พยาบาทเธอก็ละได้ด้วย เปรียบเสมือนว่า เพราะละโลหิตได้ บุพโพก็เป็นอันละได้ด้วยฉะนั้น โดยนัยเดียวกัน เพราะความที่เป็นผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว ถีนมิทธะก็ละได้ อุทธัจจกุกกุจจะละได้ด้วยอำนาจการตามประกอบธรรมอันสงบที่ทำความไม่ต้องร้อนใจ (ในภายหลัง) เพราะ

ความที่ธรรมวิเสสที่ตนได้บรรลุแล้ว เป็นคุณอันประจักษ์ (แก่ตน) วิจิกิจฉาในองค์พระศาสดาผู้ทรงแสดงข้อปฏิบัติก็ดี ในตัวข้อปฏิบัติก็ดี ในผลแห่งการปฏิบัติก็ดี ก็ละได้ นิวรณ์ทั้ง ๕ พระโยคาวจรละได้ดังนี้ อนึ่ง องค์ฌานทั้งหลายคือ วิตก อันมีการปักจิตลงจำเพาะในนิมิตนั้นแล เป็นลักษณะ วิจาร อันยังกิจคือการตามเฟ้นนิมิตให้สำเร็จ ปีติ อันมีวิเสสาธิคม (อธิคม คือธรรมวิเสส) ที่ได้แล้วเป็นปัจจัย สุขอันจัดว่าเป็นปัสสัทธิเป็นเหตุ เพราะปัสสัทธิมีขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้มีใจกอปรด้วยปีติ และเอกัคคตา อันจัดว่ามีสุขเป็น (เหตุ) เพราะความตั้งมั่นแห่งจิตเกิดมีแก่พระโยคาวจรผู้ถึงซึ่งความสุข (๕ นี้) ย่อมปรากฏขึ้นโดยนัยฉะนี้ แม้อุปจารฌานอันเป็นรูปเทียมแห่งปฐมฌานก็เกิดแก่เธอในขณะนั้นเหมือนกัน* ต่อนี้ไป คำพรรณนาทั้งปวงจนถึง (ตอนที่เป็น) อัปปนาและถึงความเป็นวสีแห่งปฐมฌาน บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั้นเถิด

๒. วินีลกอสุภกรรมฐาน

อนึ่ง แม้ในกรรมฐานทั้งหลาย (ที่เหลือ) มีวินีลกอสุภกรรมฐานเป็นอาทิต่อแต่นี้ไป ลักษณะ (การถือเอานิมิต) จับแต่การไป (ดูอสุภ) เป็นต้นไป ที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า " **อุทฺธุมาตกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต เอโก อทุติโย คจฺฉติ อุปฏฺฐิตาย สติยา** (ภิกษุ

* ความตอนนี้ ถ้าไม่ทราบเค้ามูล อ่านไปเผินๆ อาจเข้าใจผิดว่า ได้ปฏิภาคนิมิต ละนิวรณ์ได้แล้ว องค์ฌานจึงเกิด มหาฎีกาท่านจึงแถลงไว้ว่า อันจะละโทษโดยเว้นปฏิปักขธรรมนั้นเป็นไปไม่ได้ ปฏิปักขธรรมแห่งนิวรณ์ ก็คือองค์ฌานนั้นเอง ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์เปฏกะว่า "สมาธิ (คือเอกัคคตา) เป็นปฏิปักษ์แห่งกามฉันท์" ดังนี้เป็นต้น

เมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดอุทธุมาตกะ ย่อมไปผู้เดียว ไม่ (ต้อง) มีสหาย มีสติตั้งมั่น) " ดังนี้เป็นต้นอันใด ลักษณะนั้นทั้งปวงพร้อมด้วยวินิจฉัยและอธิบาย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวนั่นแล เปลี่ยนแต่บทอุทธุมาตกะในที่นั้นๆ ตามแต่ (เป็น) อสุภนั้น ๆ เช่นอย่างนี้ว่า " **วินีลกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต วิปุพฺพกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต** (ภิกษุเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดวินีลกะ. . . ภิกษุเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดวิปุพพกะ. . .) "(ดังนี้เป็นตัวอย่าง) ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความที่แตกต่างกัน

ในวินีลกอสุภ พระโยคาวจรพึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วินีลกํ ปฏิกูลํ วินีลกํ ปฏิกูลํ** (วินีลกอสุภปฏิกูลๆ) อนึ่ง อุคคหนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ ปรากฏเป็นร่างที่มีสีด่างๆ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏด้วยอำนาจสีที่หนา(กว่าเพื่อน)

๓. วิปุพพกอสุภกรรมฐาน

ในวิปุพพกอสุภ พึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วิปุพฺพกํ ปฏิกูลํ วิปุพฺพกํ ปฏิกูลํ** (วิปุพพกอสุภปฏิกูลๆ) ส่วนอุคคหนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ ปรากฏ (เป็นร่าง) คล้ายกับว่า (มีน้ำเหลือง) ไหลซึมอยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างนิ่งอยู่

๔. วิจฉิททกอสุภกรรมฐาน

วิจฉิททกอสุภ ย่อมมีอยู่ในสนามรบบ้าง ในดงโจรบ้าง ในป่าช้าเป็นที่ๆ พระราชาทั้งหลาย (สั่ง) ให้ (ประหารโดยวิธี) ตัด (ร่าง) พวกโจร (เป็นท่อนๆ) บ้าง หรือว่าในป่าตรงที่มีคนถูกสีหะ

หรือเสือกัด (จนตัวขาดออกจากกัน) บ้าง เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจร พึงไปสู่สถานที่เห็นปานนั้น ถ้าอสุภนั้นแม้ (ขาดเป็นท่อน) ตก (เรี่ย) อยู่ต่างทิศกัน (แต่) มาสู่คลอง (จักษุเดียวกัน) ได้ด้วยอาวัชชนะเดียวไซร้ มาได้อย่างนี้ นั่นเป็นการดี หากไม่มา ก็อย่าจับ (เอามารวมกัน) ด้วยมือตนเอง เพราะจับต้องเข้าจะชินไปเสีย เพราะเหตุนั้น จึงควร ใช้คนวัดหรือสมณุเทศหรือใครๆ อื่นก็ได้ ให้ทำ (การเก็บมารวม) ไว้ในที่เดียวกัน เมื่อ (หาคน) ไม่ได้ พึงใช้ไม้ซ่าวหรือไม้เท้าเขี่ย เข้ามา (รวมกัน)ไว้ระหว่าง (ห่างกันสัก) องคุลี ๑* ครั้นเขี่ยเข้ามา (รวมกัน) อย่างนั้นแล้ว จึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า " **วิจฺฉิทฺทกํ ปฏิกูลํ วิจฺฉิทฺทกํ ปฏิกูลํ** (วิจฉิททกอสุภปฏิกูล ๆ) " อุคคหนิมิต ในกรรมฐานนั้น ยังปรากฏเป็นร่างคล้ายกับว่าขาดกลางอยู่ ต่อถึง ปฏิภาคนิมิตจึงปรากฏเป็นร่างเต็ม

๕. วิกขายิตกอสุภกรรมฐาน

ในวิกขายิตกอสุภ พึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วิกฺขายิตกํ ปฏิกูลํ วิกฺขายิตกํ ปฏิกูลํ** (วิกขายิตกอสุภปฏิกูลๆ) ส่วนอุคคหนิมิตใน กรรมฐานนี้ ก็ปรากฏเป็นร่างคล้ายกับร่างถูกสัตว์กัดกะบ่อนกะแบ่น นั่นเอง ปฏิภาคนิมิตจึงปรากฏเป็นร่างบริบูรณ์แท้

๖. วิกขิตตกอสุภกรรมฐาน

พระโยคาวจรพึงใช้คนให้ทำ (การเก็บ) หรือทำเอง (โดยใช้ ไม้เท้าเขี่ย) แม้ซึ่งวิกขิตตกอสุภ (เข้ามารวมกัน) ให้มีระหว่าง

* มหาฎีกาว่า ที่ให้ไว้ระหว่างนั้น เพื่อให้ปรากฏความเป็นวิจฉิททกอสุภ

(ห่างกัน) องคุลี ๑ ๆ* โดยนัยที่กล่าวในวิจฉิททกอสุภะนั้นแหละ แล้วยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วิกฺขิตฺตกํ ปฏิกูลํ วิกฺขิตฺตกํ ปฏิกูลํ** (วิกขิตตกอสุภปฏิกูลๆ) อุคคหนิมิตใน กรรมฐานนี้ ปรากฏเป็นร่างมีรอยแยก (แตกระแหง) ติด ต่อปฏิภาคนิมิตจึงปรากฏเป็นร่างเต็มเรียบ

๗. หตวิกขิตตกอสุภกรรมฐาน

แม้หตวิกขิตตกอสุภ ก็หาได้ตามที่ทั้งหลายอันมีประการดังกล่าวในวิจฉิททกอสุภ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงไป ณ ที่เหล่านั้น ใช้คนให้ทำหรือทำเอง ให้มีระหว่างองคุลี ๑ ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น แล้วยังมนสิการให้เป็นไปว่า **หตวิกฺขิตฺตกํ ปฏิกูลํ หตวิกฺขิตฺตกํ** ปฏิกูลํ (หตวิกขิตตกอสุภปฏิกูลๆ) ส่วนอุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ เป็นเหมือนร่างที่มีปากแผลถูกประหารติดอยู่ (แผลเป็น ?) ปฏิภาค-นิมิตจึงปรากฏเป็นร่างเต็มเรียบ

๘. โลหิตกอสุภกรรมฐาน

โลหิตกอสุภ ย่อมได้ในกาลที่เมื่ออวัยวะทั้งหลายมีมือและเท้าเป็นต้นของบุคคลที่ถูกประหารในที่ต่างๆมีสนามรบเป็นอาทิ ขาดแล้วโลหิตไหลอยู่ หรือในกาลที่โลหิตไหลออกจากปากแผลของศพที่มีฝีและต่อมแตกเป็นต้นเพราะฉะนั้น พระโยคาวจรเห็นโลหิตนั้นแล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โลหิตกํ ปฏิกูลํ โลหิตกํ ปฏิกูลํ** (โลหิตกอสุภปฏิกูลๆ) อุคคหนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ ปรากฏเป็นร่างมีอาการไหว เหมือนธงผ้าแดงต้องลม แต่ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างนิ่ง

* องฺคุลงฺคุลนฺตรํ ใช้ยมการ เพราะกระจุยกระจายอยู่หลายท่อนหลายชิ้น

๙. ปุฬุวกอสุภกรรมฐาน

ปุฬุวกอสุภ ย่อมเป็นในกาลที่กลุ่มหนอนชอนออกทางปากแผล ทั้ง ๙ ของซากศพ (คน) เมื่อล่วงไป ๒-๓ วัน อนึ่ง ปุฬุวกอสุภนั้น ย่อมมีขนาดเท่าซากศพต่างๆ เช่น สุนัขบ้าน สุนัขป่า มนุษย์ โค กระบือ ช้าง ม้า และงูเหลือม ตั้งอยู่ราวกะกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี พระโยคาวจรพึงยังมนสิการให้เป็นไปในซากเหล่านั้น อย่างใดอย่างหนึ่งว่า **ปุฬุวกํ ปฏิกูลํ ปุฬุวกํ ปฏิกูลํ** (ปุฬุวกอสุภปฏิกูลๆ) จริงอยู่ นิมิตในซากช้างภายในบึงกาฬทีฆวาปี ก็ได้ปรากฏแก่พระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ ส่วนอุคคหนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ปรากฏคล้ายกับเป็นร่างไหวอยู่ ปฏิภาคนิมิตจึงปรากฏเป็นร่างนิ่ง ดุจก้อนข้าวสุกแห่งข้าวสาลี

๑๐. อัฏฐิกอสุภกรรมฐาน

อัฏฐิกอสุภ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ (ในมหาสติปัฏฐานสูตร) โดยประการต่างๆ โดยนัยว่า " ภิกษุนั้นพึงเห็นซาก (ศพ) ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือด (ติดอยู่บ้าง) ยังมีเอ็นยึดอยู่ " ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ซากนั้นเขาทอดทิ้งไว้ ณ ที่ใดมีอยู่ พระโยคาวจรพึงไป ณ ที่นั้น โดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั่นแล ทำนิมิตร่วม อารมณ์ร่วม ตามแต่วัตถุ (อันมีอยู่) โดยรอบมีก้อนหินเป็นต้น แล้วสังเกต (ซากนั้น) ให้แม่นตามความที่มันเป็นอยู่ว่า นี่กระดูก แล้วจึงถือเอานิมิต (ให้เป็นอุคคหนิมิตขึ้น) ด้วยอาการ ๑๑ โดยอาการมีสีเป็นต้น แต่อัฏฐิกอสุภนั้น เมื่อดู โดยสี ว่าขาว ย่อมไม่ปรากฏ (ตาม

สภาพ) ไปปนกับโอทาตกสิณเข้า เพราะฉะนั้น ต้องดูว่าเป็นกระดูกโดยทางเป็นของปฏิกูลเท่านั้น คำว่าเพศ (ลิงคะ) ในอสุภะนี้ เป็นชื่อของอวัยวะทั้งหลายมีมือเป็นต้น เพราะฉะนั้น โดยเพศ พึงกำหนดตาม (อวัยวะคือ) มือ เท้า ศีรษะ อก แขน สะเอว ขา แข้ง เถิด ส่วนว่า โดยสัณฐาน พึงกำหนดโดยความยาวและสั้น กลมและสี่เหลี่ยม เล็กและใหญ่ทิศ และ โอกาส มีนัยดังกล่าวแล้ว ส่วน โดยตัดตอน พึงกำหนดโดยขอบแห่งกระดูกนั้นๆ ในกระดูกเหล่านั้น นิมิตกระดูกท่อนใดแลปรากฏชัด พึงถือเอานิมิตนั้น (ไปจน) ถึงอัปปนาเถิด ส่วน โดยที่เว้า และ โดยที่นูน พึงกำหนดเอาตามที่เว้าและที่นูนแห่งกระดูกนั้นๆ อนึ่ง พึงกำหนดโดยสถานที่ว่า เรายืนอยู่ที่ลุ่ม กระดูกอยู่ที่ดอน หรือว่าเรายืนอยู่ที่ดอน กระดูกอยู่ที่ลุ่ม ดังนี้ก็ได้ ส่วน โดยที่ต่อ พึงกำหนดเอาตามที่กระดูก ๒ ท่อนชนๆ กัน โดยช่อง พึงกำหนดเอาตามระหว่างของกระดูกทั้งหลายนั้นแหละ ส่วน โดยรอบตัว พึงยังญาณให้ท่องเที่ยวไปในกระดูกจนทั่ว กำหนดไปว่าตรงนี้กระดูกนี่ เมื่อนิมิตไม่ปรากฏแม้ด้วยภาวนาวิธีอย่างนี้ ก็พึงหยุดจิตไว้ที่กระดูกหน้าผากเถิด ก็การถือเอานิมิตด้วยอาการ ๑๑ อย่างนี้ ในอัฏฐิอสุภนี่เป็นฉันใด แม้ในอสุภข้อก่อนๆ นี้มีปุฬุวกอสุภเป็นต้น ก็พึงสังเกตเอาตามอาการที่เหมาะกันเถิด

ก็เพราะกรรมฐานข้อนี้ ย่อมสำเร็จได้ในร่างกระดูกหมดทั้งตัวก็ได้ ในกระดูกท่อนเดียวก็ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงถือเอานิมิตด้วยอาการ ๑๑ ในร่างกระดูกหรือท่อนกระดูกนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

ขึ้นแล้ว ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **อฏฺฐิกํ ปฏิกูลํ อฏฺฐิกํ ปฏิกูลํ** (อัฏฐิกอสุภปฏิกูลๆ) เถิด

[ลักษณะนิมิตทั้งสองในอัฏฐิกอสุภ]

ท่านกล่าวไว้ (ในอรรถกถา) ว่า " อุคคหนิมิตก็ดี ปฏิภาคนิมิต ก็ดี ในกรรมฐานนี้ เป็นเช่นเดียวกันนั่นเอง "คำนั้น (สำหรับ) ในกระดูกท่อนเดียวก็ชอบอยู่ แต่ (สำหรับ) ในร่างกระดูก (ละก็) ความเป็นร่างมีช่องติดอยู่ (ปรากฏ) ในอุคคหนิมิต ความเป็นร่าง บริบูรณ์ (ปรากฏ) ในปฏิภาคนิมิตจึงจะชอบ อนึ่ง แม้ในกระดูก ท่อนเดียว ในอุคคหนิมิตก็ควรเป็นรูปพิกลน่ากลัว แต่ในปฏิภาคนิมิต ควรเป็นรูปที่ทำให้ปีติโสมนัสให้เกิด เพราะเป็นนิมิตอันจะนำมาซึ่ง อุปจาร แต่ว่าในโอกาสนี้ คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ท่านก็ กล่าวให้ช่องไว้เหมือนกันจริงอย่างนั้น ในอรรถกถานั้น แม้จะได้ กล่าวว่า " ในพรหมวิหาร ๔ และในอสุภะ ๑๐ ปฏิภาคนิมิตไม่มี เพราะในพรหมวิหาร สีมสัมเภท (ความรวมกันแห่งเขตแดน) เท่านั้นเป็นนิมิต และในอสุภ ๑๐ เมื่อเห็นความเป็นปฏิกูลจนไม่มีวิกัป (ข้อแม้) แล้วเท่านั้น ก็นับว่าเป็นนิมิต " ดังนี้แล้ว ก็กล่าวติดต่อไป อีกเลยว่า " นิมิตในอสุภนี้มี ๒ อย่าง คืออุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏเป็นรูปพิกลดูพิลึก เป็นอารมณ์น่าหวาดกลัว " ดังนี้เป็นต้นเพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายได้วิจารแล้วกล่าวคำใดไว้ คำนี้นี่แลชอบแล้ว ในโอกาส (ที่กล่าวถึงนิมิตทั้ง ๒ ในอัฏฐิกอสุภ) นี้ เออก็เรื่องต่างๆ มีเรื่องร่างกายของหญิง (คน ๑) ทั้งหมดปรากฏเป็น

ร่างกระดูกแก่พระมหาติสสเถระ เพราะแลเห็นแต่เพียงกระดูกฟัน (ของหญิงผู้นั้น) เป็นอาทิ เป็นตัวอย่าง (แสดงความต่างกันแห่งนิมิตทั้งสอง) ในอัฏฐิกกรรมฐานนี้ได้ด้วยแล

[คาถาสรูป อสุภ]

พระทศพลเจ้า ผู้มีพระกิตติคุณอันท่านท้าว
ทศสตโลจน์เทอดทูนแล้ว ผู้ทรงพระสุภคุณ
ได้ตรัสอสุภทั้งหลายเหล่าใด อันเป็นเหตุแห่ง
ฌานแต่ละข้อแล้ว ด้วยประการฉะนี้ บัณฑิต
ได้ทราบอสุภเหล่านั้น และภาวนานัยนี้ แห่ง
อสุภเหล่านั้นด้วย อย่างนี้แล้ว ควรทราบ
ปกิณณกกถาในอสุภเหล่านั้นแหละอีกบ้าง ต่อ
ไปนี้

ปกิณณกกถา

อันที่จริง พระโยคาวจรผู้ได้บรรลุฌานในอสุภกรรมฐานเหล่านั้นข้อใดข้อหนึ่ง ก็เป็นผู้ไม่มีความประพฤติละโมบ ดูดังว่าเป็นผู้ปราศจากราคะ เพราะราคะถูกข่มไว้อย่างดีแล้ว แม้เช่นนั้น ประเภทแห่งอสุภที่ท่านกล่าวไว้นี้ ก็พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ตามความถึงสภาพ (เป็นอยู่) แห่งซาก (ศพ) อย่าง ๑ ตามความแตกต่างกันแห่งคนราคจริตอย่าง ๑

เพราะว่า ซากศพเมื่อถึงความเป็นซากปฏิกูล ก็พึงเป็นซากถึงสภาพแห่งอุทธุมาตกอสุภบ้าง ถึงสภาพแห่งอสุภที่เหลือมีวินีลก-

อสุภเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรอาจหาอสุภชนิดใดๆ ได้ ก็ต้องถือเอานิมิตในอสุภชนิดนั้นๆ โดยมนสิการว่า **อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ วินีลกํ ปฏิกูลํ** ดังนี้เป็นต้นนั่นเอง ประเภทแห่งอสุภ พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้เป็น ๑๐ ชนิด ตามความถึงสภาพ (เป็นอยู่) แห่งซากศพฉะนี้แล *

ส่วนว่าโดยความต่างกันในอสุภเหล่านี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวประเภทแห่งอสุภไว้ถึง ๑๐ ชนิด ตามความต่างกันแห่งคนราคจริตอีกอย่าง ๑ ดังนี้คือ

[๑] อุทธุมาตกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในทรวดทรง เพราะส่อความเสียทรวดทรงแห่งร่างกาย

[๒] วินีลกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในสีกาย เพราะส่อความเสียนวลแห่งผิว

[๓] วิปุพพกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้กำหนัดในกลิ่นกายที่แต่งขึ้นด้วยอำนาจเครื่องอบกลิ่น มีดอกไม้และเครื่องหอมเป็นต้น เพราะส่อความที่สิ่งที่เนื่องด้วยกายและผิวพรรณมีกลิ่นเหม็น

[๔] วิจฉิททกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในความเป็นชิ้นทึบในสรีระ เพราะเผยความเป็นโพรงข้างใน

* มหาฎีกาตั้งปัญหาขึ้นว่า ผิว่าประเภทแห่งอสุภนี้ ท่านกล่าวไว้ตามความถึงสภาพแห่งซากศพไซร้ เหตุไฉนในที่อื่นเช่นมหาสติปัฏฐานสูตรจึงกล่าวไว้แต่ ๕ ประเภทเล่า ? แล้วท่านก็แก้ว่า ประเภท อสุภในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้นนั้น ท่านกล่าวตามความถึงสภาพโดยมันเป็นของมันเอง (ตามลำดับ) ส่วนในที่นี้ท่านกล่าวอสุภที่ถูกสัตว์และคนทำร้ายแถมเข้ามาด้วย และว่าในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นท่านกล่าวทางวิปัสสนา ในที่นี้กล่าวทางสมถะ

[๕] วิกขายิตกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในเนื้อนูน ในตำแหน่งแห่งสรีระต่างๆ มีเต้าถันเป็นอาทิ เพราะแสดงความสูญเสียสมบัติแห่งเนื้อนูน

[๖] วิกขิตตกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในลีลา (ท่าทาง) ขององคาพยพใหญ่น้อย เพราะชี้ให้เห็นความกระจัดกระจายแห่งองคาพยพใหญ่น้อย

[๗] หตวิกขิตตกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในสมบัติแห่งเรือนร่าง เพราะประกาศความผิดรูปด้วยแตกกันไปแห่งเรือนร่าง

[๘] โลหิตกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในความงามที่เครื่องประดับทำให้เกิด เพราะประกาศความเป็นร่างปฏิกูลด้วยโลหิตเปื้อน

[๙] ปุฬุวกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในกายด้วยความสำคัญหมายว่า " ของเรา " เพราะส่อความที่กายเป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอนหลายชนิด

[๑๐] อัฏฐิกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนัดในสมบัติแห่งฟัน เพราะประกาศความที่กระดูกในสรีระทั้งหลายเป็นของปฏิกูล (ทั้งนั้น)

[ในอสุภมีฌานเพียงปฐมฌานเท่านั้น]

อนึ่ง เพราะเหตุว่า ในอสุภทั้ง ๑๐ อย่างนั้น จิตจะตั้งอยู่เป็นหนึ่งแน่ได้ ก็ด้วยกำลังแห่งวิตก เท่านั้น เว้นวิตกเสีย หาอาจตั้งอยู่

ได้ไม่ เพราะอารมณ์มีกำลังทราม * เปรียบเหมือนในแม่น้ำที่น้ำไม่นิ่งมีกระแสเชี่ยว เรือจะหยุดอยู่ได้ก็ด้วยกำลังถ่อเท่านั้น เว้นถ่อเสียหาอาจหยุดอยู่ได้ไม่ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ในอสุภกรรมฐานนี้จึงมี (ฌานเพียง) ปฐมฌานเท่านั้น ฌานนอกนั้นมีทุติยฌานเป็นต้นหามีไม่ อนึ่ง ในเพราะอารมณ์นั้นแม้ปฏิกูล ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้ เพราะพระโยคาวจรเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า "เราจักพ้นจากชรามรณะได้ด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่แท้" และเพราะละเครื่องร้อนคือนิวรณ์เสียได้ ดุจในเพราะกองคูถ ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คน (รับจ้าง) เทขยะ ผู้เห็นอานิสงส์ว่า " เราจะต้องได้ค่าจ้างแพงเดี๋ยวนี้ละ" และในเพราะอาเจียนหรือถ่ายออกมา ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คนเป็นโรคผู้มีพยาธิทุกข์หนักฉะนั้น

[อสุภ ๑๐ มีลักษณะเดียว]

อนึ่ง อสุภทั้ง ๑๐ อย่างนั้น โดยลักษณะก็มีอันเดียวเท่านั้น แท้จริง ความเป็นสิ่งปฏิกูล คือไม่สะอาด เหม็นและน่าเกลียดเท่านั้น เป็นลักษณะของอสุภทั้ง ๑๐ อย่างนั้น อสุภนี้นั้นมิใช่ปรากฏโดยลักษณะนี้แต่ในสรีระของคนตายอย่างเดียว แต่ย่อมปรากฏได้แม้ในสรีระของคนเป็น ดังเช่นที่ปรากฏแก่พระมหาติสสเถระผู้อยู่ ณ เจติยบรรพตวิหาร ซึ่งได้เห็นกระดูกฟัน (ของหญิงผู้หนึ่ง) และดังเช่นที่ปรากฏแก่สามเณรอุปัฐากของพระสังฆรักขิตเถระ ซึ่งได้แลดูพระราชาประทับอยู่บนคอ

* มหาฎีกาว่า เพราะความเป็นสิ่งปฏิกูล ไม่สามารถจะผูกจิตให้ดื่มด่ำอยู่ได้ จึงเรียกว่าเป็นอารมณ์ที่มีกำลังทราม ต้องอาศัยวิตกเท่านั้นตรึงจิตไว้ จิตจึงจะตั้งอยู่ได้

ช้างด้วยว่าสรีระของคนตายเป็นอสุภฉันใดแล แม้สรีระของคนเป็น ก็เป็นอสุภฉันนั้นเหมือนกัน เป็นแต่ลักษณะอสุภในสรีระคนเป็นนั้น ไม่ปรากฏ เพราะเครื่องแต่งกายอันเป็นอาคันตุกะปิดบังไว้ โดยปกติ แล้ว อันสรีระนี้ มีกระดูก ๓๐๐ ท่อนกว่าๆ เป็นโครง (กระดูกนั้น) ชนติดกันด้วยข้อต่อ ๑๘๐ ข้อ ยึดกันอยู่ด้วยเอ็น ๙๐๐ เส้น ฉาบด้วยเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น หุ้มด้วยหนังสดบางๆ ปิดด้วย (หนัง) ผิว (คือหนังกำพร้า) มีช่องทะลุปรุไป มีมันซึมออกทั้งข้างบนและข้างล่าง ดุจโถมันข้น เป็นบ่อนของหมู่หนอน เป็นบ่อเกิดแห่งโรคทั้งหลาย เป็นแหล่งแห่ง ทุกขธรรม (ธรรมฝ่ายทุกข์) ทั้งหลาย เป็นที่หลั่งออกเนืองๆ (แห่ง ของไม่สะอาด) ทางปากแผลทั้ง ๙ ดุจฝีเรื้อรังที่แตกแล้ว คือเป็นสรีระ ที่มีมูลตาออกทางตาทั้งสองข้าง มูลหูออกทางช่องหู (ทั้งสองข้าง) น้ำมูกออกทางช่องจมูก (ทั้งสองข้าง)อาหาร (สำรอก) น้ำดี เสมหะ และเลือดออกทางปาก อุจจาระปัสสาวะออกทางทวารเบื้องล่าง (แถม) หยาดเหงื่ออันไม่สะอาด ออกทางขุมขน ๙๙,๐๐๐ ขุม ตัวแมลง ทั้งหลายมีแมลงวันหัวเขียวเป็นต้นรุมตอมไป บุคคลไม่ปรนนิบัติสรีระ ไรเล่า ด้วยสรีรกิจมีสีฟันและบ้วนปาก สระหัว อาบน้ำ นุ่งผ้า ห่มผ้า เป็นต้น เป็นคน (ปล่อยกาย)ตามกำเนิด มีผมหยาบยุ่งเที่ยวไปตาม หมู่บ้าน เป็นราชาก็ดี เป็นคนชั้นเลวมีรับจ้างเทขยะและคนจัณฑาล เป็นต้นผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี ก็หามีความแปลกกันไม่ เพราะความที่มีสรีระ ปฏิกูลเสมอกัน ชื่อว่าความต่างกันในสรีระของราชาก็ตาม ของ จัณฑาลก็ตาม หามีไม่ เพราะความที่มีสรีระเป็นของปฏิกูลคือไม่สะอาด

เหม็นและน่าเกลียดดังนี้ ก็แต่บุคคลทั้งหลายขัดสีมลทินทั้งหลายมีมลทินแห่งฟันเป็นต้นในสรีระนี้ ด้วยกิจมีสีฟันและบ้วนปากเป็นอาทิ ปกปิดอวัยวะอันจะพร่าความอายเสียด้วยผ้านานาพรรณ ลูบไล้ด้วยเครื่องลูบไล้อันหอมหลากๆ สี ประดับประดาด้วยเครื่องประดับมีดอกไม้และเครื่องอาภรณ์เป็นต้น ทำให้ถึงซึ่งอาการที่พอจะถือเอาได้ว่าฉัน ว่าของฉัน แต่นั้นเขาทั้งหลาย ก็จำลักษณะอสุภอันเป็นสภาพแท้จริงอย่างไรของมันนั้นไม่ได้ เพราะมันถูกปิดไว้ด้วยเครื่องอลังการอันเป็นอาคันตุกะนี้ พวกที่เป็นบุรุษจึงทำความยินดีในสตรีทั้งหลาย พวกที่เป็นสตรีจึงทำความยินดีในบุรุษทั้งหลายแต่โดยปรมัตถ์แล้วชื่อว่าแห่งที่ควรแก่ความน่าใคร่ในสรีระนี้ แม้สักนิดหนึ่งก็ไม่มี จริงอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏแม้แต่จะแตะต้องด้วยมือย่อมสะอิดสะเอียนเกลียดชังซึ่งโกฏฐาส (แห่งร่างกาย) ในบรรดาโกฏฐาสทั้งหลายมี ผม ขน เล็บ ฟัน และน้ำลาย น้ำมูก อุจจาระ ปัสสาวะเป็นต้น แม้แต่โกฏฐาสหนึ่งซึ่งตกไปนอกกายแล้วแต่ว่าโกฏฐาสใดๆ ที่ยังเหลืออยู่ในสรีระนั้น เขาทั้งหลายผู้ถูกความมืดคืออวิชชาหุ้มห่อแล้ว ถูกเครื่องย้อม (ใจ)กล่าวคือความรักตัวย้อมเอาแล้ว ก็ยังถือเอาโกฐาสนั้นๆ แม้เป็นของปฏิกูล อย่างนี้ว่า เป็นของน่าปรารถนา น่าใคร่เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เขาทั้งหลายถืออยู่อย่างนั้น ก็นับว่าถึงความเสมอกันกับจิ้งจอกแก่ผู้เห็นต้นทองกวาวในดง แล้วร้อนใจด้วยสำคัญดอก (ทองกวาว) ที่ยังไม่หล่นจากต้นว่า นี่ชิ้นเนื้อ นั่นชิ้นเนื้อ นั่นเอง เพราะเหตุนั้น

ผู้รู้ไม่พึงถือแต่โกฏฐาสที่ตก (ไปนอกกาย)
แล้วเท่านั้นว่า ว่าเป็นอสุภ เหมือนอย่างสุนัข
จิ้งจอกเห็นดอกทองกวาวบานในป่า สำคัญว่า
ตัวได้ต้นเนื้อเข้าแล้วรีบไป ตระกรามงับเอา
ดอกที่หล่นๆ อยู่รู้ว่านี่ไม่ใช่เนื้อ (แต่) ก็
ยังยึดอยู่ว่า ที่ยังอยู่บนต้นโน่นเป็นเนื้อ ฉะนั้น
แล้วถือโกฏฐาสนั้นแม้ที่ยังอยู่ในสรีระว่า เป็น
อสุภเช่นกันเถิด เพราะคนโง่ทั้งหลาย ผู้ถือ
ร่างกายนี้โดยว่าเป็นของงามแล้วลุ่มหลงอยู่
ในร่างกายนั้น มัวทำบาปเสีย ย่อมไม่พ้นจาก
ทุกข์ได้ เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึงเห็น
สภาพแห่งกายเน่า อันยังเป็นอยู่หรือตายแล้ว
ก็ตาม ว่าเป็นของเว้นเสียแล้วจากความงามเถิด

จริงอยู่ พระโบราณจารย์ก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า

" กาย (นี้) ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น เปรียบ
ประดุจซากศพ (หรือมิฉะนั้น) เปรียบเหมือน
หลุมคูถ เป็นกายที่ท่านผู้มี (ปัญญา) จักษุ
ทั้งหลายติเตียนกัน (แต่) คนโง่ชมชอบนัก
กายใดเล่ามีหนังสดปิดหุ้มไว้ (แต่ว่า) มีแผล
ใหญ่ถึง ๙ ช่อง ของสกปรกมีกลิ่นเน่าไหลซึม
ออกรอบไป ถ้าข้างในของกายนี้พึง (กลับ)

เป็นข้างนอกไซร้ บุคคลก็จะพึงถือไม้ไว้คอย

ป้องกันกาและสุนัขเป็นแน่ "

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นทัพพชาติ* สรีระยังเป็นหรือสรีระตายแล้ว ก็ตามเถิด อาการแห่งอสุภปรากฏในสรีระใดๆ พึงถือเอานิมิตใน สรีระนั้นๆ ทำกรรมฐานให้ถึงอัปปนา เทอญ

ปริจเฉทที่ ๖

ชื่ออสุภกรรมฐานนิเทศ ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

* ทัพพชาติกะ มหาฎีกาแก้ว่า ผู้เป็นภัพพบุคคล ควรจะบรรลุอุตฺตริมนุสสธรรมได้ ใน อภิธานัปปทีปิกาเอนกัตถวรรค กล่าวอรรถทัพพศัพท์ไว้ ๕ คือ เป็นภัพพบุคคล เป็นผู้ ทรงคุณ เป็นบัณฑิต ทรัพย์ เครื่องไม้ (ทัพพสัมภาระ)

ฉอนุสสตินิเทศ

ก็แลในอนุสติ ๑๐ ที่ท่านจัดไว้ในลำดับแห่งอสุภ สตินั่นเอง ชื่อว่าอนุสติ เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ อนึ่ง สติ ชื่อว่าอนุสติ เหตุเป็นความระลึกอันนับว่าสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะให้เป็นไปในฐานะอันควรให้เป็นไปเท่านั้น ดังนี้ก็ได้*

อนุสติอันปรารภพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น ชื่อพุทธานุสติ คำว่าพุทธานุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภพระธรรมเกิดขึ้น ชื่อธรรมานุสติ คำว่าธรรมา-นุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีพระธรรมคุณมีความเป็นสวากขาตธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภพระสงฆ์เกิดขึ้น ชื่อว่า สังฆานุสติ คำว่าสังฆานุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีพระสังฆคุณมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภศีลเกิดขึ้น ชื่อสีลานุสติ คำว่า สีลานุสตินั่นเป็นคำเรียกสติอันมีศีลคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภความสละเกิดขึ้น ชื่อ จาคานุสติ คำว่า จาคานุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีจาคคุณมีความเป็นผู้สละปล่อยเลยเป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภเทวดาเกิดขึ้น ชื่อเทวตานุสติ คำว่า เทวตา-

* ตามนเห็นได้ว่าท่านไม่ได้แปล อนุสติ ว่า "ความตามระลึก" แต่แปลว่า "ความระลึกเนือง ๆ" หรือ "ความระลึกสมควร"

นุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตน ตั้งเทวดาไว้ในฐานะพยานเป็นอารมณ์

สติอันปรารภความตายเกิดขึ้น ชื่อ มรณานุสติ คำว่า มรณานุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีความขาดแห่งชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์

สติชื่อกายคตา เพราะไปสู่รูปกายอันต่างโดยโกฏฐาสมีผมเป็นต้น หรือว่า เพราะไปในกาย เมื่อควรจะกล่าว(วิเคราะห์) ว่า กายคตา จ สา สติ จาติ กายคตสฺสติ (สตินั้นด้วย ไปในกายด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่ากายคตสติ)แต่ท่านไม่ทำรัสสะ กล่าวว่า กายคตาสติคำว่า กายคตาสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมี (ปฏิกูล) นิมิตในโกฐาสแห่งกายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์*

สติอันปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเกิดขึ้น ชื่ออานาปานสติ คำว่า อานาปานสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีนิมิตในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์*

อนุสติอันปรารภอุปสมะเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปสมานุสติ คำว่า อุปสมานุสตินั่น เป็นคำเรียกสติอันมีพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมระงับแห่งสรรพทุกข์เป็นอารมณ์

[วิธีเจริญพุทธานุสติ]

ในอนุสติ ๑๐ มีประการดังกล่าวมานี้ พระโยคาวจรผู้กอปรด้วยความเลื่อมใสมั่น ใคร่จะเจริญพุทธานุสสติเป็นอันดับแรก พึงเป็นผู้

* มหาฎีกาว่า กายคตาสติ และอานาปานสติ ๒ นี้ มีนิมิตเกิด ท่านจึงว่า ท่านจึงว่า มีนิมิตในโกฐาส... เป็นอารมณ์ และว่ามีนิมิตในลมหายใจ... เป็นอารมณ์ อนุสตินอกนั้นไม่มีนิมิตเกิด

ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควรแล้ว ระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า (โดยอนุสสรณปาฐะ) อย่างนี้ว่า **อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา** (ต่อไป) นี้เป็นนัยในการระลึกในพระพุทธคุณเหล่านั้น (คือ) ระลึก (ประกอบ อิติปิ ไว้ทุกบท) ว่า **โส ภควา อิติปิ อรหํ** (แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นพระอรหันต์) **ฯ เป ฯ โส ภควา อิติปิ ภควา** (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นพระภควา) (คำ อิติปิ นั้น) มีอธิบายว่า " เพราะเหตุนี้ๆ "

[แก้อรรถบท อรหํ ๕ นัย]

บัณฑิตย่อมระลึกว่า ในบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้พระนามว่า อรหํ เพราะเหตุ (๕ นัย) นี้ก่อน คือ **อารกตฺตา** เพราะความเป็นอารกะ (ผู้ไกล) (๑) **อรีนํ อรานญฺจ หตตฺตา** เพราะความที่ทรงกำจัดอริ (ข้าศึก) ทั้งหลายเสียได้ (๑) และเพราะทรงทำลายอระ (ซี่กำ) ทั้งหลายเสียได้ (๑) **ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตา** เพราะความเป็นอรหะ (ผู้ควร) ทักขิณาวัตถุทั้งหลายมีปัจจัย ๔ เป็นต้น (๑) **ปาปกรเณ รหาภาวา** เพราะความไม่มีรหะ (ที่ลับ) ในอันที่จะทำบาป (๑)

[นัยที่ ๑ ผู้ไกล]

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นชื่อว่า อารกะ คือทรงสถิตอยู่ในที่ไกลลิบลับแต่สรรพกิเลส เพราะกิเลสทั้งหลายกับทั้งวาสนา พระองค์

ทรงกำจัดเสียได้แล้ว เพราะความเป็นอารกะ (ผู้ไกล) ดังนี้ จึงได้พระนามว่า **อรหํ**

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นนาถะ ไม่ทรง
มีความข้องแวะกับกิเลสใด และพระองค์ไม่
ทรงประกอบด้วยสิ่งอันเป็นโทษทั้งหลาย (คือ
วาสนา ?) ใด ก็ชื่อว่าทรงไกลแต่กิเลส และ
โทษนั้น เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏพระนามว่า
อรหํ (ผู้ไกล) แล

[นัยที่ ๒ ผู้กำจัดอริ]

อนึ่ง อริ คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น พระองค์ทรงกำจัดเสียได้แล้วด้วยมรรค เพราะความที่ทรงกำจัดอริทั้งหลายเสียได้ดังนี้ จึงทรงพระนามว่า อรหํ ประการ ๑

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๒]

เพราะเหตุที่อริทั้งหลาย กล่าวคือกิเลสมีราคะ
เป็นต้น แม้ทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น
นาถะ ทรงกำจัดเสียแล้วด้วยศัสตรา คือ พระ
ปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏพระนามว่า
อรหํ (ผู้กำจัดข้าศึก) ประการ ๑ แล

[นัยที่ ๓ ผู้ทำลายซึ่งกำสังสารจักร]

อนึ่ง สังสารจักร (ล้อคือสังสาร) อันมีดุมทำด้วยอวิชชา และภวตัณหา อภิสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นซี่กำ ชรามรณะเป็นกง สอดด้วยเพลาทำด้วยอาสวสมุทัย ประกอบเข้าไว้ในตัวรถคือไตรภพหมุนไปตลอดกาลอันหาเบื้องต้นมิได้ นั้นใด ซี่กำทั้งหลายของสังสารจักรนั้นพระองค์ทรงประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพี คือ ศีล ด้วยพระยุคคลบาท คือ วิริยะ แล้วทรงถือขวาน คือ พระญาณอันทำความสิ้นกรรม ด้วยพระหัตถ์ คือ ศรัทธา ทรงทำลายเสียสิ้นแล้ว เพราะความที่ทรงทำลายอระ (ซี่กำ คือ สังขาร) เสียได้ดังนี้ จึงทรงพระนามว่า **อรหํ** อีกประการ ๑

หรือมิฉะนั้น สังสารวัฏ (วงเวียน) อันไม่ปรากฏที่สิ้นสุด เรียกว่าสังสารจักร ก็แล อวิชชา นับว่าเป็นดุมของสังสารจักรนั้น เพราะเป็นต้น (เหตุ) ชรามรณะนับว่าเป็นกง เพราะเป็นปลาย (เหตุ) ธรรมที่เหลือ ๑๐ ข้อนับเป็นซี่กำ เพราะมีอวิชชาอยู่ต้นและเพราะมีชรามรณะอยู่ปลาย ในธรรมเหล่านั้น ความไม่รู้ในอริยสัจมีทุกข์เป็นอาทิชื่อว่าอวิชชา และอวิชชาในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายในกามภพ อวิชชาในรูปภพย่อมเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายในรูปภพ อวิชชาในอรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายในอรูปภพ (ด้วยกัน)

สังขารทั้งหลายในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ในภพนอกนี้ก็นัยนั้น

ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งนามรูปในกามภพ

ในรูปภพก็อย่างนั้น (แต่) ในอรูปภพ (ปฏิสนธิวิญญาณ) เป็นปัจจัยแห่งนามอย่างเดียว

นามรูปในกามภพ เป็นปัจจัยแห่งอายตนะครบ ๖ ในกามภพ นามรูปในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๓ ในรูปภพ นามในอรูปภพเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๑ ในอรูปภพ

อายตนะ ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะทั้ง ๖ ในกามภพ อายตนะในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๓ ในรูปภพอายตนะ ๑ ในอรูปภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๑ ในอรูปภพ

ผัสสะ ๖ ในกามภพ เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๖ กามภพ ผัสสะ ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๓ ในรูปภพนั้นด้วยกัน ผัสสะ ๑ ในอรูปภพก็เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๑ ในอรูปภพนั้นด้วยกัน

เวทนา ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแห่งกองตัณหา ๖ ในกามภพ เวทนา ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งกองตัณหา ๓ในรูปภพด้วยกันนั้น เวทนา ๑ ในอรูปภพ ก็เป็นปัจจัยแห่งกองตัณหา ๑ อรูปภพด้วย

ตัณหานั้น ๆ ในภพนั้น ๆ เป็นปัจจัยแห่งอุปาทานนั้นๆ ธรรมที่เหลือมีอุปาทานเป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายมีภพเป็นอาทิ ถามว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร แก้ว่า " บุคคลลางคนในโลกนี้ ปรารถนา (ด้วยอำนาจกามตัณหา)ว่า เราจักบริโภคกาม แล้วประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย ครั้นเพียบไปด้วยทุจริต เขา (ตายไป) ก็

เกิดในอบาย กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอบายนั้นของเขาเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายอันเกิดเพราะกรรมเป็นอุปบัติภพ ความเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็นชาติ ความหง่อมไป (แห่งขันธ์เหล่านั้น) เป็นชรา ความสลายไป (แห่งขันธ์เหล่านั้น) เป็นมรณะ

อีกคนหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในสวรรค์ แล้วประพฤติสุจริตเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยอย่างเดียวกันนั้น ครั้นเปี่ยมไปด้วยสุจริต เขา (ตายไป) ก็เกิดในสวรรค์ นัย (ความต่อไป) ก็นัยเดียวกันนั้น คือ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในสวรรค์นั้นของเขาเป็นกรรมภพ ดังนี้เป็นต้น

ส่วนอีกคนหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลก แล้วเจริญเมตตา เจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเหมือนกัน* ครั้นเต็มไปด้วยภาวนา เขา (ตายไป) ก็เกิดในพรหมโลก นัย (ความต่อไป) ก็นัยเดียวกันนั้น คือ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในพรหมโลกนั้นของเขาเป็นกรรมภพ ดังนี้เป็นต้น

อีกคนหนึ่ง ปรารถนาว่าเราจักเสวยสมบัติในอรูปภพ แล้วเจริญสมาบัติมีอากาสานัญจายตนะเป็นอาทิ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเช่นเดียวกัน* ครั้นบริบูรณ์ไปด้วยภาวนา เขา (ตายไป) ก็เกิดในอรูปภพนั้นๆ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอรูปภพนั้น

* มีปัญหาว่า รูปภพและอรูปภพไม่เกี่ยวด้วยกามภูมิมิใช่หรือ ไฉนจึงว่าเจริญพรหมวิหารและเจริญสมาบัติเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเล่า ? มหาฎีกาท่านจึงแก้ไว้ว่า แม้ภวราคะ (ความยินดีพอใจในภพ) ก็นับเป็นกามุปาทาน โดยอาศัยคำนิเทศว่า สพฺเพปิ เตภูมิกา ธมฺมา กามนียฏฺเฐน กามา ธรรมอันเป็นไปในไตรภูมิทั้งสิ้นได้ชื่อว่ากาม เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่สัตว์พึงปรารถนา

ของเขา เป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายอันเกิดเพราะกรรมเป็นอุปบัติภพ ความเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็นชาติ ความหง่อมไป (แห่งขันธ์) เป็นชรา ความสลายไป (แห่งขันธ์) เป็นมรณะ " (กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพเป็นต้นดังนี้) นัยแม้ในการประกอบ (ความ) อันมีอุปาทานที่เหลือเป็นมูล ก็ดุจนัยนี้

(ต่อไปนี้ ท่านชักเอาบาลีในปฏิสัมภิทามรรคมากล่าวย้ำความเรื่องธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องกันไป โดยเรียกความกำหนดรู้ในเรื่องนี้ว่าธรรมฐิติญาณ แล้วสรูปเป็นสังเขปเป็นต้น ดังนี้) โดยนัยดังนี้ ปัญญาในการกำหนดจับปัจจัยว่า " อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นเหตุสมุบัน (เกิดแต่เหตุ) อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นเหตุสมุบันด้วยกัน[๑] นี้ชื่อธรรมฐิติญาณ ปัญญาในการกำหนดจับปัจจัยว่า " อวิชชาเป็นเหตุสังขารเป็นเหตุสมุบัน อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นเหตุ-สมุบันด้วยกันทั้งในกาลอดีตทั้งในกาลอนาคต "ชื่อว่าธรรมฐิติญาณ แล[๒] บททั้งปวง บัณฑิตพึง (กล่าว) ให้พิสดาร โดยนัยนี้เทอญ

ในธรรมเหล่านั้น อวิชชากับสังขารเป็นสังเขป ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังเขป ๑ ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นสังเขป ๑ ชาติชรามรณะ เป็นสังเขป ๑ อนึ่ง ใน ๔ สังเขปนั้น สังเขปแรกเป็นอดีตอัทธา (อดีตกาล) สังเขปกลาง ๒ เป็นปัจจุบัน-อัทธา ชาติชรามรณะ เป็นอนาคตอัทธา อนึ่ง ในธรรมเหล่านั้น

๑. คือว่า สังขารเกิดแต่เหตุฉันใด แม้อวิชชาก็เป็นธรรมมีเหตุเหมือนกันฉันนั้น เหตุแห่งอวิชชาก็คืออาสวะ ดังกล่าวแล้ว

๒. ขุ. ป. ๓๑/ ๗๓

ด้วยถือเอา (คือกล่าวถึง) อวิชชา สังขาร ก็เป็นอันถือเอา (คือกินความถึง) ตัณหาอุปาทาน ภพ (ซึ่งเป็นเหตุคือเป็นกิเลสและกรรมด้วยกัน) ด้วย เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ ประการนี้ จึงจัดเป็นกรรมวัฏในอดีต ธรรม ๕ มี วิญญาณ เป็นต้น (คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา) จัดเป็นวิปากวัฏในกาลบัดนี้ ด้วยถือเอา (คือกล่าวถึง) ตัณหา อุปาทาน ภพ ก็เป็นอันถือเอา (คือกินความถึง) อวิชชา สังขารด้วย เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ ประการนี้จึงเป็นกรรมวัฏในกาลบัดนี้ (ด้วย) ธรรม ๕ ประการ นี้ (คือ วิญญาณ ฯลฯ เวทนา)จัดเป็นวิปากวัฏในกาลต่อไป (ด้วย) เพราะด้วยการกล่าวถึง ชาติ ชรา มรณะ ก็เป็นอันชี้ถึงธรรม ๕ มี วิญญาณเป็นต้น (ซึ่งเป็นธรรมมีชาติชรามรณะเป็นสภาวะ) ธรรม เหล่านั้น โดยอาการจึงเป็น ๒๐ อนึ่ง ในธรรมเหล่านั้น ในระหว่าง สังขารกับวิญญาณ มีสนธิ ๑ ระหว่างเวทนากับตัณหามีสนธิ ๑ ระหว่างภพกับชาติมีสนธิ ๑ ดังนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็น คือทรงรู้ยิ่งเห็นจริง ซึ่งปฏิจจสมุบาท อันมี สังเขป ๔ , อัทธา (กาล) ๓ อาการ ๒๐ , สนธิ ๓ นั้น โดยอาการทั้งปวงโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่าหยั่งรู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ประจักษ์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาใน การกำหนดจับปัจจัย ชื่อว่าธรรมฐิติญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ ทรงรู้ธรรมเหล่านั้นตามจริงด้วยธรรมฐิติญาณนี้แล้ว ทรงหน่ายใน ธรรมเหล่านั้น ทรงคลายความยินดีหลุดพ้นไป ชื่อว่าทรงกำจัด คือรื้อ ทำลาย ซึ่งกำทั้งหลายแห่งสังสารจักรอันมีประการดังกล่าวแล้ว เพราะ

ทรงกำจัดกำทั้งหลาย (แห่งสังสารจักร) เสียได้อย่างนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงพระนามว่า **อรหํ** ประการ ๑

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๓]

เพราะเหตุที่อระ (ซี่กำ) ทั้งหลายแห่งสังสารจักร
พระโลกนาถเจ้าทรงทำลายเสียแล้วด้วยดาบคือ
พระญาณ เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระ-
นามว่า อรหํ (ผู้ทำลายซี่กำ)

[นัยที่ ๔ ผู้ควร]

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นควรซึ่งปัจจัยมีจีวรเป็นต้น และซึ่งการบูชาอย่างวิเศษ เพราะความที่พระองค์เป็นอัครทักขิไณย-บุคคล ก็เพราะเหตุนั้นแล เมื่อพระตถาคตเจ้าเกิดขึ้นแล้ว ชนทุกหมู่เหล่าผู้เป็นมเหสักข์ (ประชุมชนยกย่องว่าเป็นเจ้าเป็นใหญ่) ทั้งที่เป็นเทวดาทั้งที่เป็นมนุษย์มีอยู่ ท่านเหล่านั้นหาทำการบูชาในที่อื่นไม่ จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตเจ้าด้วยพวงรัตนะ (ใหญ่) เท่าเขาสิเนรุ อนึ่ง เทวดาอื่นๆ และมนุษย์ทั้งหลาย เช่นพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศล ก็ได้บูชา (พระองค์) ตามกำลัง อนึ่งเล่า พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงสละทรัพย์ประมาณ ๙๖ โกฏ โปรดให้สร้างวิหารถึง ๘๔,๐๐๐ (ตำบล) อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้เสด็จปรินิพพานแล้ว จะกล่าวอะไรถึงการบูชาอย่างวิเศษอื่นๆ (ที่เทวดาและมนุษย์ผู้มิใช่มเหสักข์ทำถวาย) เล่า เพราะความที่ทรงเป็นอรห (ผู้ควร) แก่ทักขิณาวัตถุทั้งหลายมีปัจจัย ๔ เป็นอาทิดังนี้ จึง

ทรงพระนามว่า **อรหํ** ประการ ๑

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๔]

เพราะเหตุที่พระโลกนาถเจ้านี้ ทรงควรซึ่งการ
บูชาอย่างวิเศษกับทั้งปัจจัยทั้งหลาย เพราะ
เหตุนั้นพระองค์ผู้เป็นพระชินะจึงทรงควรซึ่ง
พระนามนั้น คือ อรหํ ในโลก ซึ่งเป็นพระนาม
ที่มีอรรถอันสมแก่อรรถ (แห่งอรหศัพท์)

[นัยที่ ๕ ผู้ไม่มีที่ลับ]

อนึ่ง คนพาลผู้ไว้ตัวว่าเป็นบัณฑิตทุกจำพวกในโลก ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสียชื่อ ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นหาทรงทำ (บาปในที่ลับ) ฉันนั้น ในกาลไหนๆ ไม่ เพราะความไม่มีที่ลับในการทำบาปดังนี้ จึงได้พระนามว่า **อรหํ** ประการ ๑

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๕]

เพราะเหตุที่ ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปทั้งหลาย
ย่อมไม่มีแด่พระตถาคตเจ้า เพราะเหตุนั้น
พระองค์จึงปรากฏพระนามว่า อรหํ เพราะไม่มี
ที่ลับ

[คาถาสรูปสำหรับทุกนัย]

พระมุนีเจ้านั้นทรงพระนามว่า อรหํ เพราะความ
ที่ทรงไกลกิเลส ๑ เพราะความที่ทรงกำจัดอริ
คือกิเลสทั้งหลายเสีย ๑ พระองค์เป็นผู้ทรง

ทำลายซี่กำแห่งสังสารจักร ๑ เป็นผู้ควรแก่
ทักขิณาวัตถุทั้งหลายมีปัจจัยเป็นอาทิ ๑ ไม่
ทรงทำบาปทั้งหลายในที่ลับ ๑ เพราะเหตุนั้น
จึงทรงพระนามว่า อรหํ โดยประการทั้งปวง

ดังพรรณนามาฉะนี้แล[๑]

[แก้อรรถบท สมฺมาสัมพุทฺโธ]

ส่วนที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ก็เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและโดยพระองค์เอง จริงอย่างนั้น พระองค์ ทรงรู้โดยชอบด้วย โดยพระองค์เองด้วย ซึ่งธรรมทั้งปวง คือ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นอภิญไญย โดยความเป็นธรรมที่พึงรู้ยิ่ง๒ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นปริญไญย โดยความเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นปหาตัพพะ โดยความเป็นธรรมที่พึงละทรงรู้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นสัจฉิกาตัพพะ โดยความเป็นธรรมที่พึงทำให้แจ้ง ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นภาเวตัพพะโดยความเป็นธรรมที่พึงเจริญ ก็เพราะเหตุนั้นแล พระองค์จึงตรัส (แก่เสลพราหมณ์เป็นคาถา) ว่า

๑. มหาฎีกาจารย์ท่านคิดและค้นอรรถแห่งอรหํได้อีก ๖ นัย ขอสังเขปความมาบันทึกไว้ในที่นี้ เพื่อเชิดชูความอุตสาหะช่างคิดช่างเล่นของท่าน คือแปลว่า (๑) ผู้ไกล (อสัตบุรุษ) (๒) ผู้ใกล้ (สัตบุรุษ) (๓) ผู้ไม่มีธรรมที่จะต้องละ (๔) ผู้ที่คนดีไม่ละทิ้ง และผู้ไม่ทรงทอดทิ้งคนดี (๕) ผู้ไม่มีความไป (ในคติภพ) (๖) ผู้ควรสรรเสริญไม่สิ้นสุด

๒. อภิญไญยธรรม มหาฎีกาท่านแปลว่าธรรมที่พึงรู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง และว่าหมายเอาอริยสัจ ๔ นั่นเอง ที่ว่ารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง ก็คือในกาลเบื้องต้นทรงรู้ด้วยวิปัสสนา-ปัญญา ในขณะที่บรรลุผล ก็ทรงรู้ด้วยมรรคปัญญา ในกาลต่อมา ก็ทรงรู้ด้วยพุทธญาณทั้งหลายมีสัพพัญญุตญาณเป็นต้น

สิ่งที่ควรรู้ยิ่งเราได้รู้ยิ่งแล้ว และสิ่งที่ควรเจริญ
เราได้เจริญแล้ว สิ่งที่ควรละเราก็ได้ละแล้ว[๑]
เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นพุทธะ นะพราหมณ์

อีกนัยหนึ่ง พระองค์ตรัสรู้โดยชอบ และโดยพระองค์เอง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยยกขึ้นเอาทีละบทดังนี้ก็ได้ว่าจักษุเป็นทุกขสัจ ตัณหาอันมีมาแต่ภพก่อน ซึ่งเป็นตัวก่อให้เกิด โดยความเป็นตัวเหตุที่เป็นมูลแห่งจักษุนั้น เป็นสมุทัยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งจักษุ และจักษุ-สมุทัยทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาที่เป็นเหตุรู้นิโรธเป็นมรรคสัจ ในโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมนะ ก็นัยนี้ อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น หมวดวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นผัสสะ ๖ มีจักขุ-สัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น หมวดตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้นขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น กสิณ ๑๐ อนุสติ ๑๐ สัญญา ๑๐ โดยมีอุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น[๒] ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๔ เพราะเหตุที่คาถานิ กล่าวถึงความรู้อริยสัจ แต่ไม่จำแนกกิจไว้ให้ครบ มหาฎีกาท่านจึงบอกโยชนาว่า จ. ศัพท์ในบท ภาเวตพฺพญฺจ นั้นมีอรรถเป็นอวุตฺตสมุจจัย คือ ผนวกเอาบทที่มิได้กล่าวไว้เข้ามาด้วย เพราะเหตุนั้น ด้วย จ ศัพท์นั้น พึงทราบว่ากินความถึง สัจฉิกาตัพพะด้วย

๒. มหาฎีกาขยายความว่า ภพ ๙ นั้น คือ ภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น (คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ) หมวด ๑ ภพ ๓ มีสัญญีภพเป็นต้น (คือสัญญีภพ อสัญญีภพ เนวสัญญี-นาสัญญีภพป หมวด ๑ ภพ ๓ มีเอกโวการภพเป็นต้น (คือเอกโวการภพ-ภพของสัตว์ที่มีขันธ์ ๑ จตุโวการภพ-ภพของสัตว์ที่มีขันธ์ ๔ ปัญจโวการภพ-ภพของสัตว์ที่มีขันธ์ครบ ๕) หมวด ๑ จึงรวมเป็น ๙

อัปปมัญญา ๔ มีเมตตาภาวนาเป็นต้นอรูปสมาบัติ ๔ และองค์แห่งปฏิจจสมุบาทโดยปฏิโลมมีชรามรณะเป็นต้น โดยอนุโลมมีอวิชชาเป็นต้น (เหล่านี้)ก็พึงประกอบ (ความ) เข้าโดยนัยนั้นแล

นี่เป็นการประกอบ (ความ) บท ๑ ในธรรมเหล่านั้น (คือ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ คือทรงรู้โดยอนุโลมทรงรู้โดยปฏิโลม โดยชอบและโดยพระองค์เอง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยยกขึ้นเอาทีละบทอย่างนี้ว่า " ชรามรณะเป็นทุกขสัจ ชาติเป็นสมุทัยสัจ ความออกไปแห่งทุกข์และสมุทัยนั้นทั้งสองเป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาเป็นเหตุรู้นิโรธ เป็นมรรคสัจ " (ดังนี้เป็นตัวอย่าง) เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ก็เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบ และโดยพระองค์เอง " ดังนี้

[แก้อรรถบท วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน]

ส่วนที่ทรงพระนามว่า **วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน** ก็เพราะทรงถึงพร้อมด้วยวิชชาทั้งหลายและจรณะด้วย ใน ๒ บทนั้น บทว่า วิชชาหมายเอาทั้งวิชชา ๓ ทั้งวิชชา ๘ วิชชา ๓ พึงทราบตามนัยที่กล่าวในภยเภรวสูตรวิชชา ๘ พึงทราบตามนัยที่กล่าวในอัมพัฏฐสูตรเถิด ก็อัมพัฏฐสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเอาอภิญญา ๖ กับวิปัสสนาญาณ และมโนมยิทธิ ตรัสเป็นวิชชา ๘

ธรรม ๑๕ ประการ คือ สีลสังวร อินฺทฺริเยสุคุตฺตทฺวารตา (ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย) โภชเนมัตตัญญุตา ชาคริยานุโยค สัทธรรม ๗ (คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา)

รูปาวจรฌาน ๔ นี่แล พึงทราบว่า ชื่อ จรณะ แท้จริง ธรรม ๑๕ ประการนี้นั่นเอง ท่านเรียกว่า จรณะ เพราะเป็นทางดำเนินไปถึงทิศอมตะแห่งพระอริยสาวกดังพระอานนท์เถระกล่าว (แก่เจ้ามหานามศากยะ) ว่า " ดูกรมหานาม อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีล " ดังนี้เป็นอาทิ[๑] คำ (ของพระอานนท์) ทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวใน (เสขปฏิปทาสูตร มัชฌิมนิกาย) มัชฌิมปัณณาสกะนั้นเทอญ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วยวิชชาเหล่านี้ และจรณะนี้ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงได้พระนามว่า **วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน** ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ

ในความถึงพร้อม ๒ อย่างนั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชชาสร้างความเป็นพระสัพพัญญูแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าขึ้นแล้วตั้งอยู่ ความถึงพร้อมด้วยจรณะ สร้างความเป็นผู้กอปรด้วยพระมหากรุณาแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าขึ้นแล้วตั้งอยู่ พระองค์ทรงรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ด้วยความเป็นพระสัพพัญญูแล้ว ทรงเว้นสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์เสีย ทรงชักนำแต่ในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ด้วยความเป็นผู้กอปรด้วยพระมหากรุณาแก่สัตว์ทั้งปวงเยี่ยงท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ[๒] เพราะเหตุนั้น สาวกทั้งหลายของพระองค์จึงเป็น

๑. ม.ม.๑๓/๒๖

๒. ยถาตํ วิชฺชจรณสมฺปนฺโน มหาฎีกาแก้เป็น ยถา อญฺโญปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน (เหมือนอย่างผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาจรณะอื่นๆ) หมายความว่าความปฏิบัติอย่างนั้นเป็นประเพณีหรือว่าเป็นเยี่ยงอย่างทางดำเนินของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ

ผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว ดุจพวกสาวกของเจ้าลัทธิทั้งหลายผู้ขาดวิชชาและจรณะ ที่เป็นบุคคลจำพวกทำตนให้ร้อน (ทรมานตัวเองให้ลำบาก) เป็นอาทิ ฉะนั้น

[แก้อรรถบท สุคโต ๔ นัย]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สุคโต เพราะเป็นผู้มีทางเสด็จไปอันงาม ๑ เพราะเสด็จไปแล้วเป็นอันดี ๑เพราะเสด็จไปแล้วโดยชอบ ๑ เพราะตรัสโดยชอบ ๑

[นัยที่ ๑ ผู้มีทางเสด็จไปอันงาม]

เพราะว่า แม้คมนะ (ทางไป) ก็ใช้ว่า 'คต' ได้* ก็แลทางไปนั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นทางงาม เป็นทางสะอาด หาโทษมิได้ ถามว่า ก็ทางไปนั้นคืออะไร? ตอบว่าคือ อริยมรรค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเสด็จไปไม่ข้องขัดสู่ทิศอันเกษมได้ก็ด้วยทางไปอันนั้น เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะความเป็นผู้มีทางเสด็จไปอันงาม

[นัยที่ ๒ ผู้เสด็จไปเป็นอันดี]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเสด็จไปแล้วเป็นอันดี คือพระอมตนิพพาน เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะความเป็นผู้เสด็จไปเป็นอันดีแล้ว ประการ ๑

* หมายความว่า ศัพท์ที่ลง ต ปัจจัยใช้เป็นนามก็ได้

[นัยที่ ๓ ผู้เสด็จไปโดยชอบ]

อนึ่ง พระองค์เสด็จไปแล้วโดยชอบ คือ ไม่กลับมาสู่กิเลสทั้งหลายที่ทรงละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ อีก สมคำที่กล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า กิเลสเหล่าใด ทรงละแล้วด้วยโสดาปัตติมรรค พระองค์ไม่ทรงคืนมา ไม่ทรงหวนมา ไม่ทรงกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้น เหตุนั้น พระองค์จึงเป็น สุคโต ฯลฯ กิเลสเหล่าใดทรงละแล้วด้วยอรหัตมรรคพระองค์ไม่ทรงคืนมา ไม่ทรงหวนมา ไม่ทรงกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้น เหตุนั้น พระองค์จึงเป็น สุคโต ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เสด็จไปโดยชอบ คือ ทรงทำแต่ประโยชน์เกื้อกูล และความสุข แก่โลกทั้งปวง ด้วยพระสัมมาปฏิบัติ เพราะทรงบำเพ็ญพระสมดึงสบารมี จำเดิมแต่ (กาลที่ตั้งพระปณิธาน) แทบบาทมูลพระพุทธทีปังกร ตราบเท่าถึงกาลที่พระโพธิญาณแจ่มใส และทรงดำเนินไป (เป็นมัชฌิมา) ไม่เข้าใกล้อันตะ (๒ คู่) คือ สัสสตะ และอุจเฉทะ (คู่ ๑) กามสุขะ อัตตกิลมถะ (คู่ ๑) เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า สุคโต เพราะความที่เสด็จไปโดยชอบ (ดังนี้) ประการ ๑

[นัยที่ ๔ ผู้ตรัสโดยชอบ]

อนึ่ง พระองค์ย่อมตรัสโดยชอบ คือทรงกล่าววาจาแต่ที่ควร ในฐานะอันควร เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุคโต เพราะความที่ตรัสโดยชอบประการ ๑ (ความในอภัยราชกุมารสูตรต่อไป) นี้ เป็นสูตรสาธกในความข้อนั้น คือ

(๑) ตถาคตรู้วาจาใดว่า เป็นวาจาไม่จริงไม่แท้ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นๆ ด้วย ตถาคตย่อมไม่กล่าววาจานั้น

(๒) แม้วาจาใดตถาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ (แต่ว่า) ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นๆ ด้วย แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่กล่าว

(๓) ส่วนวาจาใด ตถาคตรู้ว่า เป็นวาจาจริงแท้ประกอบด้วยประโยชน์ ถึงวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นๆ ในข้อนั้น ตถาคตย่อมเป็นผู้รู้จักกาลที่จะใช้วาจานั้น

(๔) ตถาคตรู้วาจาใดว่า เป็นวาจาไม่จริงไม่แท้ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ถึงวาจานั้นเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นๆ ตถาคตก็ไม่กล่าววาจานั้น

(๕) แม้วาจาใด ตถาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ถึงวาจานั้นเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นๆ แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่กล่าว

(๖) ส่วนวาจาใด ตถาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นๆ ด้วย ในข้อนั้นตถาคตย่อมเป็นผู้รู้จักกาลที่จะใช้วาจานั้น*

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น บัณฑิตพึงทราบว่าทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะความที่ตรัสชอบ ดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑

* ม.ม. ๑๓/๘๒

[แก้อรรถบท โลกวิทู]

(โลกยาววา)

ส่วนที่ทรงพระนามว่า โลกวิทู ก็เพราะทรงรู้โลก แม้โดยประการทั้งปวง แท้จริงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ทรงรู้ คือ เข้าพระหฤทัยปรุโปร่ง ซึ่งโลก โดยประการทั้งปวง คือ โดยสภาวะ โดยสมุทัย โดยนิโรธ โดยนิโรธุบาย (วิธีเข้าถึงนิโรธ) ดังที่ตรัส (แก่โรหิตัสสเทพบุตร) ว่า " ดูกรอาวุโส ในที่สุดโลกใดแล สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปปัติ เราไม่กล่าวที่สุดโลกนั้นว่า เป็นที่จะพึงรู้พึงเห็นพึงไปถึงด้วยการ (เดินทาง)ไป แต่เราก็ไม่กล่าวว่า ยังไม่ถึงที่สุดโลกแล้วจะทำที่สุดทุกข์ได้ แต่เออ เราบัญญัติโลกและโลกสมุทัย โลกนิโรธ โลกนิโรธคามินีปฏิปทา (ลงใน) กเลวระ อันยาวประมาณหนึ่งวา มีสัญญา มีใจ (ครอง) นี้ดอก " สูตรนี้มีนิคมคาถา ความว่า

ที่สุดโลก บุคคลไม่พึง (ไป) ถึงได้ด้วยการ
(เดินทาง) ไป แต่ไรมา แต่ว่ายังไม่ถึงที่สุด
โลกแล้วแลพ้นทุกข์ได้หามีไม่ เพราะเหตุนั้น
แล ท่านผู้ปัญญาดี ผู้ถึงที่สุดโลก อยู่จบ
พรหมจรรย์ สงบแล้ว รู้ที่สุดโลกแล้ว จึงไม่
ปรารถนาทั้งโลกนี้ และโลกอื่น*

[โลก ๓]

อีกนัยหนึ่ง โลกมี ๓ คือ สังขารโลก สัตวโลก โอกาสโลก

* องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๖๔

ในโลก ๓ นั้น สังขารโลก พึงทราบในอาคตสถาน (บาลี) ว่า " โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร[๑] " สัตวโลก พึงทราบในอาคตสถาน (บาลี) ว่า " (เห็น) ว่าโลกเที่ยงบ้าง ว่าโลกไม่เที่ยงบ้าง " โอกาสโลก พึงเห็นในอาคตสถาน (บาลีพรหมนิมันตนิก-สูตร) ว่า

" ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ลอยไปรอบ (จักรวาฬ ทำให้) ทิศทั้งหลายสว่างไสว โดยที่มีประมาณเท่าใด โลกในที่มีประมาณเท่านั้น มีอยู่ ๑,๐๐๐ ส่วน (คือว่ามี ๑,๐๐๐ โลก ?) อำนาจของท่านปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น[๒] "

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงรู้โลกทั้ง ๓ นั้น โดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น แม้สังขารโลก คือ โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร โลก๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ โลก ๓ คือเวทนา ๓ โลก ๔ คืออาหาร ๔ โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ โลก ๖ คืออายตนะภายใน ๖ โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒ โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘[๓] นี้ พระองค์ทรงรู้โดยประการทั้งปวง อนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ทรงรู้อาสยะ (ที่มานอนแห่งจิต) ทรงรู้อนุสยะ (กิเลสที่นอน

๑. ขุ.ป. ๓๑/๑๗๘
๒. ม. มู. ๑๒/๕๙๔
๓. ขุ.ป. ๓๑/๑๗๘

คือ ตกตะกอน อยู่ในสันดาน) ทรงรู้จริต (ปกติของจิต) ทรงรู้อธิมุติ (ความโน้มเอียงแห่งจิต) ของสัตว์ทั้งปวงหมด ทรงรู้สัตว์ทั้งหลายที่มีกิเลสดุจธุลีในดวงตาน้อย มีกิเลสดุจธุลีในดวงตามาก ที่มีอินทรีย์กล้า มีอินทรีย์อ่อน ที่มีอาการดี มีอาการทรามที่จะพึง (สอน) ให้รู้ง่าย ที่จะพึง (สอน) ให้รู้ยาก ที่เป็นภัพพสัตว์ เป็นอภัพพสัตว์* เพราะเหตุนั้น แม้สัตวโลกพระองค์ทรงรู้โดยประการทั้งปวง อนึ่ง สัตวโลกพระองค์ทรงรู้ฉันใด แม้โอกาสโลกก็ทรงรู้ฉันนั้น จริงอย่างนั้น

[ขนาดของจักรวาล]

จักรวาลอันหนึ่ง โดยยาวและโดยกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (๑ โยชน์ = ๑๖ กิโลเมตร) ส่วนโดยรอบ

ปริมณฑลทั้งสิ้น (ของจักรวาลนั้น)ประมาณ
๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์

[ขนาดหนาของแผ่นดิน]

ในจักรวาลนั้น

แผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนา มีประมาณ
ถึงเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

* มหาฎีกาอธิบายว่า ที่ว่ามีอาการดีนั้น คือมีปกติ (กาย วาจา ?) งาม มีอัฑยาศัย (ใจ) น้อมไปทางวิวัฏฏะ

ที่ว่าจะพึง (สอน) ให้รู้ง่าย นั้น คือมีศรัทธาและปัญญา ง่ายที่จะให้รู้ธรรมที่ถูกต้อง

ภัพพสัตว์ คือคนที่ปราศจากโทษอันกีดกั้นมิให้บรรลุมรรคผล ๓ อย่าง คือ กรรม กิเลส วิบาก เรียกเป็นศัพท์ว่า กัมมาวรณ กิเลสาวรณ วิปากาวรณ

ฝ่ายกาฬปักษ์ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

[ขนาดหนาของน้ำรองแผ่นดิน]

สิ่งที่รองแผ่นดินนั้นหรือ คือ

น้ำอันตั้งอยู่บนลม โดยความหนามีประมาณ
ถึงเท่านี้ คือ ๔๘๐,๐๐๐โยชน์

[ขนาดความหนาของลมรองน้ำ]

ลมอัน (พัดดัน) ขึ้นฟ้า* (โดยความหนา) มี
ประมาณ ៩๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี่เป็นความตั้งอยู่
พร้อมมูลแห่งโลก

[ขนาดภูเขาสิเนรุและต้นไม้ประจำทวีป]

อนึ่ง ในจักรวาลที่ตั้งอยู่พร้อมมูลอย่างนี้นั้น มี

ภูเขาสิเนรุอันเป็นภูเขาสูงที่สุด หยั่ง (ลึก) ลง
ไปในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป
(ในฟ้า) ก็ประมาณเท่ากันนั้น
ภูเขาใหญ่ทั้งหลาย คือภูเขายุคันธร ภูเขา
อิสินธร ภูเขากรวีกะ ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขา
เนมินธระ ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสสกัณณะ
อันตระการไปด้วยรัตนะหลากๆ ราวกะภูเขา
ทิพย์ หยั่ง (ลึก) ลงไป (ในมหาสมุทร) และ
สูงขึ้นไป (ในฟ้า) โดยประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ

* เพราะพัดดันขึ้นข้างบน จึงธารน้ำไว้ได้

แต่ประมาณแห่งภูเขาสิเนรุไปตามลำดับ ภูเขา
ใหญ่ทั้ง ๗ นั้น (ตั้งอยู่) โดยรอบภูเขาสิเนรุ
เป็นที่อยู่ของ (จาตุ) มหาราช เป็นที่ๆ เทวดา
และยักษ์อาศัยอยู่

ภูเขาหิมวาสูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง
๓,๐๐๐ โยชน์ (เท่ากัน) ประดับไปด้วยยอด
ถึง ๘๔,๐๐๐ ยอด

ต้นชมพู (หว้า) ชื่อนคะ วัดรอบลำต้นได้
๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ และกิ่ง (แต่
ละกิ่ง) ก็ยาว ๕๐ โยชน์ แผ่ออกไปวัดได้
๑๐๐ โยชน์โดยรอบ และสูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น
ด้วยอานุภาพของต้นชมพู (นี้) ไรเล่า ทวีปนี้
จึงถูกประกาศชื่อว่า ชมพูทวีป

ก็แลขนาดของต้นชมพูนี้ใด ขนาดนั้นนั่นแหละเป็นขนาดของต้นจิตร-ปาฏลี (แคฝอย) ของพวกอสูร ต้นสิมพลี (งิ้ว) ของพวกครุฑ ต้นกทัมพะ (กระทุ่ม) ในอมรโคยานทวีป* ต้นกัปปะในอุตตรกุรุทวีป ต้นสิรีระ (ซึก) ในบุพพวิเทหทวีป ต้นปาริฉัตตกะ ในดาวดึงส์ เพราะเหตุนั้นแล ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

" (ต้นไม้ประจำภพและทวีป คือ) ต้นปาฏลี

* ในมหาฎีกา และที่อื่นๆ โดยมากเป็น อปร...

ต้นสิมพลี ต้นชมพู ต้นปาริฉัตตกะของพวก
เทวดา ต้นกทัมพะ ต้นกัปปะ และต้นที่ ๗
คือ ต้นสิรีสะ ดังนี้

[ขนาดภูเขาจักรวาฬ]

ภูเขาจักรวาล หยั่ง (ลึก) ลงไปในมหาสมุทร
๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป (ในฟ้า) ก็เท่ากันนั้น
ภูเขาจักรวาลนี้ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งสิ้นนั้นอยู่

[ขนาดของภพน์และทวีป]

ในโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ (ขนาดวัดรอบ?)ประมาณ ๔๙ โยชน์ ดวงอาทิตย์ประมาณ ๕๐ โยชน์ ภพดาวดึงส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพน์อสูร มหานรกอเวจี และชมพูทวีปก็เท่ากันนั้น อมรโคยานทวีป ๗,๐๐๐ โยชน์ บุพพวิเทหทวีปก็เท่านั้น อุตตรกุรุทวีป ๘,๐๐๐ โยชน์ อนึ่ง ในโลกธาตุนั้นทวีปใหญ่ๆ ทวีป ๑ ๆ มีทวีปน้อยเป็นบริวาร ทวีปละ ๕๐๐

สิ่งทั้งปวง (ที่กล่าวมานี้) นั้น (รวม) เป็นจักรวาล ๑ ชื่อว่า โลกธาตุอัน ๑ [๑] ในระหว่างแห่งโลกธาตุทั้งหลาย มีโลกันตริยนรก (แห่งละ ๑) [๒]

๑. มหาฎีกาว่า จักรวาล ก็คือโลกธาตุ โลกธาตุได้ชื่อว่า จักรวาล ก็เพราะมีภูเขาจักรวาล ซึ่งสัณฐานดังกงรถล้อมอยู่โดยรอบเท่านั้นเองไม่ใช่จักรวาลอัน ๑ โลกธาตุอัน ๑
๒. ท่านว่าจักรวาลหรือโลกธาตุนั้นมีมากนัก ช่องว่างในระหว่างจักรวาล ๓ จักรวาลต่อกัน มีโลกันตนรก ๑ ทุกแห่งไป โดยนัยนี้ คำว่า โลกันตนรก ก็แปลว่า นรกอันตั้งอยู่ในช่องระหว่างจักรวาล ๓ อันนั่นเอง

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น[๑] ได้ทรงรู้ คือเข้าพระหฤทัยปรุโปร่ง ซึ่งอนันตจักรวาล อนันตโลกธาตุ มีประการดังกล่าวมาฉะนี้ ด้วยพระอนันตพุทธญาณ แม้โอกาสโลก พรองค์ก็ทรงรู้โดยประการทั้งปวง โดยนัยดังกล่าวมา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าโลกวิทู เพราะทรงรู้โลกโดยประการทั้งปวง ดังนี้ประการ ๑

[แก้อรรถบท อนุตฺตโร แยกเป็นบท ๑]

ก็แลบุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นหามีไม่ เพราะไม่มีใครสักคนที่วิเศษกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลายเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **อนุตฺตโร** จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นย่อมทรงครอบงำเสียซึ่งโลกทั้งปวงด้วยสีลคุณก็ดี ด้วยสมาธิคุณ ปัญญาคุณ วิมุติคุณ และวิมุติญาณทัสสนคุณก็ดี พระองค์เป็นผู้ไม่มีผู้เสมอ ทรงเสมอกับท่านที่ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้คล้าย ไม่มีผู้ทัดเทียมด้วยสีลคุณก็ดี ฯลฯ ด้วยวิมุติญาณทัสสนคุณก็ดี ดังที่ตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่าเราไม่เห็น (สมณะหรือพราหมณ์อื่น) ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลยิ่งกว่าตถาคตเลย ในโลก (นี้) กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ฯลฯ ในประชาชนทั้งที่เป็นเทวดา และมนุษย์ " ดังนี้ เป็นต้น[๒] ความพิสดาร บัณฑิตพึงกล่าว (ตามนัยพระสูตรนี้) สูตรทั้งหลายมีอัคคัปปสาทสูตรเป็นต้น และคาถาทั้งหลาย เช่นคาถาที่มี

๑. คำว่า "นั้น" นี้แปลจาก "เอส" ในคำ ตถา เหส เอกจกฺกวาฬํ ฯเปฯ ต้นประโยค พรรณนาจักรวาฬ (หน้า ๒๖๓)

๒. สํ.ส. ๑๕/๒๐๔

คำขึ้นต้นว่า " **น เม อาจริโย อตฺถิ**[๑] - อาจารย์ของเราไม่มี " บัณฑิต พึง (นำมากล่าว) ให้พิสดาร เทอญ

[แก้อรรถบท ปุริสทมฺมสารถิ]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** เพราะ ทรงขับ อธิบายว่าทรงฝึก ทรงนำไป ซึ่งบุรุษที่พึงฝึกได้ทั้งหลาย บุรุษทั้งหลายที่ยังมิได้ฝึก (แต่ว่า) ควรจะฝึกได้ เป็นดิรัจฉานบุรุษก็ดี เป็นมนุษย์บุรุษก็ดี เป็นอมนุษย์บุรุษก็ดี ชื่อว่า **ปุริสทมฺมา** - บุรุษที่พึง ฝึกได้ทั้งหลาย[๒] ในบท **ปุริสทมฺมาสารถิ** นั้น จริงอย่างนั้น แม้ดิรัจฉาน บุรุษทั้งหลาย เช่นอย่าง อปลาลนาคราช จูโฬทรนาคราช มโหทรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ธูมสิขนาคราช อาลวาฬนาคราช ช้างธนปาลกะ [๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงฝึกได้ คือทรงทำให้หมดพิษ (หมดร้าย) ให้ตั้งอยู่ในสรณะและในศีลได้ แม้มนุษย์บุรุษทั้งหลาย เช่น สัจจกะ นิครนถบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทัณฑ-พราหมณ์ กูฏทันตพราหมณ์ แม้อมนุษย์บุรุษทั้งหลาย เช่น อาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์ และสักกเทวราช พระองค์ ก็ทรงฝึกได้ คือทรงนำไปได้ด้วยวินยุบาย (วิธีนำ) หลากๆ อนึ่ง ในความข้อนี้ พระสูตรนี้ (ที่ตรัส) ว่า " ดูกรเกสี เราก็นำบุรุษที่พึงฝึกได้

๑. ม.มู. ๑๒/๓๒๙

๒. คำว่าบุรุษ ในที่นี้ ท่านมิได้หมายถึงเพศ แต่หมายถึงว่า ใครก็ตามที่จะรับการฝึกได้

๓. มหาฎีกาว่า อปลาละ อยู่ในหินพานต์ จูโฬทร มโหทร อยู่ในนาคทวีป อัคคิสิขะ ธูมสิขะ อยู่ในสีหฬทวีป ส่วนอาลวาฬะ ท่านไม่บอกว่าอยู่ที่ไหน ช้างธนปาลกะ ก็ คือ ช้างนาฬาคีรีนั่นเอง

ทั้งหลายไปด้วยวิธีละม่อมบ้าง ... ด้วยวิธีหยาบบ้าง ... ด้วยวิธีทั้งละม่อมทั้งหยาบ (ระคนกัน) บ้าง "[๑] ดังนี้เป็นต้นบัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารอีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสบอกคุณวิเสส (ที่ยิ่งขึ้นไป) มีปฐมฌานเป็นต้น แก่การกบุคคลทั้งหลายมีบุคคลผู้มีศีลหมดจดแล้วเป็นอาทิ และตรัสบอกมรรคปฏิปทาอันยิ่งขึ้นไปแก่อริยบุคคลทั้งหลาย มีพระโสดาบันเป็นต้น ก็ชื่อว่าทรงฝึกผู้ที่ได้ฝึกแล้วด้วยแท้ [๒]

[แก้อรรถบท อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ รวมกัน]

อีกนัยหนึ่ง สองบทว่า **อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ** นี้ เป็นอรรถบท (บทแสดงความ) อันเดียวกัน เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงขับบุรุษที่พึงฝึกทั้งหลายได้ อย่างที่เขาทั้งหลายนั่งขัดสมาธิอยู่แห่งเดียวนั่นแหละ (แต่)แล่นไปได้ทั้ง ๘ ทิศ ไม่ติดขัด[๓] เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ -** ผู้ขับบุรุษที่พึงฝึกได้ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า อนึ่ง ในความข้อนี้ พระสูตรนี้ (ที่ตรัส) ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย ช้างที่พึงฝึกอันผู้ฝึกช้างขับแล้ว ย่อมแล่นไปได้แต่

๑. เกสีสูตร จตุกังคุตตระ ๒๑/๑๕๑

๒. ดังนี้ เป็นอันว่า ผู้ที่ยังไม่ได้ฝึกแต่ควรแก่การฝึกก็ดี ผู้ที่ได้ฝึกแล้ว แต่ยังไม่ถึงที่สุดก็ดี เป็นปุริสทมฺมะ ทั้งนั้น

๓. มหาฎีกาว่าทิศ ๘ หมายเอาสมาบัติ ๘ แล้วก็อธิบายว่า สมาบัติ ๘ นั้น แม้เนื่องกันแต่แยกชี้ได้เป็นอย่าง ๆ ไม่ปนกัน เพราะฉะนั้น จึงเป็นทิศ หรือเหมือนทิศ อันที่จริงที่ว่า ๘ ทิศ ก็เป็นเพียงนิทัศนะ แต่ว่าปุริสทมฺมะที่ทรงขับแล้ว อาจแล่นไปถึงทิศนิโรธ-สมาบัติและทิศอมตะ ที่โลกิยชนไม่เคยไปเลยก็ได้

ทิศเดียว "[๑] ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดาร เทอญ

[แก้อรรถบท สตฺถา เทวมนุสฺสานํ]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **สตฺถา** (ศาสดา) เพราะทรงพร่ำสอน (เวไนยสัตว์) ด้วยประโยชน์โลกนี้ ประโยชน์โลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง (คือ พระนิพพาน) ตามสมควร อีกนัยหนึ่ง พระนามว่า **สตฺถา** (นั้น) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสัตถวาหะ (ผู้นำหมู่ดุจนายกองเกวียน) อรรถาธิบายในข้อนี้บัณฑิตพึงทราบตามนัยแห่ง (บาลี) นิเทศก็ได้ว่า " สัตถวาหะ (นายกองเกวียน) ย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามดันการ คือให้ข้ามโจรกันดาร ให้ข้ามวาฬกันดาร ให้ข้ามทุพภิกขกันดาร ให้ข้ามนิโรทกกันดารจนออกนอกล่วงพ้น (แดนกันดาร) ไปถึงพื้นที่เป็นอันเกษม (ปลอดภัย) ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้นนั่นแล ทรงเป็นสัตถา คือเป็นสัตถวาหะ ยังสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามภพกันดาร ให้ข้ามชาติกันดาร[๒] ... ดังนี้เป็นอาทิ

คำว่า **เทวมนุสฺสานํ** ความว่าของเทวดาทั้งหลายด้วย ของมนุษย์ทั้งหลายด้วย คำ (**เทวมนุสฺสานํ**) นี้ตรัสโดยกำหนดเอาเวไนยสัตว์ชั้นอุกฤษฏ์ และโดยกำหนดเอาเวไนยสัตว์ที่เป็นภัพพบุคคล[๓] แต่ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระศาสดาของสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายด้วย

๑. ม.อุ. ๑๔/๔๐๙

๒. ขุ.จู. ๓๐/๓๑๓

๓. หมายความว่า เทวดาและมนุษย์เท่านั้น นับเป็นสัตว์ชั้นสูงอยู่ในฐานะจะเป็นภัพพบุคคล คือผู้ควรจะดำเนินไปสู่ธรรมอันถูกต้องได้ สัตว์ดิรัจฉานไม่อยู่ในฐานะเช่นนั้น

แท้ โดยโปรยปรายพระอนุสาสนีไปถึงข้าง สัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้นเล่า ได้อุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังธรรมแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ด้วยอุปนิสัยสมบัตินั้นเอง จะเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคผลในชาติที่ ๒ หรือที่ ๓ จริงอยู่ ผู้ได้อุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังธรรมทั้งหลาย มีมัณฑูกเทพบุตรเป็นต้น เป็นตัวอย่างในข้อนี้

[เรื่องมัณฑูกเทพบุตร]

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวเมืองจัมปาอยู่ที่ขอบสระโปกขรณีชื่อคัคครา กบตัวหนึ่งจับนิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ (ว่าทรงแสดงธรรม มีจิตเลื่อมใส ขึ้นมาหมอบนิ่งฟังอยู่บนบก ท้ายหมู่คน) คนเลี้ยงลูกโคผู้หนึ่ง (เร่เข้าไปยืนฟัง และยืนอยู่ชิดกบ แต่กบกำลังเลื่อมใสในผูกพันอยู่ในพระสุรเสียง จึงไม่โดดหนี ฝ่ายคนเลี้ยงลูกโคก็ไม่เห็นกบ) กระทุ้งไม้พลองตั้งลง (บังเอิญ)กระแทกถูกมันเข้าที่หัว มันตายทันที แล้วไปเกิดในวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์ เป็นเหมือนหลับไปแล้วตื่นขึ้น เห็นตนมีหมู่นางฟ้าห้อมล้อมอยู่ในวิมานนั้น คิดคำนึงดูว่า " ชิ ตัวเราก็ (มา) เกิดที่นี่ด้วยนะ เราได้ทำกรรมอะไรเล่าหนอ " ก็มิได้เห็นกรรมอื่นสักอย่าง นอกจากการถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทันใดนั้น เทพบุตรนั้นก็มา (เฝ้า) ทั้งวิมาน (ครั้นถึง) จึงถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงทราบอยู่แล (แต่) ตรัสถาม (เพื่อให้คนทั้งหลายเห็นประจักษ์ในผลกรรมและพุทธานุภาพ) ว่า

" ใครนะ รุ่งเรืองด้วยฤทธิด้วยยศ (บริวาร)
มีสีกายงาม ยังทิศทั้งปวงให้สว่าง (มา) ไหว้เท้า
ของเรา "

เทพบุตรนั้นกราบทูลว่า

" ในชาติก่อน ข้าพระองค์เป็นกบ ซึ่งเป็นสัตว์
จำพวกวาริโคจร (หากินทางน้ำ อยู่) ในน้ำ
เมื่อข้าพระองค์กำลังฟัง พระสุรเสียงแสดง
ธรรมของพระองค์อยู่ คนเลี้ยงลูกโคได้ทำให้
ข้าพระองค์ตาย "

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงธรรมแก่เทพบุตรนั้น ธรรมาภิสมัยได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ฝ่ายเทพบุตรตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ทำความยิ้มแย้มกลับไป แล

[แก้อรรถบท พุทฺโธ]

ส่วนที่ทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** ก็เพราะความที่ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้มีอยู่ ทรงรู้สิ่งที่ควรรู้(นั้น) ทั้งหมด ด้วยอำนาจวิโมกขันติกญาณ (พระญาณอันเกิดขึ้นในที่สุดแห่งวิโมกข์) * อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่ตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง ทรงยังสัตว์อื่นๆ

* มหาฎีกาว่า วิโมกข์ หมายเอาอรหัตมรรค (คืออรหัตมรรค) เพราะพ้นจากปฏิปักขธรรมโดยประการทั้งปวง ที่สุดแห่งวิโมกข์นั้นก็คืออรหัตผล (อรหัตผล) ญาณอันเกิดในอรหัตผลนั้น ชื่อ วิโมกขันติกญาณ เพราะเมื่อได้อรหัตผลนั้นแล้วจึงได้ญาณนั้น วิโมกขันติกญาณนี้คือพุทธญาณทั้งปวง กับทั้งพระสัพพัญญุตญาณ

ให้รู้ (ด้วย) บ้าง เพราะเหตุนั้น จึงทรงรพระนามว่า **พุทฺโธ** ด้วยเหตุดังกล่าวมาฉะนี้เป็นอาทิก็ได้ ก็แลเพื่อให้รู้ความข้อนี้ชัดนัยแห่งบาลีนิเทสก็ดี นัยแห่งบาลีปฏิสัมภิทาก็ดีทั้งหมด อันเป็นไปโดยนัยว่า **พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ** พระผู้พระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย **โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ** ทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้รู้ ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดาร เทอญ

[แก้อรรถบท ภควา]

ส่วนคำว่า **ภควา** นี้ เป็นคำเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้วิเศษโดยพระคุณ (ทั้งหลาย) ผู้อุดมกว่า (สัตว์ทั้งหลาย) และผู้เป็นครูด้วยความเคารพ เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

" คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ คำว่า ภควา
เป็นคำสูงสุด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงเป็น
ครู ทรงประกอบด้วยคุณธรรมของครู เพราะ
เหตุนั้น ปราชญ์จึงถวายพระนามว่า ภควา "

[นาม ๔ อย่าง]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อมี ๔ อย่าง คือ อาวัตถิกนาม (ชื่อที่เรียกตามรุ่น)* ลิงคิกนาม (ชื่อที่เรียกตามเพศ คือเครื่องหมายประจำตัว) เนมิตติกนาม (ชื่อที่มาตามคุณอันเป็นนิมิต) อธิจฺจสมุบันนาม (ชื่อที่ตั้งขึ้นลอยๆ)

* อวตฺถา แปลว่า เวลา สมัย ก็ได้ ในที่นี้แปลว่ารุ่น เพื่อให้สอดคล้องกับคำแก้ของท่านต่อไปนี้

มีคำอธิบายว่า " ชื่อที่ตั้งตามที่ปรารถนา โดยโวหารของชาวโลก ชื่อว่าตั้งขึ้นลอยๆ "

ในชื่อ ๔ อย่างนั้น ชื่อเช่นว่า **วจฺโฉ** (ลูกโค-ลูกแหง่) ทมฺโม (โคฝึก-รุ่นกระทง) **พลิพทฺโท** (โคถึก-โคงาน)ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า อาวัตถิกนาม ชื่อเช่นว่า **ทณฺฑี** (คนถือไม้เท้า = คนแก่) **ฉตฺตี** (ผู้มีฉัตร = พระราชา) **สิขี** (สัตว์มีหงอน = นกยูง) กรี (สัตว์มีงวง = ช้าง) ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าลิงคิกนาม ชื่อเช่นว่า **เตวิชฺโช** (ผู้ได้วิชชา ๓) **ฉฬภิญฺโญ** (ผู้ได้อภิญญา ๖) ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **เนมิตติกนาม** ชื่อตั้งส่งไปไม่คำนึงถึงความของคำเช่นว่า **สิริวฑฺฒโก** (ผู้เจริญด้วยสิริ) ธนวฑฺฒโก (ผู้เจริญด้วยทรัพย์) ดังนี้เป็นต้น ชื่อ อธิจจสมุบันนาม

ส่วนพระนามว่า **ภควา** นี้ เป็นเนมิตติกนาม พระนางเจ้ามหามายามิได้ทรงขนานให้ พระเจ้าสุทโธทนมหาราชก็มิได้ทรงขนานให้ พระญาติ ๘๔,๐๐๐ ก็มิได้ขนานถวาย เทวดาผู้วิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกะและท้าวสันตุสิตเป็นอาทิก็มิได้ขนานถวาย จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า " พระนามว่า **ภควา** นั่น พระมารดามิได้ทรงขนานให้ ฯลฯ พระนามนั่นเป็นวิโมกขันติกนาม (นามอันเกิดต่อท้ายวิโมกข์) (มีขึ้น) พร้อมกับความได้พระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิพฤกษ์แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย พระนามนั่นเป็นสัจฉิกาบัญญัติ (ตั้งโดยที่รู้แจ้งธรรม) พระนามนี้คืออะไร พระนามนี้ คือ **ภควา** " ดังนี้

ก็แลพระนามนั้นมีคุณอันใดเป็นนิมิต เพื่อจะประกาศคุณเหล่า

นั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าว (เป็น)คาถานี้ไว้ว่า[๑]

" พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า ภควา
เพราะทรงเป็น (ภคี) ผู้มีภคะ (คือโชค)
เพราะเป็น(ภชี) ผู้เสพ (ที่สงัด) เพราะเป็น
(ภาคี) ผู้มีภาค (คือมีส่วนควรได้รับจตุปัจจัย
หรือมีส่วนแห่งธรรม) เพราะเป็น (วิภตฺตวา)
ผู้จำแนก (ธรรม) เพราะได้ทรงทำภัคคะ
(คือการหักกิเลสบาปธรรม) เพราะทรงเป็นครู
เพราะทรงเป็นภาคยะ (คือบุญบารมี) เพราะทรง
เป็น (สุภาวิตตฺตะ) ผู้อบรมพระองค์ดีแล้ว ด้วย
ญายธรรมเป็นอันมาก[๒] เพราะเป็น (ภวนฺตคะ)
ผู้ถึงที่สุดแห่งภพ "

ก็แลอรรถาธิบายแห่งบทนั้นๆ ในคาถานั้น บัณฑิตพึงเห็นตามนัยแห่งบาลีที่กล่าวในนิเทสนั้นเถิด ส่วนนัย (ต่อไป) นี้ เป็นอีกนัยหนึ่งคือ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็น (ภาคฺยวา) ผู้มี
ภาคยะ เป็น (ภคฺควา) ผู้หัก และเป็น

๑. วทนฺติ มีปัญหาว่าใครเป็นผู้กล่าว มหาฎีกาว่า วทนฺตีติ มหาเถรสฺส ครุภาวโต พหุจเนนาห สงฺคีติกาเรหิ วา กตมนุวาทฺ สนฺธาย-" ท่าน (ผู้แต่งวิสุทธิมรรค) กล่าวเป็นพหุวจนะว่า วทนฺติ เพราะความเคารพพระมหาเถระ (ธรรมเสนาบดี) หรือมิฉะนั้น กล่าวมุ่งเอาแนวคำที่พระสังคีติการทั้งหลายแต่งไว้ (ให้เป็นคำของพระสังคีติการไป)" ในที่นี้แปลตามนัยหลัง

๒. มหาฎีกาว่า สุภาวิตตฺตโน เป็นฉัฏฐีวิภัติในอรรถแห่งปฐมาวิภัติ ส่วนญายะ ท่านว่าหมายเอาภาวนา (การอบรม) ซึ่งในนิเทสกล่าวไว้ ๔ คืออบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา

(ภเคหิ ยุตฺโต) ผู้ประกอบด้วยภคธรรม
ทั้งหลาย เป็น (วิภตฺตวา) ผู้จำแนก เป็น
(ภตฺตวา) ผู้คบ[๑] เป็น (ภเวสุ วนฺตคมนะ)
ผู้คายความไปในภพทั้งหลายเสียแล้ว เพราะ
เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า ภควา

[แก้บท ภาคฺยวา]

ในบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านถือนิรุติลักษณะ (คือลักษณะภาษาที่จะเปล่งออกมาให้เสนาะหู และสะดวดปากด้วย) มีลักษณะว่า "**วณฺณาคโม วณฺณวิปริยาโย** ลงอักษรใหม่ ย้ายอักษร" เป็นต้น หรือถือเอาลักษณะคือการรวมเข้าในชุดศัพท์มีปิโสทรศัพท์เป็นอาทิ (คือทำอย่างปิโสทรศัพท์เป็นต้น) ตามนัยแห่งศัพทศาสตร์ เมื่อน่าจะเรียกว่า พระภาคฺยวา เพราะพระองค์ทรงมีพระภาคยะ[๒] คือ พระบารมี มีทานและศีลเป็นต้น อย่างเยี่ยมยอด อันสามารถยังความสุขทั้งที่เป็นโลกิยะ ทั้งที่เป็นโลกุตตระให้บังเกิดได้ (แต่) เรียกเสียว่าพระภควา

[แก้บท ภคฺควา]

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ได้ทรงหักเสียแล้ว ซึ่งกิเลสทำความกระวนกระวายและเร่าร้อน (แก่สัตว์ทั้งหลาย)ทั้งสิ้น นับด้วยแสนประเภท

๑. ภคฺควา วิภตฺตวา ๓ ศัพท์นี้ลง ตวนฺตุ ปัจจัยกิริยากิตก์ ไม่ใช่ วนฺตุปัจจัยตัทธิต
๒. เคยพบในหนังสือเก่าเขียนไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคย์" น่าจะเขียนตามนัยนี้

ประเภท คือประเภทโลภะ ประเภทโทสะ ประเภทโมหะ ประเภทวิปริตมนสิการ (ความคิดผิดทาง) ประเภทอหิริกะและอโนตตัปปะ ประเภทโกธะและอุปนาหะ ประเภทมักขะและปลาสะ ประเภทอิสสาและมัจฉริยะ ประเภทมายาและสาเถยยะ ประเภทถัมภะและสารัมภะ ประเภทมานะและอติมานะ ประเภทมทะและปมาทะ และประเภทตัณหาและอวิชชา ประเภทอกุศลมูล ๓ ประเภททุจริต ๓ ประเภทสังกิเลส ๓ ประเภทมละ (มลทิน) ๓ ประเภทวิสมะ (ความไม่สงบ) ๓ ประเภทสัญญา ๓ ประเภทวิตก ๓ และประเภทปปัญจะ (เครื่องเนิ่นช้า) ๓ ประเภทวิปริเยสะ (ความสำคัญผิด) ๔ ประเภทอาสวะ ๔ ประเภทคัณฐะ (เครื่องผูกรัด) ๔ ประเภทโอฆะ ๔ ประเภทโยคะ ๔ ประเภทอคติ ๔ และประเภทตัณหุปปาทะ (ที่เกิดตัณหา) ๔ ประเภทเจโตขีละ (ตาปูตรึงจิต)๕ ประเภทวินิพันธะ (เครื่องผูกจิต) ๕ ประเภทนิวรณ์ ๕ และประเภทอภินันทนะ (เครื่องเพลิดเพลิน) ๕ ประเภทวิวาทมูล (มูลแห่งการวิวาท) ๖ และประเภทตัณหากาย (หมู่ตัณหา) ๖ ประเภทอนุสัย ๗ ประเภทมิจฉัตตะ ๘ ประเภทตัณหามูลกะ (โทษที่มีตัณหาเป็นมูล) ๙ ประเภทอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประเภททิฏฐิคตะ (ความเห็นผิด) ๖๒ ประเภทตัณหาวิจริต (ความนึกไปต่างๆ ด้วยอำนาจตัณหา) ๑๐๘ (เป็นตัวอย่าง) หรือว่าโดยสังเขป ซึ่งมาร ๕ คือ กิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร เทวบุตรมาร และมัจจุมาร เพราะเหตุนั้น เมื่อน่าจะเรียกว่า พระภคฺควา เพราะทรงหัก (กิเลสอันทำ) อันตรายทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้ (แต่) เรียกเสียว่า พระภควา จริงอยู่

ในความข้อนี้ ท่านกล่าว (เป็นคาถา) ไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็น (ภคฺคราโค) ผู้ทรง
หักราคะ (ภคฺคโทโส) ผู้ทรงหักโทสะ
(ภคฺคโมโห) ผู้ทรงหักโมหะ เป็นผู้หาอาสวะ
มิได้ บาปธรรมทั้งหลายพระองค์ทรงหักเสีย
(สิ้น) แล้ว เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงถวาย
พระนามว่า พระภควา

ก็แลความถึงพร้อมแห่งพระรูปกายของพระองค์ ผู้ทรงไว้ซึ่งพระบุญลักษณะ (ลักษณะอันเกิดเพราะบุญ) นับด้วย ๑๐๐ เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยความที่ทรงเป็นผู้มีพระภาคย์ (คือบุญบารมี) ความถึงพร้อมแห่งพระธรรม เป็นอันแสดงด้วยความที่ทรงเป็น (ภคฺคโทสะ) ผู้หักโทสะ ความเป็นผู้ที่ชาวโลกและคนใกล้เคียงทั้งหลายรู้จักมากก็ดี ความเป็นผู้ที่คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย พึงไปมาหาสู่ก็ดี ความเป็นผู้สามารถในอันช่วยขจัดทุกข์กายทุกข์ใจให้แก่เขาทั้งหลายผู้ไปหาก็ดี ความเป็นผู้ทำอุปการะเขาด้วยอามิสทานและธรรมทานก็ดีความเป็นผู้สามารถในอันยังเขาให้ประกอบพร้อมไปด้วยโลกิยสุข และโลกุตตร-สุขก็ดี ก็เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณสมบัติ ๒ อย่างนั้น*

[แก้บท ภเคหติ ยุตฺโต]

อนึ่ง เพราะเหตุที่ศัพท์ ภคะ ในโลกย่อมเป็นไปในธรรม ๖ อย่าง

* มหาฎีกาท่านช่วยแยกความซึ่งรวมกันอยู่ออกให้เห็น เช่นว่าชาวโลกรู้จักมาก เพราะ ภาคฺยวตา คนใกล้เคียงรู้จักมาก เพราะ ภคฺคโทสตา คฤหัสถ์ไปหา เพราะ ภาคฺยวตา บรรพชิตไปหา เพราะ ภคฺคโทสตา

คือ ความเป็นใหญ่ (อิสสริยะ) ธรรม ยศ สิริ ความได้อย่างปรารถนา (กามะ) และความพยายาม (ปยัตตะ) ก็ความเป็นใหญ่ในพระจิตของพระองค์เองอย่างยอดเยี่ยมมีอยู่ หรือความเป็นใหญ่ที่โลกสมมติกัน (๘ อย่าง) มีทำร่างกายให้เล็ก (อณิมา)และทำร่างกายให้เบา (เดินอากาศได้ ลังฆิมา) เป็นต้น อันบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวงของพระองค์ก็มีอยู่โดยนัยเดียวกันนั้น พระธรรมอันเป็นโลกุตตระของพระองค์ก็มีอยู่ พระยศของพระองค์ปรากฏทั่วโลก ๓ เป็นพระยศที่ทรงได้โดยพระคุณตามที่เป็นจริง เป็นพระยศที่บริสุทธิ์ยิ่งนักก็มีอยู่ พระสิริ (ความงามสง่า) แห่งพระอังคาพยพใหญ่น้อยทั้งปวงบริบูรณ์ด้วยอาการทุกสิ่งทุกอย่าง สามารถให้เกิดขวัญตาและขวัญใจแก่ชนผู้ขวนขวายในการเฝ้าชมพระรูปกาย ก็มีอยู่ พระกามะ อันหมายถึงความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่ทรงพระประสงค์ ก็มีอยู่ เพราะประโยชน์ใดๆที่พระองค์มีพระประสงค์แล้ว ทรงปรารถนาแล้ว จะเป็นประโยชน์ตนก็ตาม ประโยชน์ผู้อื่นก็ตาม ประโยชน์นั้นๆก็สำเร็จสมพระประสงค์ทั้งนั้น และพระปยัตตะ กล่าวคือสัมมาวายามะ อันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งความเป็นครูของโลกทั้งปวง ก็มีอยู่ เพราะเหตุนั้นบัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา โดยอรรถ (วิเคราะห์) นี้ว่า ภคา อสฺส สนฺติ - ทรงมีภคธรรม เพราะความที่ทรงประกอบด้วยภคธรรมทั้งหลาย (ที่กล่าวมา) นี้ ประการ ๑

[แก้บท วิภตฺตวา]

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็น **วิภตฺตวา** มีคำ

อธิบายว่าทรงจำแนก ทรงเปิดเผย ทรงแสดง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยประเภททั้งหลาย มีประเภทกุศลเป็นต้น หรือว่าซึ่งธรรมมีกุศลธรรมเป็นอาทิ โดยประเภท ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุบาทเป็นต้น หรือว่าซึ่งอริยสัจคือทุกข์ โดยอรรถ (๔) คือ ปีฬนะ (บีบคั้น) สังขตะ (อันปัจจัยปรุงแต่ง) สันตาปะ (แผดเผา) วิปริณาม (แปรปรวน) ซึ่งอริยสัจคือสมุทัย โดยอรรถ (๔) คือ อายูหนะ (ประมวลมา ซึ่งทุกข์) นิทานะ (เป็นเหตุแห่งทุกข์) สังโยคะ (ผูกไว้กับทุกข์) ปลิโพธะ (หน่วงไว้มิให้ถึงมรรค) ซึ่งอริยสัจคือนิโรธ โดยอรรถ (๔) คือ นิสสรณะ (ออกไปจากทุกข์) วิเวก (สงัดจากทุกข์) อสังขตะ (อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง) อมตะ (เป็นสภาพไม่ตาย) ซึ่งอริยสัจคือมรรค โดยอรรถ (๔) คือ นิยยานิกะ (นำออกจากทุกข์) เหตุ (เป็นเหตุแห่งนิโรธ) ทัสสนะ (เป็นเครื่องเห็นแจ้งพระนิพพาน) อธิปไตย (เป็นใหญ่ในการเห็นอริยสัจ)[๑] เพราะเหตุนั้น เมื่อน่าจะเรียกว่า พระ **วิภตฺตวา** (แต่) เรียกเสียว่า พระภควา

[แก้บท ภตฺตวา]

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงคบ คือทรงเสพ ทรงทำให้มาก ซึ่งธรรมอันเป็นทิพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร[๒] ซึ่งกายวิเวก จิตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตวิโมกข์ และซึ่งอุตตริมนุสสธรรมทั้งที่เป็นโลกิยะ

๑. อรรถแห่งอริยสัจ ๑๖ อย่างนี้ มหาฎีกาท่านเรียก โสฬสาการ (อาการ ๑๖)
๒. ทิพวิหาร ได้แก่รูปาวจรฌาน อริยวิหาร ได้แก่ผลสมาบัติ

และโลกุตตระอื่นๆ เพราะเหตุนั้นเมื่อน่าจะเรียกว่าพระภตฺตวา (แต่) เรียกเสียว่า พระภควา

[แก้บท ภเวสุ วนฺตคมนะ]

อนึ่งเล่า เพราะความไป กล่าวคือตัณหาในภพ ๓ พระองค์ทรงคายเสียแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **ภเวสุวนฺตคมโน** (แต่) ท่านถือเอา ภ อักษรแต่ ภว ศัพท์ ค อักษร แต่ คมนศัพท์ และ ว อักษร แต่ วนฺต ศัพท์ ทำ (ว อักษร) ให้เป็นทีฆะ เรียกเสียว่า พระภควา เหมือนในทางโลก เมื่อควรเรียก (ให้เต็ม) ว่า **เมหนสฺส ขสฺส มาลา** (มาลาแห่งโอกาสอันเป็นที่ลับ ?) (แต่) นักปราชญ์ (ถือเอา เม แต่ **เมหนสฺส** ข แต่ **ขสฺส** ลา แต่ **มาลา**) เรียกเสียว่า เมขลา* ฉะนั้นแล

[พุทธานุสสติญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้น ระลึกถึงพระพุทธคุณว่า " เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระอรหํ ฯลฯ เพราะเหตุนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระภควา " ดังนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ้มรุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแน่ว ปรารภ (คุณ) พระตถาคตเจ้า เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้โดยที่ไม่มีปริยุฏฐานกิเลสมีราคะเป็นอาทิอย่างนั้นชื่อว่ามีจิตดำเนินไปตรง เพราะความที่มีจิตมุ่งต่อพระกรรมฐานอยู่ ฉะนี้ วิตกและวิจารอันโน้มไปในพระพุทธคุณย่อมเป็นไป เมื่อตรึกเมื่อตรองพระพุทธคุณ

* โบราณจึงแปล เมขลา ว่า ระเบียบเครื่องประดับโอกาสอันลับ.

ร่ำไปๆ ปีติย่อมเกิดขึ้นความกระวนกระวายกายจิตของเธอผู้มีใจกอปร ด้วยปีติย่อมระงับ โดยปัสสัทธิอันมีปีติเป็นปทัฏฐาน สุขทั้งทางกาย ทั้งทางจิต ย่อมเกิดแก่เธอผู้มีความกระวนกระวายอันระงับแล้ว จิต ของเธอผู้มีสุข เป็นจิตมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นสมาธิ องค์ฌานย่อมเกิดขึ้น โดยลำดับในขณะเดียว ดังกล่าวมาฉะนี้ แต่เพราะ ความที่พระพุทธคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิต น้อมไปในการระลึกถึงพระคุณมีประการต่างๆ ฌานนี้จึงเป็นฌานที่ ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น (และ) ฌานนี้ก็ถึงซึ่งความ นับ (คือได้ชื่อ) ว่าพุทธานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วย อำนาจการระลึกถึงพระพุทธคุณ

[อานิสงส์เจริญพุทธานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งพุทธานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความ เคารพมีความยำเกรงในพระศาสดา ได้ความไพบูลย์แห่งศรัทธา ความ ไพบูลย์แห่งสติ ความไพบูลย์แห่งปัญญา และความไพบูลย์แห่งบุญ เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมช ทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถอดกลั้นทุกข์ มีความรู้สึก (เสมือน) ว่าได้อยู่กับพระศาสดา อนึ่ง แม้สรีระของเธออันพุทธคุณานุสสติประทับอยู่ ย่อมเป็นร่างควร แก่การบูชาดุจเรือนพระเจดีย์จิต (ของเธอ) ย่อมน้อมไปในพุทธ อนึ่ง ในเมื่อมีการประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิดหิริโอตตัปปะ ย่อมจะปรากฏแก่เธอ ราวกะเธอเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า อนึ่ง เมื่อ

ยังไม่บรรลุคุณยิ่งขึ้นไป เธอย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ
ไม่ประมาทในพุทธานุสสติ อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร

ในพุทธานุสสติ

เป็นอันดับแรก

ธัมมานุสสติ

แม้พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญธัมมานุสสติ ก็พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร) แล้วระลึกถึงคุณทั้งหลายแห่งพระปริยัติธรรมและพระโลกุตตรธรรม ๙ (โดยอนุสสรณ-ปาฐะ) อย่างนี้ว่า **สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ**

[แก้บท สฺวากฺขาโต]

ก็แลในบทว่า **สฺวากฺขาโต** นี้ แม้พระปริยัติธรรมก็สงเคราะห์เข้าด้วย ในบททั้งหลายนอกนี้ ได้แก่พระโลกุตตรธรรมอย่างเดียว ในธรรม ๒ อย่างนั้น (ว่าด้วย) พระปริยัติธรรมก่อน (พระปริยัติธรรมนั้น) ชื่อว่า **สฺวากฺขาตะ** เพราะความเป็นธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในเบื้องปลาย และเพราะความเป็นธรรมประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

[เพราะงามในเบื้องต้น ... ท่ามกลาง ... เบื้องปลาย]

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงพระคาถาใดสักบทหนึ่ง พระคาถานั้น ก็งามในเบื้องต้นด้วยบาทแรกงามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ ที่ ๓ งามในเบื้องปลายด้วยบาทท้าย (ทั้งนี้ก็) เพราะความที่พระธรรมมีความดีอยู่รอบด้าน พระสูตรที่มีอนุสนธิเดียว ก็งามในเบื้องต้นด้วยคำนิทาน งามในเบื้องปลายด้วยคำนิคม งามในท่ามกลาง

ด้วยคำที่เหลือ พระสูตรที่มีอนุสนธิต่างๆ ก็งามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก งามในเบื้องปลายด้วยอนุสนธิท้าย งามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิที่เหลือ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำนิทานและคำแสดงเหตุเกิดขึ้น (แห่งพระสูตร) ชื่อว่างามในท่ามกลางเพราะเนื้อความไม่วิปริตไป และเพราะประกอบไปด้วย (คำชี้) เหตุและอุทาหรณ์ ตามสมควรแก่เวไนยนิกรทั้งหลาย และชื่อว่างามในเบื้องปลายด้วยนิคมอันยังความได้ศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ฟังทั้งหลาย*

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น งามในเบื้องต้นด้วยศีลอันเป็นรากฐานของตน งามในท่ามกลางด้วยสมถวิปัสสนาและมรรคผล งามในเบื้องปลายด้วยพระนิพพาน (ดังนี้) ก็ได้ หรือว่างามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ งามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค งามในเบื้องปลายด้วยผลและนิพพาน หรืองามในเบื้องต้นด้วยพุทธสุโพธิตา (ความตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้า) งามในท่ามกลางด้วยธัมมสุธัมมตา (ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม) งามในเบื้องปลายด้วยสังฆสุปฏิปัตติ (ความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์) หรืองามในเบื้องต้นด้วยอภิสัมโพธิ งามในท่ามกลางด้วยปัจเจกสัมโพธิ งามในเบื้องปลายด้วยสาวกโพธิ อันบุคคลผู้ได้ฟังศาสนธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติแล้วเพื่อความเป็นอย่างนั้นจะพึง

* สูตรหนึ่งหรือเรื่องหนึ่ง ย่อมมีข้อความเป็นท่อนๆ เรียงต่อกันไป จนกว่าจะจบสูตรหรือจบเรื่อง น้อยท่อนบ้าง มากท่อนบ้าง ความท่อนหนึ่งนั้นแหละเรียกว่า อนุสนธิหนึ่ง

นิทาน คือคำขึ้นต้นสูตร บอกกาลที่แสดง สถานที่ๆ แสดง ผู้แสดง และบริษัทคือผู้รับฟัง เป็นอาทิ

นิคม คือคำท้ายสูตร ย้ำหรือสรุปเรื่องที่กล่าวมา เพื่อให้ผู้ตระหนักก่อนจะจบ

บรรลุได้ อนึ่ง ศาสนธรรมนั้น (เมื่อ) บุคคลฟังอยู่ ก็นำความงามมาให้ได้โดยแท้ แม้ด้วยการฟัง โดยข่มนิวรณ์ได้(ในขณะฟัง) เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่างามในเบื้องต้น (เมื่อ) บุคคลปฏิบัติอยู่ ก็นำความงามมาให้ได้แม้ด้วยการปฏิบัติ โดยนำความสุขในสมถะและสุขในวิปัสสนาให้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่างามในท่ามกลาง และ (เมื่อ) บุคคลปฏิบัติแล้วอย่างนั้น ครั้นผลแห่งการปฏิบัติสำเร็จแล้ว ก็ย่อมนำความงามมาให้แม้ด้วยผลแห่งการปฏิบัติโดยนำความเป็นตาทีบุคคล (ผู้คงที่ไม่หวั่นไหว) มาให้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่างามในเบื้องปลายแล ศาสนธรรมชื่อว่า **สฺวากฺขาตะ** เพราะเป็นธรรมงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลางและงามในเบื้องปลาย โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[เพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ ... พยัญชนะ ...]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงประกาศคือทรงแสดงโดยนัยต่างๆ ซึ่งศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์อันใด ศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์อันนั้น ชื่อว่า **สาตฺถะ** เพราะความถึงพร้อมแห่งอรรถ ชื่อว่า **สพฺยญฺชนะ** เพราะความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะตามสมควร

ชื่อว่า **สาตฺถะ** เพราะประกอบพร้อมด้วยอรรถบท (บทแสดงอรรถ ๖) คือ สังกาสนะ (แสดงความโดยสังเขป) ปกาสนะ (เริ่มแสดงเป็นหัวข้อ) วิวรณะ (ขยายความ) วิภชนะ (จำแนกความ) อุตตานีกรณะ (ทำความให้ตื้น) ปัญญัตติ (แต่งความให้เข้าใจ) ชื่อว่า สพฺยญฺชนะ เพราะความถึงพร้อมแห่ง (พยัญชนบท ๖ คือ)

อักขระ (ตัวหนังสือ) บท (คำที่ประกอบวิภัติ) พยัญชนะ (พากย์) อาการ (จำแนกพากย์ออกไป) นิรุติ (วิเคราะห์ศัพท์) นิเทศ (ขยายนิรุติให้พิสดาร)

ชื่อว่า **สาตฺถะ** เพราะความเป็นคุณลึกโดยอรรถ และความเป็นคุณลึกโดยปฏิเวธ ชื่อว่า สพฺยญฺชนะ เพราะความเป็นคุณลึกโดยธรรม และความเป็นคุณลึกโดยเทสนา

ชื่อว่า **สาตฺถะ** เพราะเป็นวิสัยแห่งอัตถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณ-ปฏิสัมภิทา ชื่อว่า สพฺยญฺชนะ เพราะเป็นวิสัยแห่งธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุติปฏิสัมภิทา

ชื่อว่า **สาตฺถะ** เหตุเป็นคุณยังปริกขกชน (คนมีปัญญาสอบสวน) ให้เลื่อมใส เพราะเป็นปัณฑิตเวทนียธรรม (สำหรับคนฉลาดจะพึงรู้ได้) ชื่อว่า สพฺยญฺชนะ เหตุเป็นคุณยังโลกิยชน (คนทั่วๆ ไป) ให้เลื่อมใส เพราะเป็นสัทไธยธรรม (ทำให้ศรัทธาเกิด)[๑]

ชื่อว่า **สาตฺถะ** เพราะมีอธิบายลึกซึ้ง ชื่อว่า สพฺยญฺชนะ เพราะมีบทตื้น[๒]

๑. หมายความว่า พวกคนฉลาดๆ เชื่อยาก เพราะชอบใช้ปัญญาพิจารณาสอบ ธรรมนี้ก็ปลูกความเลื่อมใสให้เกิดแก่คนพวกนี้ได้ เพราะธรรมนี้บริบูรณ์ด้วยอรรถะ ซึ่งยิ่งพิจารณาก็ยิ่งเห็นจริง ส่วนพวกคนพื้นๆ แม้ไม่ใช้ปัญญาก็เกิดความเลื่อมใสได้ด้วยพยัญชนสมบัติ คือธรรมนี้มีพยัญชนะสมบูรณ์พอที่จะฟังให้รื่นหูรื่นใจ เลื่อมใสทั้งที่ไม่รู้ความก็ได้

๒. หมายความว่า ถ้ามีอรรถาธิบายตื้นๆ ดาดๆ จะสรรเสริญว่ามีอรรถสมบัติอย่างไร และถ้ามีบทพยัญชนะลึกเสียจนไม่มีใครจะแปลออก จะสรรเสริญว่ามีพยัญชนะสมบัติไฉน

[บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง]

ชื่อว่า บริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะความเป็นธรรมเต็มเปี่ยมทั่วถึง โดยที่ไม่มีข้อที่จะต้องเติมเข้า ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะความเป็นธรรมหาโทษมิได้ โดยที่ไม่มีข้อที่จะต้องตัดออก

[ความหมายอีกนัยหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สาตฺถะ** เพราะมีประสบการณ์ในอธิคม (ปฏิเวธ) ด้วยปฏิบัติ ชื่อว่า สพฺยญฺชนะ เพราะมีความกระจ่างในอาคม (ปริยัติ) ด้วยการเล่าเรียน* ชื่อว่า บริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมขันธ์ ๕ มีสีลขันธ์เป็นต้น ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การถอนออก (จากวัฏฏทุกข์) และเพราะไม่มีความใยดีในโลกามิส แล

ปริยัติธรรม ชื่อว่า **สฺวากขาตะ** เพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ด้วยประการฉะนี้

[ปริยัติธรรมเป็นสฺวากฺขาตะอีกนัยหนึ่ง]

หรืออีกนัยหนึ่ง ปริยัติธรรมนั้น ชื่อว่า ตรัสด้วยดี เพราะไม่มีอรรถวิปลาส เพราะเหตุนั้น จึงชื่อ **สฺวากฺขาตะ** (ตรัสดี) เหมือนอย่างอรรถแห่งธรรมของพวกเจ้าลัทธิอื่น จัดว่าถึงความวิปลาส เพราะ

* หมายความว่า พรหมจรรย์นี้มีสารัตถะ ปฏิบัติไปไม่ไร้ผล มีปฏิเวธประจักษ์อยู่ การเล่าเรียนปริยัติเล่า ก็หาโทษมิได้ ยิ่งเรียนยิ่งกระจ่างหายโง่หายหลง

เพราะความที่ธรรมที่เขากล่าวว่าเป็นอันตรายิกธรรมทั้งหลาย หามีความเป็นธรรมทำอันตรายไม่ และเพราะความที่ธรรมที่เขากล่าวว่าเป็นนิยยา-นิกธรรมทั้งหลายก็หามีความเป็นธรรมนำออก (จากทุกข์) ไม่ เพราะเหตุนั้น เจ้าลัทธิอื่นเหล่านั้น จึงเป็นผู้มีธรรมเป็นทุรักขาตะ (กล่าวชั่ว) แท้ฉันใด อรรถแห่งธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า หาถึงความวิปลาสฉันนั้นไม่ เพราะธรรมที่พระองค์ตรัสว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายิกธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นนิยยานิกธรรมดังนี้แล้ว หาล่วงความเป็นอย่างนั้นไปไม่ แล

ปริยัติธรรมเป็นสวากขตะ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[โลกุตตรธรรมเป็นสฺวากฺขาตะ]

ส่วนโลกุตตรธรรม ชื่อว่า **สฺวากฺขาตะ** เพราะตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพาน และพระนิพพานสมควรแก่ข้อปฏิบัติ ดังสักกเทวราชทรงกล่าว (ในมหาโควินทสูตร) ว่า " ก็แลปฏิปทาอันให้ถึงพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวกทั้งหลาย พระนิพพานและปฏิปทาย่อมเข้ากันได้ อุปมาเหมือนน้ำในแม่น้ำคงคา ย่อมเข้ากันย่อมสมกันกับน้ำในแม่น้ำยมุนา ฉันใดก็ดี ก็แลปฏิปทาอันให้ถึงพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวกทั้งหลายพระนิพพานและปฏิปทาย่อมเข้ากันได้ ฉันนั้นนั่นแล*" ดังนี้ อนึ่ง ในโลกุตตรธรรมนั้นอริยมรรคอันเป็น

* ที.มหา ๑0/๒๖๑

ทางกลางไม่ไปใกล้อันตะ (ที่สุดโต่ง) ทั้ง ๒ ข้างนั้นเอง* ชื่อว่า สวากขาตะ เพราะอริยมรรคนั้นแหละ ที่ตรัสว่าเป็นมัชฌิมาปฏิปทา สามัญผลทั้งหลายอันมีกิเลสระงับแล้วนั่นเอง ชื่อว่า สวากขาตะ เพราะสามัญผลนั้นแหละ ที่ตรัสว่าเป็นธรรมชาติมีกิเลสระงับแล้ว พระนิพพานอันเป็นสภาพเที่ยง สภาพไม่ตาย สภาพต้าน (ทุกข์) และสภาพที่ลี้ (ทุกข์) นั่นเอง ชื่อว่า สวากขาตะ เพราะพระนิพพานนั้นแหละ ที่ตรัสโดยเป็นสภาพเที่ยงเป็นอาทิแลแม้โลกุตตรธรรมก็เป็นสวากขาตะ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[แก้บท สนฺทิฏฺฐิโก]

ส่วนวินิจฉัยในบทว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** นี้ พึงทราบ (ต่อไปนี้)

[นัยที่ ๑ แปลว่า " พึงเห็นเอง "]

ก่อนอื่น อริยมรรคชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** เพราะเป็นธรรมอันพระอริยบุคคลผู้ทำความไม่มีกิเลสมีราคะเป็นต้นในสันดานของตนอยู่พึงเห็นเอง ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ดูกรพราหมณ์ บุคคลผู้กำหนัดแล้ว ถูกความกำหนัดครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะยึดไว้รอบแล้วนั่นแล ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและคนอื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง ย่อมได้เสวย

* อันตะ ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยค และ อัตตกิลมถานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค เท่านั้น บรรดาสิ่งที่สุดโต่งไปคนละข้าง ท่านหมายเอาทั้งนั้น เช่น สัสสตะกับอุจเฉทะ ลีนะ (หดหู่) กับอุทธัจจะ (ฟุ้งซ่าน) ปติฏฐานะ (หยุด ไม่พยายาม) กับ อายุหนะ (พยายามไม่หยุด) เป็นอันตะทั้งนั้น

ทุกขโทมนัสทางใจบ้าง ครั้นความกำหนัดเขาละเสียได้แล้ว เขาย่อม ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้างเขาย่อมไม่ได้เสวยทุกขโทมนัสทางใจ ดูกรพราหมณ์ ธรรมเป็นสันทิฏฐิกะอย่างนี้ประการ ๑ [*]" ดังนี้ อนึ่ง แม้โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ก็ชื่อสันทิฏฐิกะ เพราะเป็นธรรมที่บุคคลใดๆ ได้บรรลุแล้ว บุคคลนั้นๆพึงละความที่จะพึงถึงด้วยความเชื่อผู้อื่นเสียแล้ว เห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ

[นัยที่ ๒ แปลว่า " ชนะ (กิเลส) ด้วยสันทิฏฐิ "]

นัยหนึ่ง ทิฏฐิอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ชื่อว่า สันทิฏฐิ โลกุตตรธรรมย่อมชำนะ (กิเลส) ด้วยสันทิฏฐิ เหตุนั้นจึงชื่อ สันทิฏฐิกะ จริงอย่างนั้น ในโลกุตตรธรรมนั้น อริยมรรคย่อมชำนะกิเลสทั้งหลายด้วยสันทิฏฐิ อันสัมปยุต (กับตน) อริยผลย่อมชำระกิเลสทั้งหลายด้วยสันทิฏฐิ อันเป็นเหตุ (ของตน) พระนิพพานย่อมชำนะกิเลสทั้งหลายด้วยสันทิฏฐิ อันเป็นวิสัย (อารมณ์ของตน) เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะชำนะ (กิเลส) ด้วยสันทิฏฐิประดุจนักรบได้ชื่อว่า รถิกะ เพราะ (รบ) ชนะด้วย รถ ฉะนั้น

[นัยที่ ๓ แปลว่า " ควรซึ่งการเห็น "]

อีกนัยหนึ่ง การเห็น เรียกว่า ทิฏฐะ ทิฏฐะนั่นเองเป็นสันทิฏฐะ แปลว่า การเห็น โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งสันทิฏฐะ (การเห็น)

* องฺ.ติก. ๒๐/๑๙๙

เหตุนั้นจึงชื่อว่า สันทิฏฐะ เพราะว่าโลกุตตรธรรม เมื่อบุคคลเห็นอยู่ ด้วยอำนาจภาวนาภิสมัย (รู้โดยทำให้มีขึ้น) และด้วยอำนาจสัจฉิ-กิริยาภิสมัย (รู้โดยทำให้แจ้ง) นั่นแล จึงยังวัฏฏภัย (ภัยคือวัฏฏะ) ให้กลับได้[๑] เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมนั้นจึงชื่อ สันทิฏฐิกะ เพราะควรซึ่งสันทิฏฐะ (การเห็น) เปรียบเหมือนคนที่ได้ชื่อว่า วัตถิกะ เพราะความซึ่งวัตถะ (ผ้า) ฉะนั้น[๒]

[แก้บท อกาลิโก]

(นัยที่ ๑ แปลว่า ไม่มีกาล)

ธรรมนั้น มุ่งการให้ผล หามีกาลไม่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอกาโล อกาลิโก ก็ อกาโล นั่นเอง มีอธิบายว่า" ธรรมนั้น หาได้รอกาลอันต่างโดยการกำหนดมีปัญจาหะ (๕ วัน) และสัปดาหะ (๗ วัน) เป็นต้นให้ผลไม่ แต่ย่อมให้ผลติดต่อกันไปกับความเป็นไป ของตนทีเดียว "

(นัยที่ ๒ แปลว่า " มิใช่ธรรมมีกาล ")

นัยหนึ่ง กาลในอันให้ผลแห่งธรรมนั้น ยังไกลที่จะถึง[๓]

๑. มหาฎีกาว่า ที่เห็นโดยภาวนาภิสมัย หมายถึงมรรค ที่เห็นโดยสัจฉิกิริยาภิสมัย หมายถึงนิพพาน และยังว่าแม้ผลเบื้องต่ำก็กล่าวได้ว่า " เมื่อบุคคลเห็นอยู่ ย่อมยังวัฏฏภัยให้กลับได้ " โดยอ้อม เพราะผลเบื้องต่ำนั้นเป็นอุปนิสัยแห่งการบรรลุมรรคเบื้องสูง โดยเป็นปัจจัยแห่งวิปัสสนาเพื่อสกทาคามิผลเป็นต้น
๒. วัตถิกะ หมายถึงเด็กโต ซึ่งจะเปลือยร่างต่อไปไม่น่าดู ควรจะใช้ผ้าปกปิดร่างกายแล้ว เช่นนั้นกระมัง ? ท่านชักมากล่าวเพื่อเปรียบเทียบศัพท์เท่านั้น ว่า สันทิฏฐิกะ มีทางจะแปลว่า "ควรซึ่งการเห็น" ได้ มีศัพท์เทียบคือ วัตถิกะ แปลว่า "ผู้ควรซึ่งผ้า"
๓. หมายความว่าให้ผลในเวลาอื่น

เหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า กาลิกะ ถามว่า ธรรมนั้นคืออะไร ตอบว่า ธรรมนั้น คือกุศลธรรมที่เป็นโลกิยะส่วนโลกุตตรธรรมนี้มิใช่กาลิกะ เพราะมีผลต่อเนื่องทันที เหตุนั้นจึงชื่อว่า อกาลิกะ

บทว่า อกาลิโก นี้ ตรัสหมายเอามรรคเท่านั้น

[แก้บท เอหิปสฺสิโก]

ธรรมชื่อ เอหิปสฺสิกะ เพราะควรซึ่งเอหิปัสสวิธีอันเป็นไปโดยความว่า " ท่านจงมาดูธรรมนี้ " ดังนี้ ถามว่าก็เพราะเหตุไร ธรรมนั้นจึงควรซึ่งวิธีนั้น ตอบว่า เพราะธรรมนั้นเป็นสภาพมีอยู่ด้วย เพราะธรรมนั้นเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วย แท้จริง ใครๆ แม้จะพูด (ลวง) ได้ว่าเงินหรือทองก็ตามมีอยู่ในกำมือเปล่า (แต่) ก็ไม่กล้าเรียก (ผู้อื่น) ว่า " จงมาดูเงินหรือทองนี้ซิ " เพราะอะไร เพราะเงินหรือทองนั้นไม่มีอยู่ และคูถหรือมูตรก็ตามแม้มีอยู่ ใครๆ ก็หาอาจเรียก (ผู้อื่น) ว่า " จงมาดูคูถหรือมูตรนี้ เพื่อ (ให้) ร่าเริงใจซิ " โดยเผยความที่มันเป็นของน่าฟูใจ (ให้เขาดู) ได้ไม่ เพราะอะไร เพราะคูถหรือมูตรนั้น เป็นของโสโครก ส่วนโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ นี้โดยสภาพ เป็นของมีอยู่ด้วย เป็นของบริสุทธิ์ดุจดวงจันทร์เพ็ญ ในอากาศอันปราศจากเมฆ และเปรียบดุจแก้วมณีแท้อันเขาวางไว้ที่ผ้ากัมพลเหลืองฉะนั้นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเอหิปัสสิกะ เหตุว่าควรซึ่งเอหิปัสสวิธี เพราะความที่เป็นสภาพมีอยู่ และเพราะความเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วย

[แก้บท โอปนยิโก]

ธรรมชื่อ โอปนยิกะ เพราะควรนำเข้าไป ก็แลความ (ต่อไป) นี้

เป็นวินิจฉัยในบทนี้ คือการนำเข้าไป ชื่อ อุปนยะ ธรรมย่อมควร ซึ่งการที่บุคคลแม้ผ้าหรือศีรษะไฟไหม้ก็เฉย (คง) นำเข้าไปในจิตของตน ๆ โดยทำให้มีขึ้นจนได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อ อุปนยิกะ อุปนิยกะนั้นเองเป็นโอปนยิกะ คำวิเคราะห์นี้ใช้ได้ในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ (วิเคราะห์ว่า) ธรรมนั้นควรซึ่งการนำเข้าไปด้วยจิต เหตุนั้นจึงชื่อ โอปนยิกะ หมายความว่าควรซึ่งการผนึกเข้าโดยทำให้แจ้ง หรือมิฉะนั้น(ธรรมคือ) อริยมรรค ชื่อว่า อุปเนยฺย เพราะนำ (พระอริยบุคคล) เข้าไปถึงพระนิพพาน ธรรมคือผล แลพระนิพพานชื่อว่า อุปเนยฺย เพราะเป็นธรรมที่บุคคลพึงนำเข้าไปถึงความที่จะพึงทำให้แจ้ง โอปนยิกะ ก็ อุปเนยฺย นั่นเอง

[แก้บท ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ]

บทว่า **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** ความว่า อันวิญญูชนทั้งหลายมีอุคฆติตัญญูบุคคลเป็นต้นทั้งปวงพึง * รู้ว่า " มรรคเราเจริญแล้ว ผลเราบรรลุแล้ว นิโรธเราทำให้แจ้งแล้ว " เพราะว่ากิเลสทั้งหลายของสัทธิวิหาริกจะละด้วยมรรคที่พระอุปัชฌายะเจริญหาได้ไม่ เธอจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมาบัติของท่านก็ไม่ได้ จะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่ท่านทำให้แจ้งก็ไม่ได้ เพราะเหตุนั้น จึงมีคำอธิบายว่า โลกุตตรธรรมนั่น บุคคลไม่พึงเห็นดังเช่นเครื่องประดับที่ศีรษะของคนอื่น (ซึ่งจะฉวยเอามาประดับที่ศีรษะของตัวเองได้) แต่พึงเห็นว่าธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวยอยู่ในจิตของตัวเองเท่านั้น

แท้จริง โลกุตตรธรรมนั้น ไม่เป็นวิสัยของพวกคนโง่เลยทีเดียว

[อีกนัยหนึ่ง ธรรมคุณบทหลังๆ เป็นเหตุของบทหน้าๆ]

อีกนัยหนึ่งเล่า ธรรมนี้เป็น สฺวากฺขาตะ ถามว่าเพราะเหตุอะไร (จึงเป็น สฺวากฺขาตะ) แก้ว่า เพราะธรรมนี้เป็นสันทิฏฐิกะ ธรรมนี้ได้ชื่อว่า สันทิฏฐิกะ ก็เพราะเป็นอกาลิกะ ธรรมนี้ได้ชื่อว่า อกาลิกะ ก็เพราะเป็นเอหิปัสสิกะและธรรมใดได้ชื่อว่า เอหิปัสสิกะ ธรรมนั้น ก็ย่อมเป็น โอปนยิกะ แล

[ธรรมานุสสติฌาน]

เมื่อพระโยคาวจรนั้น ระลึกถึงพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่าง โดยคุณมีความเป็นสวากขาตะเป็นต้น ดังกล่าวมาฉะนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ้มรุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้นจิตของเธอย่อมเป็นจิต ดำเนินไปตรงแน่วปรารภพระธรรมแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยก่อน (ที่กล่าวใน พุทธานุสสติ) นั่นแล แต่เพราะความที่พระธรรมคุณทั้งหลายเป็น อารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงพระคุณ หลายอย่างต่างประการ ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียง อุปจารเท่านั้น (และ) ฌานนี้นั้น ก็ถึงซึ่งความนับ (ชื่อ) ว่า ธรรมานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงพระ ธรรมคุณ

[อานิสงส์เจริญธรรมานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งธรรมานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพมีความยำเกรงในพระศาสดา ทำความตระหนัก และอ่อนน้อมในพระธรรม ด้วยระลึกถึงพระธรรมคุณโดยนัย (สักกภาษิตในมหาโควินทสูตร) ว่า" เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาผู้แสดงธรรมอันเป็นโอปนยิกะอย่างนี้ ผู้แม้ประกอบด้วยองค์นี้ในกาลส่วนที่เป็นอดีตเลย ในกาลบัดนี้เล่า เราก็ไม่พิจารณาเห็น เว้นแต่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น "* ดังนี้ ย่อมได้ความไพบูลย์แห่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากไปด้วยปีติปราโมทย์ ทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถอดกลั้นทุกข์ มีความรู้สึก (เสมือน) ว่าได้อยู่กับพระธรรม อนึ่ง แม้สรีระของเธออันธรรมคุณานุสสติประทับอยู่ ย่อมเป็นร่างควรแก่การบูชาดุจเรือนพระเจดีย์ จิต (ของเธอ) ย่อมน้อมไปในอันจะบรรลุ (ให้ถึง) อนุตตรธรรม อนึ่ง ในเมื่อมีการประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริโอตตัปปะย่อมปรากฏแก่เธอผู้ระลึกถึงความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรมได้อยู่ อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ
ไม่ประมาทในธรรมานุสสติ อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร
ในธรรมานุสสติ

* ที.มหา ๑0/๒๖๑

[สังฆานุสสติ]

แม้พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญสังฆานุสสติ ก็พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร) แล้ว ระลึกถึงคุณพระอริยสงฆ์ทั้งหลาย (โดยอนุสสรณปาฐะ) อย่างนี้ว่า **สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลิกรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส**

[แก้บท สุปฏิปนฺโน]

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สุปฏิปนฺโน** แปลว่า ปฏิบัติดี มีคำอธิบายว่า ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิปทา (คือปฏิบัติชอบ)เป็นอนิวัตติปฏิปทา (ปฏิบัติไม่กลับ) เป็นอนุโลมปฏิปทา (ปฏิบัติสมควรแก่พระนิพพาน) เป็นอปัจจนีกปฏิปทา (ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่ธรรมและบุคคล) เป็นธรรมานุธรรมปฏิปทา (ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม)

บุคคลเหล่าใด ฟังพระโอวาทานุสาสนีของพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยเคารพ เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นจึงชื่อว่าสาวก (ผู้ฟัง) หมู่แห่งสาวกทั้งหลายชื่อว่า สาวกสงฆ์ หมายความว่า ชุมนุมแห่งสาวกผู้ถึงซึ่งความเป็นกลุ่มก้อนกันด้วยความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลและทิฏฐิ

[อุชุ... ญาย... สามีจิปฏิปนฺโน เนื่องด้วย สุปฏิปนฺโน]

ก็เพราะว่า สัมมาปฏิปทานั้น เป็นปฏิปทาตรง คือไม่คด ไม่โกง ไม่งอ * อนึ่ง ปฏิปทานั้นท่านเรียกว่าอริยญายะบ้าง และถึงซึ่งความนับ (ได้ชื่อ) ว่า สามีจิ เพราะเป็นปฏิปทาอันสมควรบ้าง เพราะเหตุนั้น พระอริยสงฆ์ผู้ดำเนินปฏิปทานั้น จึงได้ชื่อว่า **อุชุปฏิปนฺโน** (ปฏิบัติตรง) บ้าง ว่า **ญายปฏิปนฺโน** (ปฏิบัติเป็นญายะ) บ้างว่า **สามีจิ-ปฏิปนฺโน** (ปฏิบัติควร) บ้าง

[ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ได้ชื่อ สุปฏิปนฺโน อย่างไร]

ก็แลในบท สุปฏิปนฺโน เป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระอริยเจ้าเหล่าใดเป็นผู้ตั้งอยู่ในมรรค พระอริยเจ้าเหล่านั้นชื่อว่าปฏิบัติดี เพราะความเป็นผู้เพียบพร้อมไปด้วยความปฏิบัติชอบ พระอริยเจ้าเหล่าใดเป็นผู้ตั้งอยู่ในผล พระอริยเจ้าเหล่านั้น ก็ชื่อว่าปฏิบัติดี มุ่งเอาความปฏิบัติที่ล่วงไปแล้ว เพราะท่านเหล่านั้นได้บรรลุธรรมที่พึงบรรลุ ก็ด้วยความปฏิบัติชอบนั่นแล

[แก้ ๔ บท อีกนัยหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สุปฏิปนฺโน** เพราะปฏิบัติไปตามอนุศาสนีที่พระศาสดาทรงสอนไว้ก็ได้ เพราะปฏิบัติอปัณณกปฏิปทา (คือปฏิบัติไม่ผิด) ก็ได้ (เฉพาะ) ในธรรมวินัยที่เป็นสวากขาตะ ชื่อว่า **อุชุปฏิ-ปนฺโน** เพราะปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เข้าใกล้อันตะ (ที่สุด

* มหาฎีกาเปรียบเทียบไว้ว่า ไม่คดดังโคมูตร (หมายถึงรอยมูตรที่ดิน ซึ่งโคเดินพลางถ่ายพลาง คดไปคดมา) ไม่โกงดังความโก่งของวงเดือน ไม่งอดังหางไถ

โต่ง) ทั้ง ๒ ข้าง และเพราะปฏิบัติเพื่อละโทษ คือความคด ความโกง และความงอ ทางกายวาจาใจ

พระนิพพาน ตรัสเรียกว่า **ญายะ** เพราะปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่พระนิพพานนั้น จึงชื่อ **ญายปฏิปนฺโน**

บุคคลทั้งหลายปฏิบัติด้วยประการใด จึงเป็นผู้ควรแก่สามีจิกรรม เพราะปฏิบัติด้วยประการนั้น จึงชื่อ **สามีจิปฏิปนฺโน**

[แก้ ยทิทํ ฯ เป ฯ]

คำว่า **ยทิทํ** ไขเป็น **ยานิ อิมานิ** (แปลว่า เหล่านี้ใด) คำว่า **จตฺตาริ ปุริสยุคานิ** ความว่า โดย (นับเป็น) คู่ เป็นบุรุษ ๔ คู่ คือ พระผู้ตั้งอยู่ในปฐมมรรคพระผู้ตั้งอยู่ใน (ปฐม) ผล นี่เป็นคู่ ๑ ดังนี้เป็นต้น คำว่า **อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา** ความว่า โดย (นับ) บุรุษ (แยกเป็น) บุคคล เป็นบุรุษบุคคล ๘ พอดี โดยนัยนี้ คือพระตั้งอยู่ในปฐมมรรค ๑ พระผู้ตั้งอยู่ใน (ปฐม) ผล ๑ เป็นต้น ก็บทว่า บุรุษก็ดี ว่า บุคคล ก็ดี ในคำว่า **อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา** นั้น มีอรรถอันเดียวกัน แต่บทว่า **ปุริสปุคฺคลา** นั่น ตรัสด้วยอำนาจแห่งเวไนย ข้อว่า **เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ** ความว่า โดย (นับเป็น) คู่ บุรุษ ๔ คู่ โดย (นับ) แยกเป็นองค์ๆ บุรุษบุคคล ๘ เหล่านี้ใด นี่คือหมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า

[แก้บทอาหุเนยฺโย]

[นัยที่ ๑]

พึงทราบวินิจฉัยในบททั้งหลายมีบทว่า **อาหุเนยฺโย** เป็นต้น (ต่อไป)

วัตถุใด อันเขานำมาบูชา เหตุนั้น วัตถุนั้น ชื่อว่าอาหุนะ หมายความว่า วัตถุที่เขานำมาแม้แต่ไกลถวายในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คำว่า อาหุนะ นั่น เป็นเชื่อแห่งปัจจัย ๔ พระสงฆ์เป็นผู้ควรที่จะรับอาหุนะนั้น เพราะทำอาหุนะนั้นให้มีผลมาก เหตุนั้นจึงชื่อ อาหุเนยยะ (ผู้ควรรับของอันเขานำมาบูชา)

[นัยที่ ๒]

อีกนัยหนึ่ง แม้สมบัติทั้งปวง อันบุคคลมาแม้แต่ไกลพึงบูชา (คือถวาย) ในพระสงฆ์นั้น เหตุนั้น พระสงฆ์นั้นจึงชื่อ อาหวนียะ (ผู้อันบุคคลควรบูชา) หรือว่า พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอาหวนวัตถุ แม้แห่งเทพเจ้าทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น เหตุนั้นจึงชื่อ อาหวนียะ (ผู้ควรของที่เขามาบูชา) อนึ่ง ไฟอันได้ชื่อว่า อาหวนียะ ของพราหมณ์ทั้งหลายนี้ใด ซึ่งลัทธิของพวกเขาว่าเป็นของที่ๆของอันบูชาแล้วมีผลมาก หากว่าไฟนั้นชื่อว่าอาหวนียะ เพราะของที่บุคคลบูชาแล้ว (ในไฟนั้น) มีผลมากไซร้ก็พระสงฆ์นี่แหละเป็นอาหวนียะ (แท้) เพราะของที่บุคคลบูชา (คือถวาย) ในพระสงฆ์เป็นสิ่งมีผลมาก (จริงๆ)ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

" ก็ชนใด พึงบำเรอไฟอยู่ในป่าสิ้นร้อยปี
ส่วนชนใด พึงบูชาท่านผู้ที่อบรมตนสำเร็จแล้ว
ผู้เดียวแม้ครู่หนึ่ง การบูชานั้นแหละประเสริฐ
กว่า การบูชาไฟสิ้นร้อยปีจะประเสริฐอะไร[๒] "

๑. ควรซึ่งของทานที่แม้เทพเจ้ามีสักกะเป็นต้นถวาย

๒. ขุ.ธ. ๒๕/๒๙

บทว่า อาหวนียะ นี้นั้นเป็นคำในนิกายอื่น[๑] โดยอรรถก็อันเดียวกัน บทว่า **อาหุเนยยะ** นี้ในที่นี้ แต่ใน ๒ บทนี้ ต่างกันนิดหน่อยโดยพยัญชนะเท่านั้น พระสงฆ์เป็น **อาหุเนยยะ** ด้วยประการฉะนี้

[แก้บท ปาหุเนยฺโย]

ส่วนในบทว่า **ปาหุเนยฺโย** (พึงทราบวินิจฉัยต่อไปนี้) อาคันตุกทาน (ของรับแขก) ที่เขาจัดอย่างเครื่องสักการะ (คือจัดอย่างดี) เพื่อประโยชน์แก่ญาติและมิตรทั้งหลายที่รักที่ชอบใจ อันมาแต่ทิศใหญ่น้อย เรียกว่า ปาหุนะ แม้อาคันตุกทานนั้น เว้นญาติมิตรที่รักที่ชอบใจเหล่านั้นและแขก (อื่น) อันมีฐานะอย่างนั้นเสีย ก็ควรถวายแก่พระสงฆ์เท่านั้น พระสงฆ์เท่านั้นควรรับอาคันตุกทานนั้น เพราะว่าแขก (ผู้ทรงคุณ) เช่นดังพระสงฆ์หามีไม่ จริงอย่างนั้น พระสงฆ์นั่นต่อพุทธันดรหนึ่งจึงจะได้พบ[๒] และท่านประกอบด้วยธรรมทั้งหลายที่ทำความที่เป็นที่รักที่ชอบใจล้วนๆ ด้วย พระสงฆ์ชื่อว่า **ปาหุเนยยะ** เพราะของรับแขกควรถวายแก่ท่าน และท่านก็ควรรับของรับแขก ดังนี้แล

ส่วนบาลีของชนเหล่าใดว่า **ปาหวนีโย** บาลีของชนเหล่านั้นมีอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งบุพการ (การทำให้ก่อน) เพราะฉะนั้น ทานวัตถุ บุคคลควรนำมาบูชาในพระสงฆ์นั้นก่อนใครหมด เหตุนั้นพระสงฆ์จึงชื่อ ปาหวนียะ (ผู้ที่ควรนำของมาบูชาก่อน) นัยหนึ่ง พระสงฆ์ควรซึ่งอาหวนะโดยประการทั้งปวงเหตุนั้น

๑. มหาฎีกาว่า หมายถึงนิกายสัพพัตถิกวาที
๒. มหาฎีกาแถมว่า บางทีตั้งอสงไขยกัปจึงจะได้พบ

จึงชื่อ ปาหวนียะ (ผู้ควรของอันเขานำมาบูชาโดยประการทั้งปวง) ศัพท์ ปาหวนียะ นี้นั้น ในที่นี้กล่าวว่าปาหุเนยยะ โดยอรรถ (ก็อันเดียวกัน) นั้นแล

[แก้บท ทกฺขิเณยฺโย]

ก็ทานที่บุคคลพึงเชื่อปรโลกแล้วจึงให้ เรียกว่า ทักขิณา พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทักขิณานั้น หรือว่าเกื้อกูลแก่ทักขิณา เพราะว่าทำทักขิณาให้หมดจด โดยภาวะคือทำทักขิณานั้นให้มีผลมาก เหตุนั้นพระสงฆ์จึงชื่อว่า **ทักขิเณยยะ** (ผู้ควรซึ่งทักขิณาหรือผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา)

[แก้บท อญฺชลีกรณีโย]

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม อันชาวโลกทั้งปวงวางหัตถ์ทั้งสองไว้เหนือเศียรกระทำอยู่ เหตุนั้นจึงชื่อว่าอัญชลีกรณียะ (ผู้ควรซึ่งการทำอัญชลี)

[แก้ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส]

บทว่า **อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส** ความว่า พระสงฆ์เป็นที่เพาะปลูกบุญของชาวโลกทั้งปวง ไม่มีที่เสมอเหมือน อย่างว่าที่เพาะปลูกข้าวสาลีก็ดี ข้าวเหนียวก็ดี ของพระราชาหรือของอำมาตย์ก็ตาม เขาก็เรียก **รญฺโญสาลิกฺเขตฺตํ รญฺโญ ยวกฺเขตฺตํ** นาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ดังนี้เป็นต้นฉันใด

๑. มหาฎีกาท่านช่างคิดว่า แม้บาลีจะใช้ศัพท์ว่า อนุตฺตรํ ซึ่งแปลว่า "ไม่มีที่ยิ่งกว่า" ก็จริง แต่ที่แท้นั้น แม้แต่ "ที่เสมอ" ก็หามีไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแก้เป็น "อสทิสํ- ไม่มีเสมอเหมือน"

พระสงฆ์ก็เป็นที่เพาะปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งปวงฉันนั้น แท้จริง เพราะอาศัยพระสงฆ์ บุญทั้งหลายอันเป็นเครื่องบันดาลประโยชน์เกื้อกูล และความสุขนานาประการของชาวโลกจึงได้งอกขึ้น เพราะเหตุนั้นพระสงฆ์จึงชื่อว่าเป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า[๑] แล

[สังฆานุสสติฌาน]

เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงพระสังฆคุณทั้งหลาย อันต่างโดยคุณมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น ดังกล่าวมาฉะนี้อยู่ในสมัยนั้นจิต (ของเธอ) ย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ้มรุมเลยทีเดียวในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแน่วปรารภพระสงฆ์แล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยก่อน (ที่กล่าวในพุทธานุสสติ) นั่นแล แต่เพราะความที่พระสังฆคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงพระคุณมีประการต่างๆ ฌานนี้จึงเป็นฌานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น (และ) ฌานนี้นั้น ก็ถึงซึ่งความนับ (ชื่อ) ว่า สังฆานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงพระสังฆคุณ

[อานิสงส์เจริญสังฆานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งสังฆานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระสงฆ์ ได้ความไพบูลแห่งคุณมีศรัทธาเป็นอาทิ

๑. ปุญฺญกฺเขตฺตํ นี้ มหาฎีกาท่านแนะให้แปลว่า "เป็นดุจนาบุญ" (โดยวิเคราะห์ไว้ว่า เขตฺตํ วิย เขตฺตํ ปุญฺญานํ เขตฺตํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ)

เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมช ทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถอดกลั้นทุกข์ มีความรู้สึก (เสมือน)ว่าได้อยู่กับพระสงฆ์ อนึ่ง แม้สรีระของเธออันสังฆคุณานุสสติประทับอยู่ ย่อมเป็นร่างควรแก่การบูชา ดุจโรงอุโบสถอันมีสงฆ์ประชุมกันอยู่ฉะนั้น จิตของเธอย่อมน้อมไปในอันจะบรรลุถึงพระสังฆคุณ อนึ่ง ในเมื่อมีการประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริโอตตัปปะย่อมจะปรากฏแก่เธอผู้ (รู้สึก) ราวกะเห็นพระสงฆ์อยู่ต่อหน้าอนึ่งเล่า เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ
ไม่ประมาทในสังฆานุสสติ อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร

ในสังฆานุสสติ

[สีลานุสสติ]

ส่วนว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญสีลานุสสติ พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร)แล้ว ระลึกถึงศีลทั้งหลายของตน โดย (ระลึกถึง คุณ (สมบัติแห่งศีล) มีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นอาทิ โดยนัยว่า" โอ ! ศีลทั้งหลายของเราไม่ขาดหนอ โอ ! ศีลทั้งหลายของเราไม่ทะลุหนอ ไม่ด่างหนอ ... ไม่พร้อยหนอ ...เป็นไทยหนอ ... ผู้รู้สรรเสริญหนอ ... ไม่ถูกปรามาสหนอ ... เป็นทางสมาธิหนอ[๑]" ดังนี้ ก็แลศีลเหล่านั้น ผู้เป็นคฤหัสถ์พึงระลึกถึงศีลที่เป็นของคฤหัสถ์ บรรพชิตก็พึงระลึกถึงศีลที่เป็นของบรรพชิต จะเป็นศีลของคฤหัสถ์หรือศีลของบรรพชิตก็ตามแต่ สิกขาบทแม้ข้อเดียวในเบื้องต้น หรือในเบื้องปลายของศีลเหล่าใดไม่แตก ศีลเหล่านั้นชื่อว่า **อขัณฑะ** เพราะไม่ขาดเหมือนผ้าอันขาดที่ชาย[๒]

สิกขาบทแม้ข้อเดียวในท่ามกลางของศีลเหล่าใดไม่แตก ศีลเหล่านั้นชื่อว่า **อัจฉิททะ** เพราะไม่ทะลุเหมือนผ้าทะลุกลางผืน

สิกขาบท ๒ หรือ ๓ ข้อโดยลำดับของศีลเหล่าใดไม่แตก ศีลเหล่านั้นชื่อว่า **อสพละ** เพราะไม่ด่างเหมือนแม่โคซึ่งมีสีตัวดำหรือแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีสีที่ตัดกับสีตัวมีสัณฐาน (ต่างๆ) เช่นยาวหรือกลม ผุดขึ้นที่หลังบ้างที่ท้องบ้างฉะนั้น

๑. มหาฎีกาท่านแนะให้ประกอบ อโห วต เม สีลานิ ทุกบท
๒. มหาฎีกาว่า วิสทิสุทาหรณํ เจตํ-นี่เป็นอุทาหรณ์ไม่เสมอ คือตัวความมีปฏิเสธว่า "ไม่ขาด" แต่อุทาหรณ์ไม่มีปฏิเสธว่า "เหมือนผ้าอันขาดที่ชาย" และว่า เอวํ เสสานิปี อุทาหรณานิ อุทาหรณ์ข้อต่อ ๆ ไปก็อย่างเดียวกัน

ศีลเหล่าใดไม่แตกในระหว่างๆ ไป ศีลเหล่านั้นชื่อว่า **อกัมมาสะ** เพราะไม่พร้อย เหมือนแม่โคอันลายพร้อยไปด้วยจุดสีอันตัดกับสีตัว ฉะนั้น [๑]

นัยหนึ่ง โดยอรรถอันไม่แปลกกัน ศีลทั้งปวงชื่อว่าไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เพราะไม่ถูกเมถุนสังโยค ๗ประการ และบาปธรรมทั้งหลายมีโกธะ อุปนาหะเป็นต้นเข้ามาทำลาย

ศีลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า **ภุชิสสะ** เพราะพ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหาแล้ว ทำความเป็นไทยได้

ชื่อว่า **วิญญุปสัตถะ** เพราะเป็นศีลอันท่านผู้รู้ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญ

ชื่อว่า **อปรามัฏฐะ** เพราะเป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิไม่ปรามาส (แตะต้อง[๒]) หรือว่าเพราะความเป็นศีลอันใครๆ ไม่พึงอาจปรามาส (ตำหนิ) ได้ว่า " นี่เป็นความเสียในศีลทั้งหลายของท่าน "

ชื่อว่า **สมาธิสังวัตตนิกะ** เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไป หรือมิฉะนั้น ยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้เป็นไปก็ได้

[สีลานุสสติฌาน]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงศีลทั้งหลายของตน โดยคุณมีความ

๑. อรรถาธิบายบททั้ง ๔ นี้ เคยกล่าวมาแล้วในสีลนิเทศ โปรดดูเชิงอรรถในวิสุทธิมรรคแปล ตอนที่ ๑ หน้า ๑๑๓

๒. เช่นรักษาศีลตั้งปรารถนาจะเป็นเทพเจ้าหรือเทพเหล่าใดเหล่าหนึ่ง หรือยึดมั่นด้วยความเห็นว่า ความบริสุทธิ์จักมีได้ด้วยศีลอย่างนั้นอย่างนี้

เป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นดังนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิต (ของเธอ) ย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ้มรุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้นจิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแน่วปรารภศีลแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดยนัยก่อน (ที่กล่าวในพุทธานุสสติ) นั่นแล แต่เพราะความที่สีลคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานนี้จึงเป็นฌานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น (และ) ฌานนี้นั้นก็ถึงซึ่งความนับ (ชื่อ) สีลานุสสติ นั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงสีลคุณ

[อานิสงส์เจริญสีลานุสตติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งสีลานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา มีความประพฤติเหมาะสมไม่ประมาทในการปฏิสันถาร ปราศจากภัย มีอัตตานุวาทภัย (ภัยคือตนติตนเองได้) เป็นต้น * มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายมาตรว่าเล็กน้อย ได้ความไพบูลแห่งคุณมีศรัทธาเป็นอาทิ เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมช อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

* หมายเอาภัย ๔ คือ อัตตานุวาทภัย (ตนติตนเอง) ปรานุวาทภัย (คนอื่นติ) ทัณฑภัย (ถูกจับลงอาชญา) ทุคคติ (ตายไปแล้วไปทุคติ)

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ
ไม่ประมาทในสีลานุสสติ อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร

ในสีลานุสสติ

จาคานุสสติ

ส่วนผู้ใคร่จะเจริญจาคานุสสติ ต้องเป็นผู้ (มีจิต) น้อมไปในจาคะ มีการให้และการแบ่ง[๑]เป็นไปอยู่เป็นนิตย์ หรือมิฉะนั้น เมื่อจะเริ่มเจริญ พึงทำสมาทานว่า " บัดนี้ จำเดิมแต่กาลนี้ไป เมื่อปฏิคาหกมีอยู่ เรายังมิได้ให้ทานโดยที่สุดแม้ข้าวสักคำหนึ่งแล้ว จักไม่บริโภค " ดังนี้แล้ว ให้ทานตามสามารถตามกำลัง ในปฏิคาหกทั้งหลายผู้วิเศษโดยคุณ (ให้ได้) ในวันนั้น แล้วถือเอานิมิตในทานนั้น[๒] ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร) แล้ว ระลึกถึงจาคะของตนโดย (ระลึกถึง)คุณมีความปราศจากความตระหนี่ อันเป็นตัวมลทินเป็นต้น อย่างนี้ว่า " (เป็น) ลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ซึ่ง

๑. ทานสํวิภาค เคยได้ยินแปลรวม ๆ ว่า "จำแนกแจกทาน" ก็มี แต่ในที่นี้ท่านแยกเป็น ๒ จัดของไว้สำหรับให้ผู้อื่น เรียกว่า ทาน แบ่งจากของที่ตนจะบริโภค เรียกว่า

๒. มหาฎีกาว่า ถือเอานิมิตในทานนั้น คือ กำหนดเอาอาการอันเป็นไปแห่งเจตนาบริจาคในทานนั้น

เมื่อประชาชนถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ้มรุมอยู่ เรา (มา) มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นตัวมลทินอยู่ มีการสละปล่อยเลย (ไม่เสียดายอาลัยหรือหวังผลตอบแทน) มีมืออันล้างไว้ (คอยจะหยิบของให้ทาน) ยินดีในการเสียสละ ควรในการขอ พอใจในการให้และการแบ่ง"

[แก้อรรถ อนุสสรณปาฐะ]

ในปาฐะเหล่านั้น ข้อว่า **ลาภา วต เม** นั้น คือ **มยฺหํ วต ลาภา** (ลาภของเราหนอ) อธิบายว่า " ลาภทั้งหลายของผู้เป็นทายกที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพรรณนาไว้หลายนัยเป็นต้นว่า " ... ก็แลผู้เป็นทายกนั้นครั้นให้อายุแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนได้อายุอันเป็นของทิพย์บ้างเป็นของมนุษย์บ้าง[๑] " ดังนี้เป็นอาทิก็ดี ว่า " ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก ชนเป็นอันมากย่อมคบเขา " ดังนี้ก็ดี ว่า " บุคคลเมื่อดำเนินตามธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย ให้ (ทาน) อยู่ ย่อมเป็นที่รัก[๒] " ดังนี้ก็ดีเหล่านี้ใด ลาภทั้งหลายเหล่านั้นเป็นส่วนได้ของเราแน่นอน "

ข้อว่า **สุลทฺธํ วต เม** (เราได้ดีแล้วหนอ) ความว่า พระศาสนานี้ หรือว่าอัตภาพมนุษย์นี้ใดที่เราได้แล้ว พระศาสนาหรืออัตภาพมนุษย์นั้น ชื่อว่าเราได้ดีแล้วหนอ ถามว่า เพราะอะไร แก้ว่า เพราะ " เมื่อหมู่สัตว์ถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ้มรุมอยู่ เรา (มา) มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นตัวมลทินอยู่ ฯลฯ พอใจใน

๑. องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๔๔

๒. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๓ พระบาลีเป็นฉันท์ว่า "ททํ ปิโย โหติ ภชนฺติ นํ พหู" ไม่มี ชนา

การให้และการแบ่ง "

ในบทเหล่านั้น บทว่า **มจฺเฉรมลปริยุฏฺฐิตาย** (ถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ้มรุม) หมายความว่า ถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำ บทว่า **ปชาย** (เมื่อประชาชน) ความว่า สัตว์ทั้งหลายท่านเรียก ปชา โดยความที่ได้กำเนิดมา (ตามกรรมของตน) เพราะฉะนั้น ในข้อนี้จึงมีเนื้อความ (ดัง) นี้ว่า " เมื่อสัตว์ทั้งหลาย ถูกมลทินคือความตระหนี่ อันมีความทนไม่ไหวซึ่งความที่สมบัติทั้งหลายของตน (มา) เป็นของสาธารณแก่คนอื่นๆ ไปเป็นลักษณะ เป็นจำพวกธรรมดำอันเป็นเครื่องประทุษร้ายความเป็นประภัสสร (ผ่องใส) แห่งจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ครอบงำเอาแล้ว "

บทว่า **วิคตมลมจฺเฉเรน** ความว่า ชื่อว่า ปราศจากมลทินและความตระหนี่ เพราะความที่มลทินอื่นๆ เช่นราคะ โทสะ และความตระหนี่ด้วยปราศไปแล้ว คำว่า **เจตสา วิหรามิ** ความว่า เราเป็นผู้มีจิตมีประการดังกล่าวแล้วอยู่ ส่วนในพระสูตรตรัสว่า **อคารํ อชฺฌาวสามิ** (เรา ... อยู่ครองเรือน) เพราะเมื่อเจ้ามหานามศากยะผู้เป็นพระโสดาบันทูลถามถึงนิสสัยวิหาร (ธรรมที่พึงอาศัยอยู่ของพระโสดาบัน) ก็ทรงแสดงไปโดยแนวนิสสัยวิหารด้วยกัน ความในบท **อชฺฌาวสามิ** นั้นว่า **อภิภวิตฺวา วสามิ** เราอยู่ครอบครอง (เรือน)

บทว่า **มุตฺตจาโค** แปลว่า มีการสละปล่อยเลย

บทว่า **ปยตปาณี** หมายความว่า มีมือสะอาด มีคำอธิบายว่า มีมืออันล้างไว้ทุกเมื่อ เพื่อจะให้ไทยธรรมด้วยมือตนโดยเคารพ

บทว่า **โวสฺสคฺครโต** อธิบายว่า การเสียสละ ชื่อว่าโวสสัคคะ ความก็คือ บริจาค (นั่นเอง) บุคคลชื่อว่า **โวสฺสคฺครต** เพราะยินดีโดยประกอบอย่างยิ่งเนืองๆ ในโวสสัคคะนั้น

บทว่า **ยาจโยโค** อธิบายว่า เป็นผู้ควรในการขอ เพราะคนอื่นๆ ขอสิ่งใดๆ ก็ให้สิ่งนั้นๆ ปาฐะว่า **ยาชโยโค** ก็มี แปลว่า ผู้ประกอบด้วยยาชะ กล่าวคือการบูชา (การให้)

บทว่า **ทานสํวิภาครโต** แปลว่า ยินดีในการให้และในการแบ่งด้วย ความว่า พระโยคาวจรผู้ทายกย่อมระลึก (ในข้อนี้) อย่างนี้ว่า เราแหละ ให้ทานด้วย ทำการแบ่งแม้จากของที่ตนจะพึงบริโภคด้วย เป็นผู้ยินดีในการให้และการแบ่งทั้งสองอย่างนั้นแลด้วย

[จาคานุสสติฌาน]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงจาคะของตน โดย (ระลึกถึง) คุณมีความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ อันเป็นตัวมลทินเป็นอาทิอย่างนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิต (ของเธอ) ย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ้มรุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้นจิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแน่วปรารภจาคะแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดยนัยก่อน (ที่กล่าวในพุทธานุสสติ) นั่นแล แต่เพราะความที่จาคคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงจาคคุณนานาประการฌานนี้จึงเป็นฌานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียง

อุปจารเท่านั้น (และ) ฌานนี้นั้น ก็ถึงซึ่งความนับ (ชื่อ) ว่า จาคานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงจาคคุณ

[อานิสงส์เจริญจาคานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งจาคานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้น้อมไปในการสละโดยประมาณยิ่ง (คือยิ่งขึ้นทุกที ?) มีอัธยาศัยไม่โลภ ทำสมควรแก่เมตตาอยู่โดยปกติ กล้าหาญ (ในชุมนุมชน) มากไปด้วยปีติและปราโมช อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ
ไม่ประมาทในจาคานุสสติ อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร
ในจาคานุสสติ

[เทวตานุสสติ]

ส่วนว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญเทวตานุสสติ ด้องเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อัน (เกิด) ขึ้นมาอย่างดีด้วยอำนาจอริยมรรคแล้ว แต่นั้น พึงไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร)แล้ว ตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน ระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตนอย่างนี้ว่า " เทวดาเหล่าจาตุมหาราชิกามีอยู่ เทวดาเหล่าดาวดึงส์ เหล่ายามา เหล่าดุสิต เหล่านิมมานรดี เหล่าปรนิมมิตวสวัตตี ก็มีอยู่ เทวดาจำพวกรูปพรหมก็มีอยู่ เทวดาที่ชั้นสูงกว่าจำพวกรูปพรหมนั้นก็มีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศรัทธาอย่างใด จุติจากภพนี้แล้ว (ไป) เกิดในภพนั้นๆ ศรัทธาอย่างนั้น แม้ของเราก็มีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีลอย่างใดสุตะอย่างใด จาคะอย่างใด ปัญญาอย่างใด จุติจากภพนี้แล้ว (ไป) เกิดในภพนั้นๆ ศีลอย่างนั้น สุตะอย่างนั้นจาคะอย่างนั้น ปัญญาอย่างนั้น แม้ของเราก็มีอยู่ " ดังนี้ แต่ในพระสูตรตรัส (สองฝ่ายเสมอกัน) ว่า " ดูกรมหานาม ในสมัยใด อริยสาวกระลึกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของตนและของเทวดาทั้งหลายเหล่านั้นด้วย ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุมเลย* ... " ดังนี้ ตรัส (สองฝ่ายเสมอกันเช่นนั้น) ก็จริง แต่ที่แท้ บัณฑิตพึงทราบว่าคำ (ในพระสูตร) นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อแสดงคุณของเทวดา ที่พึงตั้งไว้ในฐานแห่งพยานทั้งหลาย เสมอกันกับคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของ

* องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๓๒๐

ตนเพราะในอรรถกถาแก้ไว้เป็นมั่นเหมาะว่า " ตั้งเทวดาไว้ในฐาน แห่งพยาน ระลึกถึงคุณทั้งหลายของตน " ดังนี้

[เทวตานุสสติฌาน]

เพราะเหตุนั้น เมื่อพระโยคาวจรนั้น แม้ระลึกถึงคุณของเทวดาทั้งหลายในเบื้องแรกแล้ว ระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นที่ตนมีอยู่ในเบื้องปลายนั่นแล ในสมัยนั้นจิตของเธอจึงไม่เป็นจิตที่ราคะกลุ้มรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ้มรุมไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ้มรุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้นจิตของเธอย่อมดำเนินไปตรงแน่วปรารภเทวดาแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดยนัยก่อน (ที่กล่าวในพุทธานุสสติ) นั่นแล แต่เพราะความที่สัทธาทิคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้งหรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงคุณมีประการต่างๆฌานนี้จึงเป็นฌานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น (และ) ฌานนี้นั้นก็ถึงซึ่งความนับ (ชื่อ) ว่า เทวตานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงสัทธาทิคุณ (ของตน) อันเป็นเช่นกับคุณของเทวดาทั้งหลาย

[อานิสงส์เจริญเทวตานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งเทวตานุสสตินี้ ย่อมเป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย ได้บรรลุความไพบูลย์แห่งสัทธาทิคุณโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมชอยู่ อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

* มหาฎีกาว่า เบื้องแรกคือเริ่มภาวนา เบื้องปลาย คือในเวลาจะสำเร็จอุปจาร

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ
ไม่ประมาทในเทวตานุสสติ อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี่เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร
ในเทวตานุสสติ

[แก้อรรถบท อตฺถเวทํ เป็นต้นในมหานามสูตร]

ก็แล ในการทรงแสดงอนุสสติเหล่านั้นโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า " ในสมัยนั้น จิตของเธอเป็นจิตดำเนินไปตรงแน่วปรารภตถาคต " ดังนี้เป็นต้น แล้วตรัสพุทธวจนะใดว่า " ดูกรมหานามก็อริยสาวกผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล้วนั่นแล ย่อมได้รสอรรถ ย่อมได้รสธรรม ย่อมได้ความปราโมชอันประกอบด้วยธรรมเมื่อเธอปราโมชปีติย่อมเกิด " ดังนี้ ในพุทธวจนะนั้นพึงทราบว่า คำว่าได้รสอรรถตรัสหมายเอาความยินดี อันอาศัยอรรถแห่งอนุสสรณบาลี มีบทว่าอิติปิ โส ภควา เป็นต้นเกิดขึ้น คำว่า ได้รสธรรม ตรัสหมายเอาความยินดีอันอาศัย (ตัว) บาลีเกิดขึ้น คำว่าได้ความปราโมชอันประกอบด้วยธรรม ตรัสโดย (หมายถึง) ความยินดีทั้ง ๒ อย่าง

ส่วนคำใดที่ตรัสในเทวตานุสสติว่า " ปรารภเทวดา " คำนั้นพึงทราบว่าตรัสโดย (หมายถึง) จิตอันปรารภเทวดาเป็นไป หรือโดย (หมายถึง) จิตที่ปรารภคุณทั้งหลาย (ของตน) อันยังความเป็นเทวดาให้สำเร็จซึ่งเป็นคุณเช่นเดียวกับคุณของเทวดา เป็นไปในเบื้องแรก (แห่งการภาวนา)

[อนุสสติ ๖ สำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้น]

ก็แลอนุสสติ ๖ นี้ ย่อมสำเร็จแก่อริยสาวกทั้งหลายเท่านั้น เพราะคุณของพระพุทธเจ้า และพระธรรม พระสงฆ์ย่อมปรากฏ (ชัด) แก่ท่าน และท่านประกอบพร้อมไปด้วยศีลทั้งหลายอันทรงคุณมีความไม่ขาดเป็นต้น ด้วยจาคะที่ปราศจากความตระหนี่ อันเป็นตัวมลทิน และด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นอาทิ อันเสมอเหมือนกับคุณของทวยเทพผู้มีอานุภาพมาก อนึ่ง ในมหานามสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเจ้ามหานามศากยะทูลถามถึงนิสสัยวิหาร(ธรรมที่พึงอาศัยอยู่) ของพระโสดาบัน ก็ตรัสอนุสสติ ๖ นั้นโดยพิสดาร เพื่อทรงแสดงนิสสัย-วิหารของพระโสดาบันนั่นเอง แม้ในเคธสูตรก็ตรัส (อนุสสติ ๖ นั้น) เพื่อประโยชน์แก่การทำจิตให้หมดจดด้วยอำนาจอนุสสติ แล้วได้บรรลุปรมัตถวิสุทธิยิ่งขึ้นไปแห่งอริยสาวก อย่างนี้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมระลึกถึงตถาคตว่า แม้เพราะอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ฯลฯ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแน่ว เป็นจิตออกไป พ้นไป เลิกไปจากเคธะ (ด้วยวิกขัมภนวิมุติ) ภิกษุทั้งหลาย คำว่า เคธะ นั้นแลเป็นชื่อแห่งกามคุณ ๕ ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ลางพวกในโลกนี้ ทำอนุสสติฌานนี้ให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมหมดจดได้อย่างนี้ประการหนึ่ง " ดังนี้เป็นต้น แม้ในสัมพาโธกาสสูตรที่ท่านมหากัจจานะแสดง ก็กล่าว (อนุสสติ ๖ นี้) โดยเป็นธรรมเครื่องได้ช่องว่าง (ในที่คับแคบ)เพื่อความเป็นผู้มี

* องฺ. ฉกฺก. ๒๒/ ๓๔๗

ปรมัตถวิสุทธิเป็นธรรมแห่งอริยสาวกนั่นเอง อย่างนี้ว่า " ดูกรอาวุโส ข้อนี้เป็นอัศจรรย์ ดูกรอาวุโส ข้อนี้ไม่เคยมี มามีแล้ว ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้รู้ผู้เห็นผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ได้ตรัสรู้ธรรมเครื่องได้ช่องว่างในที่คับแคบ เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลายฯลฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ธรรมเครื่องได้ช่องว่างในที่คับแคบนี้คืออะไร คือ อนุสตติฐาน ๖ อนุสสติฐาน ๖ คืออะไรบ้าง ดูกรอาวุโส อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ระลึกถึงพระตถาคต ฯลฯ สัตว์ลางพวกในโลกนี้... ย่อมเป็นผู้มีวิสุทธิเป็นธรรมอย่างนี้ประการ[๑] " ดังนี้เป็นต้น แม้ในอุโบสถสูตร ก็ตรัส (อนุสสติ ๖ นี้) โดยเป็นกรรมฐานเครื่องชำระจิตของอริยสาวกผู้จำอุโบสถศีลนั่นแล อย่างนี้ว่า " ดูกรวิสาขา ก็แลอริยอุโบสถเป็นอย่างไร ดูกรวิสาขา การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้ว ย่อมมีได้ด้วยความพยายาม ก็การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วย่อมมีได้ด้วยความพยายามอย่างไร ดูกรวิสาขา อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมระลึกถึงตถาคต...[๒] " ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงแสดงความมีผลมากแห่งอุโบสถ แม้ในเอกาทสกนิบาต (อังคุตตรนิกาย) เมื่อเจ้ามหา-นามทูลถามว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์ทั้งหลายนั้นอยู่กันด้วยวิหารธรรมต่างๆ กัน ข้าพระองค์จะพึงอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร " ดังนี้ ก็ตรัส (อนุสสติ ๖ นี้) เพื่อแสดงวิหารธรรมแห่งอริยสาวกนั่นเอง อย่างนี้ว่า " ดูกรมหานาม ผู้มีศรัทธาแหละเป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ ผู้ไม่มีศรัทธาหาเป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ไม่ ผู้ปรารภความเพียร ผู้มีสติ

๑. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๕๐

๒. องฺ. ติก. ๒0/ ๒๖๕

ตั้งมั่น ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ผู้มีปัญญา เป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ ผู้เกียจคร้าน ผู้มีสติหลงลืม ผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ผู้มีปัญญาทราม หาเป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ไม่ ดูกรมหานาม เธอพึงตั้งอยู่ในธรรม ๕ นี้แล้ว เจริญธรรม ๖ ต่อไป (คือ) ในการเจริญธรรม ๖ นี้ เธอพึงระลึกถึงตถาคตว่า " แม้เพราะอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น* ... " ดังนี้เป็นต้น

[บุถุชนบำเพ็ญก็สำเร็จประโยชน์]

ถึงเป็นอย่างนั้น (อนุสสติ ๖ นี้) แม้ปุถุชนผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลบริสุทธิ์เป็นต้น ก็ควรมนสิการได้ เพราะว่าแม้ด้วยอำนาจแห่งความระลึก จิตของบุคคลผู้ระลึกถึงคุณของอนุสรณวัตถุมีพระพุทธเจ้าเป็นอาทิอยู่ย่อม (เกิดความ) เลื่อมใสได้แท้ ด้วยอานุภาพแห่งความเลื่อมใสไรเล่า พระโยคาพจรเจ้าจะพึงข่มนิวรณ์ทั้งหลายเสียได้แล้ว เป็นผู้มีปราโมชเหลือล้น เริ่ม (ทำ) วิปัสสนาไป ก็ทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตได้เหมือนกันดุจพระปุสสเทวเถระผู้อยู่ ณ กัฏฐอันธการวิหาร

ได้ยินว่า ท่านผู้นั้นได้เห็นพระพุทธรูปที่มารนิรมิตแล้วรำพึงไปว่า " มารนี่ ยังมี ราคะ โทสะ โมหะอยู่แท้ๆยัง (นิรมิตพระพุทธรูปได้) งามถึงปานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งปราศจากราคะ โทสะ โมหะโดยประการทั้งปวงแล้วจะงามปานไหนเล่าหนอ " ดังนี้แล้ว ได้ปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เจริญวิปัสสนาบรรลุพระอรหันตได้แล

* อง. เอกาทสก.๒๔/๓๕๕

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อ ฉอนุสสตินิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน

ดั่งนี้